

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА
DONETSK COMPARTMENT of SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY

ДОНЕЦЬКИЙ
ВІСНИК
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ім. ШЕВЧЕНКА

МОВА

т. 16

Донецьк, 2007
Український культурологічний центр
Східний видавничий дім

Засновано в 2001 р.
Д-67 Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. Т.16 –
Донецьк: Східний видавничий дім. – 2007. – 240 с.

Вісник містить матеріали березневої наукової конференції НТШ-Донбас 2007 року. Доповіді і повідомлення стосуються проблем мовознавства. Секція конференції працювала у Донецьку та Слов'янську.

Редакційна колегія:

д.т.н., проф. В. Білецький (відповідальний редактор);
д.філол.н., проф. А. Загнітко (головний редактор т.16);
Г. Монастирецька (технічний редактор).

Члени редакційної колегії:

д.філол.н., проф. А. Поповський; д.філол.н., проф. В. Чабаненко;
д.філол.н., проф. В. Каліущенко; д.філол.н., проф. М. Коломієць;
д.філол.н., проф. В. Соболь; д.філол.н., проф. М. Ткачук;
д.філол.н., проф. В. Федоров; д.філол.н., проф. О. Галич;
д.філол.н., проф. Н. Заверталюк;
д.філол.н. В. Просалова.

© Донецьке відділення НТШ, 2007
© Український культурологічний центр, 2007

Наукове видання
ДОНЕЦЬКИЙ ВІСНИК НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА (т.16)

Набір і комп'ютерна верстка
Коректор і редактор

А. Лисенко
Ж. Краснобаєва-Чорна

Підп. до друку 20.05.2007. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman Cyr. Друк різнографний. Ум. друк. арк. 15,2
Обл.-вид. арк. 12,5. Наклад 150 прим. Зам. 3-05.

Східний видавничий дім
83086, м. Донецьк, вул. Артема, 45
тел/факс (062) 338-06-97, 337-04-80
e-mail: svd@stels.net

ЗМІСТ

Анатолій Загнітко. СУЧАСНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ГАЗЕТНИЙ ДИСКУРС: РИТОРИКА І СИНТАКСИС	5
Віталій Радчук. ФУНКЦІЇ ПЕРЕКЛАДУ	20
Анатолій Загнітко, Надія Загнітко. ЗАКОНОМІРНОСТІ СПОЛУЧУВАНOSTІ ПРИЙМЕННИКІВ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ МЕТИ	38
Віра Познанська. ПРИЗВИЩА З СУФІКСОМ -К-О В АНТРОПОНІМІЇ ДОНЕЧЧИНИ	62
Наталія Тесленко. ЗНАЧЕННЯ АБО МОВНИЙ СМИСЛ У РОЗРІЗІ ЗАЙМЕННИКОВОЇ СЕМАНТИКИ	68
Лариса Загнітко. ЗВЕРТАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНІ ТА СЕМАНТИЧНІ ВИЯВИ	85
Вікторія Ригованова. АВТОРИЗАЦІЯ В АСПЕКТІ СУЧАСНИХ ЛІНГВІСТИЧНИХ ТЕОРІЙ	94
Наталія Сафонова. СЕМАНТИЧНІ ТА ПРАГМАТИЧНІ КОМПОНЕНТИ КАТЕГОРІЇ СУБ'ЄКТИВНОЇ МОДАЛЬНОСТІ ДРАМАТУРГІЧНОГО ДИСКУРСУ	101
Галина Тищенко. ПЕРФОРМАТИВНІ ВИСЛОВЛЕННЯ: ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ ТА КЛАСИФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ	114
Наталія Івкова. СЕГМЕНТУВАННЯ ЯК ЗАСІБ РОЗРИВУ ВНУТРІШНЬОРЕЧЕННСВИХ СИНТАКСИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ	120
Наталія Лешкова. СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕМИ В ДЕТЕРМІНАНТНИХ СКЛАДНИХ РЕЧЕННЯХ	128
Тетяна Марченко. КОРЕЛЯЦІЯ ВАЛЕНТНОСТІ ПРЕДИКАТА Й СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ РЕЧЕННЯ	134
Тетяна Радіонова. ДИФЕРЕНЦІЙНІ ОЗНАКИ АКЦЕНТУАЛЬНОЇ НЕРІВНОПРАВНОСТІ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ	142
Ольга Пуніна. МОВНОЕТИКЕТНІ ОДИНИЦІ НА ПОЗНАЧЕННЯ ВИБАЧЕННЯ В ЕПІСТОЛЯРІЮ ПИСЬМЕННИКІВ ХХ СТ.	149
Марина Михальченко. ДО ПИТАННЯ ПРО КАТЕГОРІЮ ОЦІНКИ ТА ЇЇ МІСЦЕ В ТЕКСТІ	156
Ольга Шевчук. ПРОБЛЕМА ДВОМОВНОСТІ В УКРАЇНІ (СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ)	163
Ганна Монастирецька. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА СПЕЦИФІКА РЕАЛІЗАТОРІВ ОПТАТИВНОСТІ	169

Дмитро Горбачук, Олександр Зубарєв. РУСИФІКАТОРСЬКА МОВНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ У 70-80-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ	175
Оксана Сушко. ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ ЯК ЗАСОБУ ВТІЛЕННЯ ІДЕЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ У ФРАЗЕОЛОГІЇ СЛУЖБОВИХ ДОКУМЕНТІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ	189
Тетяна Єщенко, Наталя Дмитрієва. СИНЕСТЕЗІЯ ЯК ФЕНОМЕН ПСИХОЛІНГВІСТИКИ ТА КУЛЬТУРОЛОГІЇ (на матеріалі української поезії кінця ХХ століття)	194
Тетяна Полякова. ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ СЛІВ-СИМВОЛІВ У ПОЕТИЧНІЙ МОВІ ЯРА СЛАВУТИЧА	207
Лариса Тищенко. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОСТОРОВОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ПОБУТОВОЇ ЛЕКСИКИ ПІВДЕННОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРОК	212
ПОВІДОМЛЕННЯ	
Володимир Білецький. МОВНО-КУЛЬТУРНЕ ПОЛЕ СХІДНОЇ УКРАЇНИ	219
РЕЦЕНЗІЇ	
Анатолій Загнітко, Ганна Монастирецька. ГРАМАТИКА ЯК ЄДНІСТЬ РЕАЛІЗОВАНОГО І ПОТЕНЦІЙНОГО (Ремчукова Е.М. Креативный потенциал русской грамматики: Монография. – М.: Изд-во РУДН, 2005. – 329 с.)	237

УДК 81'367=808.5
ББК Ш12 = 411.4*515

Анатолій ЗАГНІТКО,

*доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри
української мови Донецького національного університету*

СУЧАСНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ГАЗЕТНИЙ ДИСКУРС: РИТОРИКА І СИНТАКСИС

Розглянуто специфіку політичного газетного дискурсу, визначено його диференційні ознаки зі встановленням особливостей вияву учасників, хронотопу, комунікативних стратегій і тактик, настанов і завдань. Охарактеризовано синтаксичні закономірності політичного газетного дискурсу, прокоментовано його основні завдання в регулюванні поведінки членів соціуму, маніпулюванні їхньою свідомістю.

Ключові слова: політичний газетний дискурс, учасники комунікативного акту, мовленнєві стратегії, настанови тексту, текстово-дискурсивні категорії.

Сучасний суспільний розвиток являє собою всеохопний загальнолюдський процес, одним із найсуттєвіших компонентів якого постає мова. Усі аспекти людської діяльності, усе соціально осмислене, виокремлене людською свідомістю, відображається у мові. Тому в сучасній лінгвістиці чітко окреслилися тенденції не тільки формально-структурного аналізу мови, але й в аспекті тієї семантичної і прагматичної інформації, яку вона реалізує у комунікативному процесі. Опертям такого вивчення мови постає одна з її визначальних функцій – бути засобом комунікації, зокрема політико-управлінська. Її дослідження безпосередньо актуалізує проблему взаємовідношення мови і політики (пор. праці О. Виноградової, Л. Масенко, Г. Мацюк, Г. Яворської та ін.). Цей аспект комунікації, пов'язаний з використанням мови як засобу політичного впливу і маніпулювання (підтвердженням цього може бути хвилеподібна актуалізація проблеми статусу російської мови як другої державної в Україні) мовою, є об'єктом постійної уваги лінгвістів, тому що боротьба за владу – основний мотив соціально-політичного спілкування. Усе це засвідчує актуальність заявленої проблеми.

Метою статті є встановлення особливостей сучасного політичного газетного дискурсу зі з'ясуванням специфіки його

синтаксису та риторики. Мета зумовлює необхідність розв'язання таких завдань: 1) визначення диференційних і кваліфікаційних ознак сучасного політичного газетного дискурсу; 2) вияв особливостей його синтаксису; 3) встановлення закономірностей самовияву автора в сучасному політичному газетному дискурсі; 4) простеження внутрішньотекстових ресурсів впливу на читача сучасних політичних текстів; 5) окреслення найбільш навантажених текстово-дискурсивних категорій у сучасному газетному політичному дискурсі.

Загалом політика й ідеологія не можуть бути нейтральними до мови як найрепрезентативнішої ознаки людського суспільства, тому що не можуть існувати незалежно від людей, людської спільноти. Репрезентуючи собою сукупність ідей, які виражають зацікавлення, мету і завдання відповідних класів, політика опрацьовується на ґрунті накопиченого мисленнєвого матеріалу й активно впливає на суспільство, пришвидшуючи або гальмуючи його розвиток. Політика народжується, розвивається в суспільстві, у процесі діяльності людей. За своєю природою вона не може не відобразитися у мові, тому що людське суспільство, перебіг його життя не можуть існувати поза мовою.

Здебільшого у працях з проблем взаємовідношення мови і політики аналіз мовних засобів, які використовуються цілеспрямовано у відповідному мовному суспільстві, являє собою насамперед дослідження лексико-семантичної системи мови, оскільки вона найбільшою мірою підпорядкована впливу соціальних чинників. Своєрідними у цьому плані постають праці: Ж. Дюбуа, який розглядав суспільно-політичну лексику французької мови періоду 1796 – 1872 рр.; Б. Гардена, який проаналізував мовлення профспілкових діячів і підприємців і який показав різницю у використанні тих самих лексичних одиниць; Деніз Мальдідье (з'ясовано особливості лінгвістичного словника алжирської війни); Жака Гійома, який проаналізував словник французького післяреволюційного соціально-політичного узусу; А. Бурячка, С. Виноградова, Л. Граудіної, Д. Гудкова, О. Дмитрієвої, Є. Шейгал та інших, які продемонстрували на значному фактичному матеріалі англійської, німецької, російської та української мов відображення політичної думки у мові, що зумовлює значні зміни в лексико-семантичній системі сучасної мови.

Питання, пов'язані із соціальною активністю слова в аспекті політичного впливу, його потенційної спроможності суттєво впливати на процес відображення людиною дійсності, а також її поведінки і суспільної діяльності, досі залишаються актуальними. У цьому розрізі

важливим є те, що інтенсивність політично зумовлених мовних процесів визначається масштабними змінами в житті суспільства, особливостями культурно-історичного розвитку, панівною тональністю політичних відношень.

Конкретна політична практика держави, тактика політичної влади його партій, лідерів, угруповань, їхні стратегічні замисли зумовлюють різні (з погляду їхніх власних зацікавлень) підходи до розгляду й оцінки тих чи інших суспільно-політичних явищ, що набуває відповідного вираження в мові: *ЗАКОН*сервовані ляти. Закон про Кабмін сьогодні нарешті виходить друком. Хоча спікер Мороз з'являвся його підписувати. Сьогодні горезвісний закон про Кабінет Міністрів нарешті опублікують. Нарешті – бо вже набридли. Тривале пританцьовування навколо закону нагадувало дитячу примовку: „Чотири, три, два з половиною, два з волосиною, два зараз обірветься...”. Усе вказувало на те, що коаліція чи не надто прагне, чи побоюється друкувати цей закон. Бо й законом цей витвір назвати складно: він не просто містить норми, які можна потрактувати як неконституційні, а ще й приймався за сумнівною процедурою. Коаліція погрожувала, коментувала, але зволікала. // Учора закон уже верстався в „Голосі України” – газеті Верховної Ради. Також планувалося, що його опублікує „Урядовий кур’єр”, а ще – „Офіційний вісник України” (про що напередодні розповів міністр юстиції Олександр Лаврінович). // Важливий нюанс: як вдалося з’ясувати агенції УНІАН, під законом стоїть підпис Олександра Мороза і дата – 21 грудня. Тобто те число, коли цей закон приймався до вето. Натомість колишній суддя Конституційного Суду, а нині – постійний представник Президента у КС Володимир Шаповал, зазначає, що перед опублікуванням, крім першого підпису – спікерського, має бути другий – або Президента, або ще раз Голови ВР. За словами Шаповала, це „промульгація” закону: після ухвалення закону спікер його підписує і відправляє на візу Президенту. Якщо глава держави відмовляється це робити, то, відповідно до Конституції, підписати документ має Голова ВР. // Утім пан Шаповал висловив сумнів (і мав рацію) у тому, що спікер удруге підпише закон. „Мороз чудово відчуває, що у разі підписання він бере стовідсотково на себе відповідальність... І якщо буде рішення Конституційного Суду (про неконституційні процедури – Авт.), то він буде крайнім”, – цитує Шаповала УНІАН. // Словом, навіть на етапі друку закон знову наштотував на колізію. Втім сам Мороз запевняє, що всю процедуру витримано і другого підпису не треба. Зрештою, а що йому це

казати? „Свою” політ реформу, таку недосконалу, він трактує по-своєму... // На Банковій до нового витка подій уже готові: як зазначила напередодні на брифінгу керівник прес-служби секретаріату Лариса Мудрак, у випадку опублікування закону Президент готуватиме подання до Конституційного Суду. // „Антикризова” ж коаліція намагається запропонувати інший варіант розвитку стосунків. А саме – розглянути президентські пропозиції до закону про Кабмін „постфактум”. Олександр Мороз, скажімо, заявив, що одночасно з друком закону про Кабінет Міністрів у парламенті буде зареєстровано законопроект про внесення змін до цього документа. Спікер каже, що в ньому „будуть враховані всі неврегульовані конституційні положення”. // Хоча й те, про що каже Мороз у даному випадку, – непевне. Он, скажімо, Прем’єр-міністр Віктор Янукович говорить про можливість внесення президентських правок якимось туманно. „Можливо, ми погодимося з пропозиціями Президента, але, безумовно, шукатимемо можливість створення ефективного механізму співпраці між урядом і Президентом”, – зазначив Янукович позавчора (Україна молода. – 2007. – 2 лютого), де яскраво реалізоване ставлення до відповідної політичної колізії щодо прийняття й опублікування закону про Кабінет Міністрів України та його наступної легітимності. Постає своєрідна політична термінологія, відповідна політична риторика, що виступає специфічною частиною сучасного мовного простору і яка є універсальним засобом опису відповідних поняттєвих і реальних об’єктів.

Відомо, що відображення політики в лексико-семантичній системі мови передбачає наявність таких аспектів проблеми: ідеологізація нейтральних слів, деідеологізація, ідеологічна нейтралізація, вторинна ідеологізація, переідеологізація (пор. динаміку слова *біржа* як суспільно-політичного терміна з відповідним поняттєвим полем до 1917 року, наступну кваліфікацію як буржуазного (СУМ, т. I, с. 188) та сучасну інтерпретацію як адекватну для суспільного ладу) тощо. Ці способи відображення політики в слові, найрухливішому мовному ярусі, чітко свідчить про соціально-оцінний характер використання лексичних одиниць, що виражається у свідомому виборі мовних засобів викладу, яким притаманне відповідне емоційне забарвлення (конотація), закладені експліцитно або імпліцитно в значенні тієї чи іншої лексичної одиниці (пор.: *Перший закон-сирота* (Україна молода. – 2007. – 3 лютого). Для досягнення тих чи інших політичних завдань можуть бути використані не тільки певні слова, але й та чи інша синтаксична конструкція. Думка, що

в синтаксисі, меншою мірою, ніж у лексиці, відображаються особливості політичної комунікації, не може бути визнаною як коректна, оскільки синтаксична організація мовлення, як форма для вираження відповідного змісту, грає суттєву роль у вияві функції впливу публіцистики.

Синтаксис, як найважливіший стилетвірний засіб, міцно пов'язаний зі змістом висловлення. Діапазон соціально зумовлених синтаксичних явищ постає досить широким. До них належать:

- паралельні конструкції, що змістово наближаються до афоризмів (*МІНЮст на підтанцьовці*. Міністерство юстиції демонструє скорочення функцій: тепер вони, в основному, зводяться до тлумачення ходів Мороза й Януковича та їх нахвалання.

Попри заявлену в заголовку тему почну з іншого: депутати Верховної Ради Іван Бокий (фракція СПУ), Юрій Мірошниченко та Михайло Чечетов (обидва – від фракції “Регіонів”) зареєстрували 29 січня проект закону про “Внесення змін до закону України про Конституційний Суд”. В чому його суть? Звичайно ж, в урізанні юрисдикції КС і, зокрема, у вилученні з повноважень конституційних суддів права трактувати закони України та її Конституцію. Попри незрозумілість того, що ж тоді входить до компетенції КС, автори законопроекту таки мають рацію: навіщо щось тлумачити в суді, коли є органи та посадові особи, які, відтягнувши на себе ковдру, залюбки роз'яснять будь-яку ситуацію, причому зроблять це так, як цього вимагає та чи інша політична сила, а не закон. Хто замовляє музику – той і отримує коментарі. Візьмемо для прикладу ситуацію з законом про Кабмін: як уже знають наші читачі, ще у вівторок Міністерство юстиції внесло цей акт до Єдиного державного реєстру – попри те, що закон цей не був належним чином оприлюднений, а відтак і не набрав чинності. Нонсенс? Керівник Мін'юсту Олександр Лавринович так не вважає – адже в коментарях для газети “Коммерсант-Україна” він зазначив наступне: той факт, що закон не оприлюднений офіційно, не є проблемою, оскільки підставою для внесення в реєстр є не публікація акта, а лист, що підтверджує його відповідність нормам Конституції. І все ж досі вважалось, що закон запускає в дію факт його друку в офіційних виданнях – “Голосі України” та “Урядовому кур'єрі”, а відтак вже існуючий – а не віртуальний! – закон вносять до Державного реєстру. Проте коли дуже треба, можна вочевидь і поперед батька в пекло... // **Про реєстр, “задній хід” та “делікатну грань”** // І все-таки, для чого знадобилось внесення закону про Кабмін у Державний реєстр?

Олександр Лавринович у згаданому інтерв'ю так відповів на питання, чи можлива домовленість між Верховною Радою та Президентом з приводу повторного розгляду цього акта: “Ні, це вже не неможливо. Включення у реєстр виключає можливість того, що ділу буде даний задній хід. З сьогоднішнього дня можна забути про компроміс з точки зору корегування вступу закону в дію”. Таким чином, Державний реєстр відіграв роль не просто законодавчої картотеки, в якій можна знайти дані про ті чи інші новонадходження – він став тим запобіжником, що унеможливило дискусію про повторне вето Президента абощо. Повторимось, використавши слова міністра юстиції: назад тепер ходу немає. Так вирішив (і до цього підвів ситуацію) Лавринович. А про те, хто був зацікавлений у знятті з кабмінівського “авта” гальм – зайве й говорити... **Наталія Лебідь** // Україна молода. – 2007. – 3 лютого);

- еліптичні речення, для яких властива стислість, енергійність вираження і які постають ефективним способом підвищення семантичної ємності (**Кур'єри з “Беркута”**); цю ж функцію можуть виконувати і номінативні речення, пор.: *Четвер. Вечірні сутінки. Столична Шулявка*;

- парцеляція, за якої завершена опрацьована думка втілюється у псевдо спонтанну форму шляхом розчленування єдиної структури на її складники, внаслідок чого формальний зв'язок між уривками переривається повністю, що виступає засобом уточнення комунікативної настанови висловлення й експресивної акцентуації його змісту (*Усе вказувало на те, що коаліція чи не надто прагне, чи повоюється друкувати цей закон. Бо й законом цей витвір назвати складно: він не просто містить норми, які можна трактувати як неконституційні, а ще й приймався за сумнівною процедурою*);

- приєднувальні конструкції, основним призначенням яких постає додавання до основного висловлення розширювально-уточнювальних, пояснювальних компонентів, що постають у свідомості не одночасно з основною думкою, а лише після того, як вона сформувалася і сегментовані конструкції полегшують її сприйняття (**Перший закон-сирота** // “Антикризовики” боязко опублікували своє неконституційне дітище – закон про Кабмін під пильним контролем бійців “Беркуту” // *Скандальний закон “його величності Прем'єра” таки опубліковано – його текст з'явився в п'ятничних номерах парламентської газети “Голос України” та газети центральних органів виконавчої влади “Урядовий кур'єр”. “Антикризовики” натякають, що відтак закон про Кабінет*

Міністрів офіційно набув чинності, на Банковій, навпаки, не визнають його легітимність і вже підготували подання до Конституційного Суду зі статусом першочергового щодо законності цього закону. Цікаво, що вперше за роки незалежності закон було опубліковано без підпису Президента. Втім свій автограф, як це передбачено законодавством, не поставив у 2007 році й Голова Верховної Ради Олександр Мороз. І “Голос України”, і “Урядовий кур’єр” подають прізвище Мороза наприкінці документа тільки у прив’язці до іншої дати – 21 грудня 2006 року. Цей підпис спікер поставив ще тоді, коли закон вперше подався на розгляд Президенту й був згодом заветований. Вдруге Мороз так і не розписався, щоб не брати на себе відповідальність за ймовірне визнання закону неконституційним. // **Кур’єри з “Беркута”** // Четвер. Вечірні сутінки. Столична Шулявка. Перед центральним входом до видавництва «Преса країни» припаркувалося два джипи спецпідрозділу МВС «Беркут». Троє бійців у камуфляжі та з гумовими кийками явно нудьгують, намагаючись з’ясувати, де тут можна попити кави. Певний нервовий «резонанс» відбувається і на вахті видавництва, замість однієї працівниці охорони згодом з’являється ще двоє, плюс начальник караулу. Ситуація чимось нагадує 2004 рік, коли влада намагалася офіційно оприлюднити в тих самих видавництвах рішення Центрвиборчкому про сфальсифіковані результати другого туру президентських виборів з «Ядино правильним переможцем» Януковичем. Тоді кільком нардепам та патріотично налаштованим громадянам вдалося цьому запобігти, тепер пам’ятаючи уроки минулого, влада огородила процес друку «Беркутом». От тільки перешкоджати цьому фарсу на сторінках офіційних видань ніхто не збирався. **Іван Леонов** // Україна молода. – 2007. – 3 лютого);

- конструкції з чужим мовленням, що ґрунтуються на включенні в авторське мовлення мовлення іншої особи або джерела інформації і под. (Утім пан Шаповал висловив сумнів (і мав рацію) у тому, що спікер удруге підпише закон. „Мороз чудово відчуває, що у разі підписання він бере стовідсотково на себе відповідальність... І якщо буде рішення Конституційного Суду (про неконституційні процедури – Авт.), то він буде крайнім”, – цитує Шаповала УНІАН. // Словом, навіть на етапі друку закон знову наштовхнувся на колізію. Втім сам Мороз запевняє, що всю процедуру витримано і другого підпису не треба. Зрештою, а що йому ще казати? „Свою” політ реформу, таку недосконалу, він трактує по-своєму... // На Банковій до нового витка подій уже готові: як зазначила напередодні на брифінгу керівник прес-

служби секретаріату Лариса Мудрак, у випадку опублікування закону Президент готуватиме подання до Конституційного Суду. // „Антикризова” ж коаліція намагається запропонувати інший варіант розвитку стосунків. А саме – розглянути президентські пропозиції до закону про Кабмін „постфактум”);

- діалогійність спілкування, що особливо чітко простежується на прикладі жанру інтерв'ю та ін.

Ці синтаксичні конструкції орієнтовані на психологію передбачуваного учасника комунікації для адекватного сприйняття замислу автора і щонайтісніше пов'язані зі змістом політичної інформації, її спрямуванням й адресованістю.

Аналіз і дослідження словесно-асоціативного тла політичної лексики, розгляд синтаксичної організації речення, простеження закономірностей формування семантичної структури речення залежно від політичної позиції автора виявляється недостатнім для розв'язання проблеми мови і політики, оскільки ця проблема вимагає виходу за межі слова і речення, звернення до вищого ярусу комунікації – до тексту. „Лише у формі текстів і в текстовій функції мова постає засобом спілкування між людьми” [19: 47]. Тому зацікавлення текстом зумовлене тим, що процес – це процес породження, сприйняття й інтерпретації різних текстів. Водночас текст розглядається не просто як сукупність взаєпов'язаних елементів, не тільки як певна послідовність пов'язаних за смислом речень, а як функційна цілісність, постання якої зумовлене відповідними соціальними потребами і яка спрямована на досягнення вдалої комунікації. Саме зв'язний текст як результат мовленнєвої діяльності з відповідною прагматичною настановою є об'єктом дослідження і може розглядатися: 1) у лінгвістичному аспекті з простеженням специфіки його структури і характеру мовного оформлення [3; 5; 6; 16]; 2) у гносеологічному, що розглядає характер відображення у тексті об'єктивної реальності [8; 10; 15]; 3) у психологічному, що досліджує психолінгвістичну природу тексту й особливості його сприйняття [1; 7; 10]; 4) у прагматичному, який показує характер ставлення автора до об'єктивної дійсності [2; 11; 12; 13; 14; 17]. У прагматичному аспекті суттєве зацікавлення викликає політичний газетний текст, під яким мається на увазі текст, що береться у подійному вимірі. У цьому розрізі він настановує дослідника на проблему ролі мови як засобу впливу й інструмента соціального контролю над формуванням громадської думки.

Формування політичного навантаження тексту – багатоаспектна тема. Вона не може бути обмежена тільки фактами лексичного рівня і виявом закономірностей та умов використання синтаксичних одиниць щодо їх відношення до комунікантів, зокрема до джерела (вид масової комунікації, видавництво, редакція, автор та ін.) й отримувача (аудиторії).

У текстах, що відображають політичний зміст, на перший план повинні виступати проблеми кодування і декодування змісту і соціально-політичної інформації, тому що самовираження обов'язково присутнього у певному типі тексту автора часто у мовній формі не подано. Аналіз механізму кодування і декодування певної інформації політичного тексту до цих пір вичерпно не простежений, пор. праці А.А. Стриженко, Г.Г. Почепцова, С.А. Сухих та ін. Не розкритим залишається і механізм функціонування політичного газетного тексту. Постаючи з потреб суспільно-політичної діяльності, текст не існує сам по собі, а виступає основною частиною текстової діяльності – цілого комплексу відношень, що виникають у процесі його породження і сприйняття. Якщо брати текст у подійному аспекті як експліцитний компонент соціально-політичної комунікації і розглядати як цілеспрямовану соціальну дію, то текст разом з екстралінгвістичними чинниками (прагматичними, соціокультурними і под.) слід витлумачувати як дискурс. Останнім часом поряд з лінгвістикою тексту, завданням якої є аналіз створення тексту як цілісності мовними засобами, розвивається дослідження дискурсу, опертям якого є принцип розгляду мови в дії. Враховуючи наявність відповідних параметрів політичного газетного тексту, що являє собою інформаційне повідомлення про ту чи іншу політичну подію або явище для донесення певної прагматичної настанови до масової аудиторії, доцільно говорити про політичний газетний дискурс, де текст як політичне самовираження автора тільки компонент у взаємодії комунікантів. Загальновідомими є поняття *політичного дискурсу* і *дискурсу мас-медіа*. Для першого мовним вираженням постає будь-яке мовленнєве утворення, зміст якого належить до сфери політики, останній охоплює усі ті жанри, у яких журналісти виступають посередниками між будь-якою політичною подією або суспільним явищем і масовим читачем (памфлет, передова стаття, репортаж, коментар, політична стаття та ін.). Оскільки основним завданням преси є донесення тієї чи іншої інформації до читача, то цілком логічним постає розгляд поняття *політичний газетний дискурс* як різновиду дискурсу мас-медіа, під яким варто розуміти процес

породження і функціонування політичного інформаційного повідомлення, як основного засобу донесення відповідної політичної інформації до масової аудиторії.

Одиницею спілкування виступає текст, як специфічна знакова структура, якій властива цілісність, завершеність і прагматична настанова. Текст як одиниця комунікації повністю виявляється тільки в ситуації спілкування. Комунікативно-лінійний ланцюг: автор-текст-реципієнт на рівні писемного мовлення розглядається як текстова діяльність, на рівні ж усного спілкування - як дискурс. Коректною постає кваліфікація будь-якого витвору мовленнєво-творчого процесу як такого, що завжди попадає у свідомість адресата і розпочинає власне життя в його мисленні, породжуючи мовленнєво-мисленнєву діяльність останнього. Тому бідь-який писемний текст як елемент текстової діяльності на відповідному етапі його існування у свідомості адресата розпочинає тлумачитися як дискурс, тому що його повноцінне існування неможливе поза його інтерпретацією реципієнтом.

Загалом у політичній комунікації цікавими постають два різновиди дискурсу: політичний і дискурс мас-медіа. Попри наявні системотвірні ознаки, вони є різними. Перший охоплює „будь-яке мовленнєве утворення, суб'єкт, адресат і зміст якого стосується політичної сфери” [17: 23], а останній – це будь-який текст, створений журналістом, який є посередником між політичною подією або суспільним явищем і масовою аудиторією: телевізійне мовлення, мовлення радіо й екранне мовлення, газетна стаття. Тому політичний газетний текст одночасно перебуває в рамках двох дискурсів. Розгляд його в такому широкому ракурсі постає об'єднаним і відображає специфіку його функціонування в руслі політичної комунікації, основною темою якої є боротьба за владу. В сучасну епоху боротьби за стабільність соціуму і відповідно спрямовану аудиторію, коли політичний газетний текст реалізує функцію управління суспільною свідомістю шляхом символів і знаків, використовуючи усі наявні механізми маніпулятивного впливу, цілком логічно мати опертям поняття політичного газетного дискурсу, що являє собою інформаційний газетний текст про ту чи іншу політичну подію або явище, „взяті у подійному вимірі”, тобто як посередник між мовленнєво-мисленнєвою діяльністю автора і реципієнта. У цьому розрізі варто встановити основні компоненти політичного газетного дискурсу як інституційного дискурсу:

1) *учасниками політичного газетного дискурсу* є автор і реципієнт. Перший створює політичне інформаційне повідомлення згідно з власною політичною уявою. Комунікативний портрет першого учасника політичного газетного дискурсу складає упорядкований вимір людської особистості, що виявляються в наявності певної мети комунікації, свідомої настанови на створення конкретного мовлення, самостійних ідей, чіткої та переконливої аргументації, належного рівня компетенції, освіти, ерудиції, моральної позиції та іншого, що складають основу мотивації мовленнєвої комунікації. Комунікативний портрет реципієнта складає єдність необхідної для автора інформації про ті аспекти особистості слухача, які визначають його властивості як отримувача мовленнєвотворчого витвору. Це його інтелектуально-культурний рівень, бажання і пріоритети, психологічний стан і психологічний тип особистості, рівень освіти й інші параметри, орієнтовані на отримання й адекватне сприйняття відповідної політичної інформації. В акті комунікації позиції реципієнта є пріоритетними, тому що орієнтація на відповідного отримувача інформації складає основу кожного елемента мовленнєвої комунікації, зокрема політичної;

2) *хронотопом* політичного газетного дискурсу є типова для газетної комунікації обстановка: періодична преса. Знаючи, чії інтереси виражає певна газета, можна сформуванати загальне враження щодо наявної в ній інформації, її прагматичного спрямування, комунікативно-інформаційного завдання, яке стоїть перед кожним випуском. Політична газетна інформація, постаючи одним із найважливіших засобів мажоритарної демократичної системи політичного управління, яке цілеспрямовано впливає на суб'єкти ринку політичних послуг, керує політичним процесом, прагнучи нав'язувати соціальним структурам суспільства свої оцінки, настанови, шаблони, стереотипи, політико-культурні коди і міфи. Намагаючись створити одноманітне інформаційне середовище суспільства, газета виступає як стабілізатор політичних і соціальних процесів, шляхом формування певної громадської думки, з одного боку, і беручи участь у формуванні певного політико-культурного потоку, з іншого. Сучасний процес функціонування політичної комунікації репрезентує комбінацію маніпулятивних програм, які здатні в силу прямого впливу на людську свідомість нав'язати людині конкретне сприйняття інформації (*Хто замовляє музику – той і отримує коментарі. Візьmemo для прикладу ситуацію з законом про Кабмін: як уже знають наші читачі, ще у вівторок Міністерство*

юстиції внесло цей акт до Єдиного державного реєстру – попри те, що закон цей не був належним чином оприлюднений, а відтак і не набрав чинності. Нонсенс? Керівник Мін'юсту Олександр Лавринович так не вважає – адже в коментарях для газети “Коммерсант-Україна” він зазначив наступне: той факт, що закон не оприлюднений офіційно, не є проблемою, оскільки підставою для внесення в реєстр є не публікація акта, а лист, що підтверджує його відповідність нормам Конституції. І все ж досі вважалося, що закон запускає в дію факт його друку в офіційних виданнях – “Голосі України” та “Урядовому кур'єрі”, а відтак вже існуючий – а не віртуальний! – закон вносять до Державного реєстру. Проте коли дуже треба, можна вочевидь і поперед батька в пекло...” (Україна молода, 2007);

3) постаючи в актуальному для комунікатора плані певним тематичним матеріалом, політичний газетний текст має на оці *п'ять* основних взаємопов'язаних завдань: *інформаційне*, що полягає в інформуванні аудиторії про події внутрішнього і міжнародного життя; *аналітичне*, основою якої є аналіз і коментування викладеної політичної події або суспільного явища; *регулятивне*, що полягає в необхідному для комунікатора спрямуванні плану сприйняття реципієнтом тієї чи іншої події, певних явищ об'єктивної дійсності; *оцінне*, основною ознакою якого є оцінка викладеної інформації; *прогнозувальне*, що полягає у примусі реципієнта рефлексувати щодо проєкції отриманої інформації на передбачувану дійсність. Тому реалізація будь-якого інформаційного політичного повідомлення ґрунтується на п'яти основних завданнях: виклад, аналіз (або коментар), спрямований у необхідному ракурсі сприйняття, оцінка, прогнозування можливого впливу;

4) *цінності* політичного газетного дискурсу безпосередньо пов'язані з призначенням, сутністю і функціями преси, що повинна правдиво, документально й істинно показувати об'єктивну дійсність. В умовах існування в сучасному світі протилежних ідеологій і політичних поглядів концепти істини, правди, достовірності активізують багато різних підходів з різною соціальною основою. Істинність інформації, що складається з моделювання тієї чи іншої соціально-політичної картини світу, в рамках політичного газетного тексту набуває статусу реалізації активної життєвої позиції автора, його розуміння соціально-політичних і соціально-особистісних відношень. У політичній газетній комунікації проблема істинності повинна вирішуватися не на рівні висловлень, а на рівні тексту, як

реальної пізнавально-комунікативної одиниці, що активізує проблему прихованого смислу, вербально не вираженої в тексті інформації (пор.: **Про реєстр, “задній хід” та “делікатну грань” // І все-таки, для чого знадобилось внесення закону про Кабмін у Державний реєстр? Олександр Лавринович у згаданому інтерв’ю так відповів на питання, чи можлива домовленість між Верховною Радою та Президентом з приводу повторного розгляду цього акта: “Ні, це вже не неможливо. Включення у реєстр виключає можливість того, що ділу буде даний задній хід. З сьогоднішнього дня можна забути про компроміс з точки зору корегування вступу закону в дію”. Таким чином, Державний реєстр відіграв роль не просто законодавчої картотеки, в якій можна знайти дані про ті чи інші новонадходження – він став тим запобіжником, що унеможливило дискусію про повторне veto Президента абощо. Повторимось, використавши слова міністра юстиції: назад тепер ходу немає. Так вирішив (і до цього підвів ситуацію) Лавринович. А про те, хто був зацікавлений у знятті з кабмінівського “авта” гальм – зайве й говорити... Наталія Лебідь // Україна молода. – 2007. – 3 лютого));**

5) *стратегії* політичного газетного дискурсу зумовлені тими завданнями, що визначають політичне спілкування: а) описати певну політичну подію; б) викласти історію заторкненого питання; в) навести різні погляди на окреслену інформацію; г) заявити свою позицію щодо певної ситуації; ґ) навести докази для аргументування свого погляду або для зміни позиції аудиторії; д) врахувати зацікавлення, мислення, індивідуально-психологічні особливості і соціальний статус аудиторії; е) аргументовано прогнозувати майбутнє;

б) *жанрова специфікація*, оскільки реалізація цих стратегій і завдань політичного газетного дискурсу простежується у *двох групах жанрів – інформаційних й аналітичних*. Для першої групи властивий офіційно-фактологічний характер інформації і конкретно-констатаційний спосіб відображення дійсності: політична замітка; коротке інформаційне повідомлення про певний факт суспільно-політичного життя; репортаж, що подає фактологічну інформацію крізь призму сприйняття автора-учасника для створення ефекту присутності. Другій групі властива аргументація і соціально-оцінний ярус фактологічної інформації: політичний коментар, метою якого є пояснення подій і фактів суспільно-політичного життя для формування у реципієнта відповідного погляду на факти і події; передова стаття, що викладає інформацію згідно з політичною орієнтацією друкованого видання; полемічна стаття, що подає різні

погляди опонентів; памфлет, призначений для соціально-політичного викриття для прямого впливу на суспільну думку;

7) *тематика* політичного газетного дискурсу як одного з найсуттєвіших компонентів соціального буття сучасної людини охоплює широке коло питань: державне управління, органи влади, політичні права, різні політичні режими, громадська думка, внутрішня і зовнішня політика, візити, угоди, обміни, політичні акти, засідання і под. Завдяки вірулентності масової комунікації людина відчуває свою дотичність до всіх подій, що відбуваються навколо неї. Преса найкращим чином задовольняє зацікавлення кожного індивіда – члена суспільства, що живе емоціями поточного дня, який відчуває необхідність бути в курсі справ про події, що відбуваються навколо, так і на відстані;

8) *політичний газетний дискурс має опертям велике розмаїття прецедентних текстів*: промови відомих політичних, державних і громадських діячів; енциклопедична і довідкова література; тексти різних газетних видань; матеріали інформаційних агентств; цитати, крилаті слова, вирази, прислів'я і приказки; спогади очевидців;

9) як *дискурсивні формули* в політичному газетному дискурсі маються на увазі мовні засоби різних ярусів (лексичного, морфологічного, синтаксичного) характерні для певного соціального інституту. Для лексичного фонду політичного газетного дискурсу властива значна кількість емоційно-оцінних лексичних одиниць, використання метонімії, метафори, персоніфікації, перифрази, іронії, літоти як стилістичних тропів. Особливістю мови газети постає також стандартизація (наявність емних, комунікативно-доцільних готових мовленнєвих формул для політичної комунікації). З морфологічних засобів притаманне своєрідне використання видо-часових форм для надання тексту відповідного експресивно-стилістичного забарвлення тощо. У синтаксисі політичного газетного дискурсу під дискурсивними формулами маються на увазі конструкції з чужим мовленням, парцеляція, еліптичні конструкції, різні звороти й інші синтаксичні засоби, яким властиві експресивність, емоційність.

Отже, політичний газетний дискурс являє собою мовленнєтворчий процес відповідного соціального інституту і вимагає ґрунтовного дослідження, тому що його складники постають дієвим засобом політичного впливу. Особливість функціонування політичного газетного дискурсу виявляється в комплексі чинників, що складають специфіку його впливу. Остання виявляється у поєднанні експліцитних й імпліцитних компонентів смислу, кожний з яких є потужним засобом переконання і впливу. Кожний компонент політичного газетного дискурсу – комунікатор, реципієнт, сам

політичний газетний текст, завдання і мотиви мовленнєвостворчої діяльності, специфіка жанрового оформлення у відповідному засобі масової комунікації, у структурі якого реалізується спілкування, може бути адекватно вивченим тільки в рамках структурних зв'язків усієї системи. Функційна єдність потенціалів кожного з компонентів політичного газетного дискурсу перетворює його у важливий інструмент у координації діяльності сучасного соціуму.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Беянин В.П. Основы психолингвистической диагностики: модели мира в литературе. – М., 2000.
2. Булыгина Т.В. Прагматика, семантика, лексикография. – М., 1997.
3. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981.
4. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис. – Донецьк, 2001.
5. Загнітко А.П. Лінгвістика тексту. – Донецьк, 2006.
6. Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. – М., 1976.
7. Зимняя И.А. Лингво-психология речевой деятельности. – Москва – Ростов, 2001.
8. Колшанский Г.В. Контекстная семантика. – М., 1980.
9. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. – Л., 1979.
10. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. – М., 1969.
11. Матвеева Г.Г. Актуализация прагматического аспекта научного текста. – Ростов н/Д, 1984.
12. Сидоркова Г.Д. Прагматика паремий: пословицы и поговорки как речевые действия. – Краснодар, 1999.
13. Стриженко А.А. Роль языка в системе средств пропаганды (на материале буржуазной прессы). – Томск, 1980.
14. Сухих С.А. Прагмалингвистическое измерение коммуникативного процесса: дис. ... докт. филол. наук. – Краснодар, 1998.
15. Хованская З.И. Анализ литературного произведения в современной французской филологии. – М., 1988.
16. Человеческий фактор в языке. Коммуникация, модальность, дейксис. – М., 1992.
17. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. – Москва – Волгоград, 2000.
18. Яворська Г.М. Прескриптивна лінгвістика: Мова, культура, влада. – К., 2000.
19. Hartmann P. Texte als linguistisches Objekt. Beitrage zur Linguistik. – Munchen, 1971.

СКРОЧЕННЯ:

СУМ – Словник української мови: В П т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1970. – 800 с.

Віталій РАДЧУК,

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії і практики
перекладу з англійської мови Інституту філології Київського
національного університету імені Тараса Шевченка*

ФУНКЦІЇ ПЕРЕКЛАДУ

У статті розглянуто специфіку перекладу, окреслено його основні, додаткові й проміжні функції. Автор розкриває ті орудні властивості перекладу, усвідомлення яких може допомогти студентові опанувати практикою перекладу.

Ключові слова: оригінал і переклад, форма і зміст, перекладач.

Будь-яка бодай трохи серйозна розмова про переклад не обходиться без з'ясування того, які потреби він має задовольнити і які завдання розв'язати, що він може дати культурі й певній громаді людей, у чому полягає його конкретне призначення, які в нього потенційні можливості й функції взагалі. Інакше кажучи, для чого й для кого працює перекладач, яка перед ним стоїть мета? А отже, і якими засобами досягти її, тієї мети, яку творчу стратегію обрати, який спосіб тлумачення вважати найкращим? Врешті, в чому покликання перекладача? Який критерій є підставою для оцінювання його творчих старань, чим міряти його вимогливість до себе, хвалу й хулу на його адресу з боку критики? Переклад має чимало завдань, їхня множина мінлива й має доміанти: кожна мовна, історична й національна спільнота, насамкінець кожна перекладацька особистість розставляє свої наголоси в сукупності функцій перекладу.

Схожим зачином проблему порушувала наша давня студія [1], що відкидала зневіру стосовно можливостей перекладу й вузьке трактування його призначення. Там пояснювалося, чому в неодномовному середовищі або за обставин близькості й зрозумілості мов перекладають для загалу, – до того ж багаторазово, іноді ненаситно й несамовито, – навіть ті твори, що їх кожен знає напам'ять в оригіналі. Розглянутий комплекс функцій перекладу, пов'язаних між собою, ілюстрував думку про багатовимірність і потужність перекладу як вияву творчої енергії для визначеної і вартісної мети. Звичайно, щоб спростувати переконання скептиків у тому, буцім переклад – це протез, милиця, „виворіт килима”, а тлумач – це зрадник під машкарою повпреда, слід усебічно розкрити суть таких складних

явищ, як перекладність і тлумачення. Дослідження цих явищ складається в концепцію, що здатна переконати творчий цех, лягти в основу професійного кредо і, втілюючись практично, сформувати школу. Проте для глибшого усвідомлення потенцій перекладацького ремесла замало буде лише спроб класифікувати їх тим чи іншим способом [2]. Примітна річ: що докладніше описуються функції перекладу, то виразніше постає потреба розгалужувати їх на конкретні актуальні підкласи. Переклад – надзвичайно різноманітна царина, щораз своєрідне й унікальне творче диво. Власне, через те він і є могутнє знаряддя. Таксономія ж схоплює лише схоже в перекладах, повторюване, усталене, загальне, а разом з тим – і закономірне. Тим-то вона й належить до власне теорії. Однак теорія не може належати лише самій собі.

Можна подавати функції перекладу списком злободенних і конкретних вимог-орієнтирів, як це чинить журнальний критик, або замовник-роботодавець, або й сам перекладач, зазираючи при цьому ще й у майбутнє, щоб вгадати, чим саме і кому служитиме переклад і як довго.

Можна виявляти функції перекладу ретроспективно в перебігу їхньої взаємодії і рангування, як живу і плинну систему рушіїв, елементи якої структуруються в ієрархію. До цього покликаний історик, який вивчає еволюцію запитів і пріоритетів перекладу, розвиток мовних ресурсів для тлумачення, зміну творчих шкіл і традицій. Пожвавляють цю динаміку поява та згасання функцій – і за життя одного з варіантів перекладу, який чимось застаріває, а чимось іншим водночас збуджує свіжий інтерес, і в естафеті прочитань твору, які утворюють поле взаємодії, що не дозволяє кожному наступному тлумаченню перебирати на себе увесь функційний потенціал сукупності попередніх версій.

Звичайно, можна подавати функції перекладу й узагальненим зводом у вигляді переліку з коментарями, до чого зазвичай вдається лектор або автор посібника, щоб висвітлити тему, без якої важко уявити сучасний курс теорії перекладу. Завдання тут – розкрити передусім ті орудні властивості перекладу, усвідомлення яких може допомогти студентові вивчитися на перекладача.

У такому разі, на наш погляд, варто показати, що переклад **1)** зламує низькі й високі мури нерозуміння (мовні бар'єри) і тим самим **2)** здійснює комунікативну функцію як носій інформації. При цьому він **3)** замінює першотвір як його правдивий відповідник (як іншомовна паралель), надаючись до цитування, чим **4)** представляє

зарубіжний літературний процес або розвиток думки у певній галузі, **5)** знайомить з життям інших країн, їхнім побутом, звичаями, способом мислення, історією, природою тощо.

Зрідка переклад **6)** служить автентичним текстом, що має ту саму силу (юридичну – в міжнародному документі, духовну – у священному писанні) і допускає одне-єдине узгоджене або канонізоване тлумачення, обов'язкове для всіх текстів різними мовами, **7)** повертає увагу до оригіналу та його мови (своїми достоїнствами або вадами), **8)** відсвіжує мову першоджерела (коли перекладають із давньої мови на „ту саму” сучасну), **9)** повертає художника слова (автора) його рідній мові (як-от українській – „Повісті” Т. Шевченка, „Вечорниці на хуторі під Диканькою” М. Гоголя, статті поліглота І. Франка), **10)** супроводжує оригінал як паралельний текст. Чи навіть буває **11)** засобом опису іншої мови (цю метамовну функцію виконує буквальний переклад) або **12)** методом зіставлення й кореляції мовних систем (як-от у двомовних словниках, порівняльних граматиках і стилістиках, у машинному перекладі).

Певна річ, суто технічні функції підпорядковуються іншим. Зокрема, підрядний переклад-супровід використовують для розбору текстів, пояснення темних місць, як проміжний етап перевираження першотвору тощо. Впадає в око, що нині почастишали двомовні й багатомовні видання поезій. Причому у двомовних виданнях дедалі більшає кількість перекладів, які по-різному подають першоджерело, і вони щораз сукупно творять нову якість. Також кожен перекладач з практики знає, що переклад – це завжди зіставне мовознавство. Але як орудний ресурс лінгвістики й науки в цілому міжмовне тлумачення не вичерпується порівнянням.

Багато чим з того, що перелічено тут щойно й далі, переклад **13)** зводить мости єднання між культурами, народами, епохами й особистостями автора та перекладача, „зближує чуже зі своїм” (Гете); **14)** уможливує новий і особливий тип інтертекстуальності, забезпечуючи перегук і взаємодію різнорідних контекстів; **15)** духовно інтегрує і консолідує людство, творить світову спільноту, роблячи загальним набутком окремі досягнення народів у науці, техніці, культурі тощо. Ідею „всесвітньої літератури” обґрунтував ще Гете, який називав працю перекладача „однією з найважливіших і найдостойніших справ, що зв'язують воєдино всесвіт” [3]. До речі, думку класика тлумачать і так: переклад є „одним із... засобів міжнаціональних відносин у цілому світі” [4]. Особливого резонансу цій ідеї надав марксизм, угледівши в ній для себе благословення,

провідну зорю, модель підкорення планети. Сучасна стадія глобалізації завдячує перекладачам – попри поширення міжнародних мов, яке активізувало **16)** посередницьку, „транспортну” роль перекладу, коли перекладають не з оригіналу, а з іншомовного перекладу. Примітно, що тепер майже половина перекладів у світі здійснюється з англійської мови. Буває й так, що твір, а надто міжнародний документ, заново тлумачать (перевиражають) з урахуванням кількох його різномовних версій, визнаних авторитетними чи автентичними. Статус самої мови оцінюється за кількістю і якістю перекладів нею. З іншого боку, переклади мовами міжнародного спілкування, однодержавними мовами, до яких належить українська, рідковживаними й загроженими, що перебувають на межі зникнення, мають доволі відмінні й по-різному акцентовані функції. Хоч це й парадоксально, але ті переклади, що конкурують і доповнюють один одного у вселенському вимірі, й далі **17)** служать полем і стимулятором мовних контактів, а тому **18)** сприяють створенню та еволюції мовних спільнот, місцевих і регіональних, які послуговуються багатьма мовами (або й мовами-гібридами).

Останній феномен стає зрозумілішим, коли зважити на те, що для семіотики всі люди є поліглотами. Це потверджується вже тим, що й у межах однієї етномови між її підсистемами здійснюються переклади (так звані внутрішньомовні), щоб розмножити твір на варіанти тлумачення і форми втілення. Потреба в них, що їй по-своєму продовжують наслідування, пародія та епігонство, виходить далеко за рамки кодів словесних. Так, художню літературу прочитують театр і кіно, але ще й музика, балет, скульптура, пантоміма – часом багато разів. Утім, ще донедавна, всупереч застереженням О. Потебні, в перекладах вбачали зовсім протилежне – чинник „зближення і злиття національних мов в окремі зональні і... в єдину мову людства” [5].

Разом з тим переклад: **19)** збагачує свою літературу й культуру новими образами, жанрами, стилістичними прийомами, поняттями і сферами думки; **20)** прискорює зовнішні художні, концептуальні та ідейні впливи, а так само й внутрішнє життя своєї ойкумени – як складник її контексту. Чи не всі літератури починалися з перекладів, відтак переклад служив каталізатором літературного процесу. Духовний обмін лише примножує цінності – на відміну від обміну валют. „Що сховав ти – те пропало; що віддав ти – те твоє”, – писав Ш. Руставелі. Хто дає – здобуває нові обшири дотичності й дії, хто приймає – отримує нові стимули й животоки від капіталу власних

напрацювань. Загалом переклад **21)** продовжує буття твору й культури, є формою їхнього розвитку: твір – не мертва замкненість статичного тексту, а факт невпинної людської свідомості. „У поезії, в пластиці і взагалі в мистецтві немає готових речей”, – стверджував О. Мандельштам [6]. Вряди-годи іншомовна іпостась твору, а особливо самопереклад, **22)** править за дзеркало, вдивляючись в яке, сам автор змінює щось в оригіналі чи у спрямуванні своєї творчості.

Переклад – завжди школа. Це **23)** школа художньої майстерності (у якій виросло чимало класиків поезії, прози, драматургії). І в красному письменстві, і в будь-якій сфері поза ним, тобто беручи загалом, це **24)** ефективна вправа для повнішого опанування ресурсів рідної мови; **25)** лабораторія для випрацювання власного стилю, формування мовної особистості. Крім того, **26)** допоміжний метод вивчення іноземної мови (щоправда, обмежений і нерідко сумнівний, бо прив’язує одну мову до іншої); **27)** ефективна розумова вправа, яка розвиває творчі здібності, пам’ять, увагу, чутливість і чуттєвість, емпатію, реакцію тощо. Певна річ – за умови дидактично виправданого підбору текстів і способів перевираження (порівняймо можливості різновидів усного: послідовного й синхронного, одновекторного і двобічного, – і писемного, як-от подвійного, що включає зворотний). Само собою, за різних обставин переклад вчить перекладати, це **28)** школа власне перекладу, причому і як долання труднощів перевираження (наприклад, у диктанті-перекладі або при усному читуванні іншою мовою з аркуша), і як готовий майстерний взірець, що гідний аналізу й наслідування. Бувати в робітні віртуозів слова, ретельно досліджувати їхні тлумачення перекладенням-початківцям не менш корисно, ніж правити власні спроби під орудою наставника.

Відавна визнано, що переклад – **29)** важливий рушій розвитку мови, яку він мобілізує, поповнює, поширює на нові терени, шліфує тощо (як бачимо, функція урізноманітнюється). Ця теза особливо злободенна в Україні в сучасну добу незалежності. А разом з тим переклад **30)** охороняє свою мову (без перекладів мова задихається, кволіє і щезає), захищає самотність своєї культури. Або навпаки – **31)** витісняє іншу мову з її споконвічних теренів (зауважмо ситуацію засилля чужомовних перекладів в Україні). Іноді тим самим – **32)** звужує сферу функціонування самого оригіналу, робить його вторинним, необов’язковим, зайвим, **33)** нав’язує суб’єктивне або й упереджене тлумачення (див. також п. 52).

На думку К. Фослера, „будь-який переклад здійснюється за велінням інстинкту самозбереження мовної спільноти”, художні переклади – це „стратегічні аванпости, на яких дух мови певного народу бореться з чужим, відвойовуючи в нього хитрістю якомога більше” [7]. Щоб відлучити плем'я від рідної мови, досить не впустити до неї духовних скарбів, напрацьованих людством, і нав'язати племені в перекладах чужою говіркою все, що витворив його власний геній. Можна створити й такі умови доступу до першотворів, що автори самі себе перекладуть, як довелося П. Кулішеві перекладати свою „Чорну раду”. І народ передражнить і перебреше на чужий смак і лад сам себе і для себе самого. Так перекривив В. Коломійця В. Данько у вірші „Рідна земля”, що його турботливо поширили в краю Кобзаря, аби українська дітлашня лицемірила, декламуючи: „Люби, неси, как звездный свет, Ее язык и песни...” [8].

„Щоб перекласти – треба зрозуміти, – ось перший і головний закон перекладу”, – мудро зауважує О. Кундзіч [9]. Але є і зворотний закон: щоб зрозуміти – треба перекласти. Надто він очевидний, коли хтось, не вельми доречно цитуючи чужу думку, не впускає її у свою мову й тим уникає виявляти власну проникливість, здатність сприймати, складати до купи поняття. На жаль, так чинять не лише з нехоті до вдумливого перевираження, попросту кажучи, з лінощів, але ще й з принципу, керуючись забобоном неперекладності, прикриваючись потребою сумнівної „документальності” [10]. Переклад служить **34** знаряддям мислення. Це є інструмент і документ думки (хоч би й „розмови з самим собою”), подеколи – її маніфестація, підкреслення того, що першоджерело сприймається проникливо і глибокосяжно. Тим самим він виконує надзвичайно важливу **35** функцію пізнання. До неї відносять і ознайомчу, але кожна з обох розмаїта, по-своєму розгалужується і тим відмежовується від іншої.

Афоризмом „Думка, що сказана, – це лжа” Ф. Тютчев розвинув тезу Гете: „Те, що я по-справжньому знаю, я знаю, власне, лише для себе”. На людях думка сіє сумнів, бо дається взнаки прагматика слова: „Як тільки висловишся, тут же тебе закидають умовами, визначеннями, запереченнями”. З цього Гете робить важливий висновок: „Тому все, що знаєш, намагайся перетворити в дію” [11]. Переклад **36** допомагає людині самій збагнути зміст джерела, дошукатися смислу, осягти світ образів, понять та ідей, новий чи по-новому, а ще й прочитати темні місця в давніх текстах

(евристична функція). Але тлумач, працюючи для громади, виконує роль посередника – **37**) пояснює незрозуміле іншим, відкриває автора новій спільноті. Тут суб'єкт пізнання – загал. А в нього – свої смаки, потреби, упередження. Вельми істотно, що перекладачі стають новаторами чи й піонерами на давно освоєних теренах. Нерідко переклад, а особливо новий, **38**) змінює усталений погляд на твір як річ очевидну й завершену, переконує всіх свіжим і глибшим тлумаченням, відмінняє помилки сприйняття. Трапляється й так, що переклад **39**) допомагає відновити загублений оригінал, реставрувати затертий текст, заповнити лакуни чи навіть оживити мертву мову. Скажімо, єгипетські ієрогліфи й похідне від них народне письмо Ж. Ф. Шампольйон прочитав за тримовним написом на камені Розетта, що тепер у Британському музеї, послуговуючись давньогрецькою.

Але переклад ще й **40**) виявляє багатозначність, смислову багатогранність твору, розширює діапазон його прочитань, він є **41**) спосіб аналізу, розкриття змісту шляхом розкладання на складники і варіювання нюансів, причому не тільки у філологічній науці (де навіть двомовний словник дає нагромадження споріднених значень лексеми), але й коли кожна нова спроба відтворити поезію поезією, драму драмою, оповідь оповіддю подовжує вервечку несхожих і цілених варіантів тлумачення. Він також не обмежується прогнозом сприйняття, а править за **42**) творчий експеримент, інколи – науковий [12].

Безперечно, пізнання оригіналу шляхом перекладу, особливо ж аналітична розгортка віяла тлумачень, завдячує тому, що міжмовне перевтілення – це активна, пошукова, творча, дерзновенна форма мислення, яке відкриває цінності, а не просто знайомить з ними, констатує факт їхньої наявності. Тим-то переклад виступає **43**) множителем втілень змісту (і збагачує самий зміст, як побачимо далі). А в суб'єктивному вимірі він є **44**) засіб самовираження. Конкретніше – **45**) носій духу й потреб своєї доби, своєї місцевості й традиції, зокрема й традиції перекладу (якщо за суб'єкта взяти спільноту і її культуру); **46**) вияв і свідчення творчого почерку особистості – автопортрет перекладача, що може бути цінністю й сам по собі, надто ж із плином часу в галереї таких портретів. Мистецтво перекладу **47**) розкриває талант тлумача-посередника, художника, майстра слова, талант варіювати форму й бути правдивим. А тому приваблює багатьох ще й як **48**) поле для творчого змагання особистостей.

Свою багаторазовістю й різноманітністю переклад **49)** фіксує еволюцію і географію сприйняття шедеврів класики: естафета перекладів у кожній мові і їхня різномовність – це історія літератури і свідчення її живучості. *Habent sua fata libelli* – книжки мають свою долю. При цьому множина перекладів **50)** забезпечує сприйняттю широту, стереоскопічність і динамічність, чим дає повніше уявлення про твір, ніж може дати одне-єдине тлумачення ба й навіть сам по собі оригінал. Як писав М. Гумільов, „щоб осягти цілком якого-небудь поета, треба прочитати його перекладеним усіма мовами” [13].

При всій своїй вірності оригіналові й авторові, при всій правдивості й адекватності переклад неминує **51)** надає певні тлумачення ідеям і цінностям, відтінює ті чи інші тонкощі значень, увиразнює, підкреслює й підсилює актуальні деталі. Тому інколи править за **52)** зброю й арену світоглядної боротьби, зокрема в разі подання текстів художніх, сакральних, правових, давніх літописних, джерел наукової спадщини. Згадаймо, що через принципи різночитання угод, святих писань та історичних пам'яток нерідко ставалися суспільні розколи і криваві війни. І нині конфесії не одностайні навіть щодо того, як іменувати святих і діячів церкви: Іван, Йоан чи Іоан. Провідником ідеології переклад виступає в широкому діапазоні – від тлумачення окремого слова до видавничої стратегії країни.

Особливо виразно виявляє властивість до різночитань переклад художній, причому крізь свою основну функцію – **53)** естетичну, котра є виявом життя самого твору, але разом з тим і своєрідним способом осягання ним та переродження його в іншу словесну матерію – життям перекладача у творі, коли опосередковане оригіналом пізнання світу (бачення у власне гносеологічному розумінні, прорив, як казав І. Кашкін, до „первісної свіжості безпосереднього авторського сприйняття дійсності” [14]) супроводжується наведенням естетичних цінностей, навіюванням образів, емоцій, оцінок тощо [15]. Переклад – це **54)** перевираження матеріалізованої у мові ідеї, краси, духу, а з тим і **55)** творення багатомірної нової субстанції, забезпечення їй шуканої іншості, відмінності від оригіналу (але не брайлем чи морзе), і **56)** синтез творчих особистостей, національних начал, епох, самотутніх культурних космосів, внаслідок чого, як казав Гете, „виникає щось третє” (пор. п. 13-14). Він **57)** збагачує твір змістом, оскільки зміст, всотуючи злобу дня через словесний знак, нарощується самим сприйняттям: твір живе серед людей і дихає киснем довілля;

зчепність твору з мінливим позамовним контекстом надає змістові щораз нової структури і свіжої якості. А тому неможливо прочитати й оживити текст двічі однаково – ані декламуючи вголос, ані усним чи писемним перекладом.

Цей перелік можна було б скоротити, звівши його до кількох абстракцій (назв, означень чи дій), і навпаки – подовжити вдвічі або втричі, інакше роздрібнивши, розгалузивши й зв'язавши для певної теоретичної концепції, побудова якої тут, строго кажучи, на меті не стоїть. Можна і треба говорити про виховне значення перекладу, відзначаючи взірцеве почуття відповідальності, допитливість, працелюбську скромність і дерзновенність майстрів (зрештою, кожне ремесло плекає ділом свої цноти й кодекс поведінки). Також – про культурно-політичне, суспільно-історичне тощо. Окремо – про особисту користь від перекладу для автора і для перекладача. І загальну – для уособлюваної кожним з них громади. Проте сам факт різноманіття функцій перекладу дає змогу, а ряд обставин спонукає розвинути цю тему в кількох напрямках.

1. Виходячи з того, що логіка предмета відбиває перебіг явищ, але має звирятися дедалі пильнішим відстеженням сутніх тонкощів, варто спитати себе, що об'єднує деякі складові функції в одну або як вона розділяється на підфункції. Далі – як зв'язуються функції в комплекс, тобто як структурується з елементів система, яка щораз заявляє про себе ознаками динамічності. Також – чим визначається місце функції у причинно-наслідковому ланцюгу, тобто у вервечці функцій, де кожна наступна є породженням попередньої. Причинний зв'язок передбачено самим поняттям „функція”, яке академічний тлумачник пояснює так: „явище, яке залежить від іншого явища, є формою його виявлення і змінюється відповідно до його змін” [16]. Отже, функція – синонім чинника, або фактора, бо він (лат. *factor* – той, що робить, від *facio* – роблю) – „умова, рушійна сила, причина” [17]. Само собою, форма вміщує зміст. Проте сучасна наука, зокрема й філологія, дедалі ширше доповнює поняття формозмістової єдності означеним третім, яке філософія трактує таким чином: „Функція (лат. *functio* – виконання, здійснення) – спосіб діяння речі або елемента системи, спрямований на досягнення певного ефекту”. Вельми знаменно, що філософія визначає функцію через систему – категорію так само фундаментальну; при цьому ще й ставить „метод функціонального дослідження поряд із структурним” (а система є ціле з елементів і структури), підкреслюючи важливість обох [18]. Оскільки „річ” (ціле) не може бути „річчю в собі і для себе”, її функція виступає

як зовнішній зв'язок, або зовнішня структура, – з напрямом дії і назовні, і ззовні, всередину, – тоді як функція елемента здійснюється також у межах „речі”, забезпечуючи їй цілість своєю належністю до структури внутрішньої. Вище наведено приклади роздвоєння і сходження функцій, згадано чимало допоміжних і проміжних функцій. Вочевидь, про функцію кінцеву можна взагалі говорити тільки умовно, якщо послідовно дотримуватися засади детермінізму.

2. Функції перекладу визначаються об'єктивно особливостями матеріалу. У роботі перекладача і в дослідженні перекладу іноді постає потреба розрізнити функцію перекладу й функцію власне твору. А також – перекладу й першотвору. Проте навряд чи розрізнення у першому випадку вдасться провести до кінця та й навряд чи варто цілком розривати два явища, муруючи між ними непролазну стіну. Адже поза матеріалом і предметом будь-яка функція взагалі неможлива. Щодо оригіналу й перекладу, то вони надаються до розгляду і як носії різних субстанцій, передусім мовних, і як окремі втілення однієї субстанції, що нею може бути мотив, жанр чи стиль. У перекладознавстві усталився дуалістичний погляд на переклад як процес і продукт, тож через діалектику цих понять, слід гадати, розкриватимуться далі й певні його функції.

3. Праця перекладача поділяється на сфери й різновиди насамперед предметно: звично говоримо про переклад художній, науковий, технічний, офіційно-діловий, публіцистичний, інформаційно-діловий, де основну функцію перекладу чітко визначено специфікою галузі (мовної підсистеми). У межах кожного з названих стилів виокремлюються жанрові різновиди, для яких випрацювано й особні методики перекладу. Проте й тут розмежування царин не доконечне, а поєднання їх трапляється доволі часто. Наприклад, переклад давніх епічних творів вимагає від перекладача врівноважувати й гармоніювати науку і мистецтво, бути водночас ученим і поетом.

4. Функції перекладу зазвичай розглядаються в теорії фаху надто умоглядно, узагальнено й спрощено, тоді як практика, – а вона завжди конкретна, – знає також розмаїття видів перекладу більш-менш вузького призначення. Поліфункційний переклад нерідко розщеплюється на вервечку монофункційних. Множником тлумачень у такому разі виступає сама їхня спеціалізація, а не багатозначність оригіналу чи широта синонімічних ресурсів мови перекладу. Один і той самий текст п'єси, наприклад, по-різному перекладають 1) для вистави в театрі, 2) для озвучення по радіо, 3) для популярного

журналу, що читається в дорозі, 4) для академічного видання з коментарем, 5) для текстологічного дослідження, 6) для супроводу оригіналу, щоб відтінити його у двомовній книжці й тим самим створити ширший діапазон сприйняття, 7) для того, щоб зробити виклик попередникам, доповнити інші тлумачення, заявити неординарним прочитанням про відкриття стилю й глибин змісту, 8) для шкільної хрестоматії (навчального ознайомлення), 9) з метою освоїти техніку письма (такі вправи не завжди стають набутком гласності), 10) для допомоги самому перекладачеві (поясненими варіантами підрядника). Вимог до перекладу п'єси зазвичай ставиться чимало: повнота й відповідність предметного змісту, природність і сценічність мовлення, милозвучність, дохідливість висловлювання, драматизм дії, точність і психічна доречність образної деталі, її емоційно-оцінна рівносильність, індивідуальна характерність лексики й інтонацій, виразність натяків і глибина підтексту, рівнотривалість (еквілітарність) тощо, – однак дві-три найвагоміші щораз відтіснятимуть решту. Діє принцип „інша мета – інакший переклад”. Або „різні завдання – різні (різнопрофільні) перекладачі”. Панівну або єдину функцію спеціального перекладу наперед визначено, однак і в її межах перекладацькі турніри – природна річ. Різновидами спеціального перекладу можна вважати навчальний, науковий текстологічний, машинний, скорочений, адаптаційний, підрядковий тощо. Розмаїття завдань у межах кожного різновиду легко допускає поділ його на підвиди. До речі, багатющий потенціал навчального перекладу давно на часі розкрити належним чином, зокрема таксономічно.

5. Справедливості ради відзначмо, що переклад часом і вводить в оману – внаслідок щирого недомислу і невдалих експериментів тлумача або коли той вдається до умисного кривотлумачення, видає своє за чуже. Про таку „роль” годі було б тут згадувати, тим паче, що йдеться про спотворення, неповноцінний переклад, підробку, щодо яких застережлива критика випрацювала жорсткий і немилосердний оцінний словник. Проте методологічно така ситуація означає, що можуть бути й антифункції. Те саме ми спостерігаємо також у випадку роздвоєння функції утвердження мови на захисну й агресивну. Інакше кажучи, функція здатна переходити у свою протилежність. І притому крайню, прикладом чого є один із видів літературної фальсифікації – стилізований під переклад оригінальний твір, приписаний вигаданому авторові. До речі, така анонімність цілком протилежна присвоєнню іншомовного твору

перекладом без зазначення, що це переклад. Отже, коли не відвертатися від правди життя, слід визнати за перекладом і „функцію” приховування плагіату. Звичайно, скрізь, де можливі невірність і притаювання, хоч би й несвідомі, постає конфлікт віри й недовіри – ним просякнута чимало есеїв про переклад. А тимчасом „Енеїда” І. Котляревського, Шевченкові наслідування Біблії і подібні до них спроби доводять, що ціла низка жанрів, проміжних на шляху від перекладу до власного оригінального твору, лише виграє від того, що вказує на джерело, власне – на інтертекстуальність... Між крайнощами маємо чималий діапазон градацій, позначених драматичним протиставленням і балансом функцій, по суті – й визначених самою їхньою колізією.

6. Слід зважити на те, що перекладачі часто керуються в роботі не до кінця усвідомленими цілями й мотивами. Такі нечіткі й неосмислені, але потужні творчі імперативи-рушії і не опредмечуються словом інакше, як через текст перекладу, – тлумач не ділиться ними з оточенням, не формулює їх логічно навіть самому собі. Він осягає їх лише дією – лише тоді, коли відчуває опір матеріалу і докладає зусиль у самому процесі праці. Втім, замислитися над тим, що вело його голос, його перо, він може потім, коли про плід його спонук, старань, мук і осянь судять користувач і критика. І все-таки майстри перекладу оприлюднюють у друзі свої переробки доволі рідко, а чернетки, тобто власну лабораторію, нищать нещадно, з тією зятотою немилосердністю, що її ніяк не пояснити виключно скромністю, – тому зазвичай єдина й остаточна редакція тексту документ дії лише інтригує багатьма своїми загадками. А тимчасом очевидною є потреба надати творчому чуттю та інтуїції чітких формул осмисленого досвіду, який можна шліфувати й передавати у спадок початківцям. У цьому розумінні цінним орієнтиром стає навіть спрощений перелік того, що перекладач спроможний досягти своєю працею, – вступні оглядини того фахового потенціалу, який надає сенсу знаряддям майстерні. До речі, такий реєстр „вузликів для запам’ятовування” новачкам не завадить перекласти всіма доступними їм мовами. А з ним – і свідчення відомих особистостей про відкриті ними можливості перекладу, взявши до уваги, а) що їхні узагальнення ступенюються від філософії до буденних потреб, б) що, знову-таки, ці зерна істини вирощені особисто, зросли з практики історично й мають далі лягти на конкретний ґрунт, в) що формалізація творчого досвіду – це не апіорний взірць стратегії, а тим паче не рецептура натхнення.

Й.-В. Гете в нотатках до „Західно-східного дивану” дав вірєць методології, а надто історизму, міркуючи про три епохи і три роди перекладів: „Перший знайомить нас з чужими країнами в міру наших понять і уявлень про них: цій меті найкраще служить скромний прозовий переклад... У наступну епоху ми намагаємося, перекладаючи, перенестися в чужоземні умови, а, по суті, тільки присвоюємо собі чужі думки і почуття і хочемо їх висловити по-своєму – за допомогою своїх думок і почуттів. Таку епоху хотілося б назвати пародійною в первісному значенні цього слова...”. Нарешті „ми прагнемо створити переклад, ідентичний оригіналові, переклад, який не замінює оригіналу, але принаймні претендує на те, щоб бути використаним замість нього. Цей рід перекладу (націлений, як сказано далі, на „зближення чужого зі своїм” – *В. Р.*) спершу викликав найзапекліший опір: адже перекладач, який неухильно дотримується оригіналу, більшою або меншою мірою відходить від оригінальності своєї нації, і таким чином виникає щось третє, до чого ще повинен дорости смак читацької маси, обмеженої своїм національним світовідчуттям... В будь-якій літературі всі три епохи не раз повторюються і повертаються, і всі три роди перекладів зустрічаються одночасно” (переклав О. Кундзіч [19]).

„Перекладати щось з іноземної мови для покращання пам’яті й стилю”, – записав собі в щоденнику 23-літній Л. Толстой [20].

І. Франко вбачав завдання перекладу в тому, щоб знайомити народ з вершинами людського духу, ширити просвіту, піднімати рівень культури, плекати мистецтво слова. „Добрі переклади важних впливових творів чужих літератур у кожного культурного народу, починаючи від старинних римлян, належали до підвалин власного письменства”, – підкреслював великий реформатор і енциклопедист у статті „Каменярі. Український текст і польський переклад. Дещо про штуку перекладання” (опубл. 1912 р.) [21]. Кожну свою або чиясь перекладацьку працю І. Франко оцінював конкретно, крізь призму нагальних потреб. Услід за Г.-Є. Лессінгом і В. Белінським кидав непрямою високозлітний клич „У нас нема літератури!” і власною версією Гетевого „Фауста” (1882) прагнув „роздути той пекучий, але благодатний вогонь – бажання правди і добра”, що його розпалив сам Гете [22]. Задум збірки „Поеми” (1899), що її відкривали твори давніх Вавилону та Єгипту, окреслив так: „Передача чужомовної поезії, поезії різних віків і народів рідною мовою збагачує душу цілої нації, присвоюючи їй такі форми і вирази чуття, яких вона не мала досі, будуючи золотий міст зрозуміння і спочування між нами і далекими

людьми, давніми поколіннями” [23]. Виклавши по-німецькому 20 шедеврів Т. Шевченка та українські пісні, митець, безперечно, мав на оці пропагувати самобутню поезику, заявити про свій народ, утвердити Україну. Принципово й вимогливо ставився І. Франко до перекладів як редактор і критик. Свідомо дбав про норму і розмаїття мови. А особливо зважав на зміст, тобто вибір оригіналів і вірність автору. Переорюючи межі порозуміння, про свій труд сказав: „Я старався присвоювати нашому народові культурні здобутки інших народів і знайомити інших з його життям” [24].

Однак звернімо увагу на такий факт: з польської та німецької мов статті І. Франка для його 50-томника перекладено (ще й адаптовано до сучасніших норм слововжитку), а з російської, що друкувалися в іншій імперії, – ні. З чого б це? Чому класика не впустили в рідну мову, обмеживши право особистості і її голосу одне на одного? Чому виставили поліглота за білінгва? Що стоїть за цим винятком, а точніше – за звичними для підросійської України валуєвсько-сусловським утиском і привілеєм?..

М. Рильський 1937 року, коли в одязі українського слова разом вийшли солідні фоліанти О. Пушкіна „Вибрані твори” (у 2-х томах), „Вибрана проза” та „Євгеній Онегін” (у його ж, М. Рильського, віртуозному тлумаченні), відзначав: „Тепер смішно було б доводити всім зрозумілу істину, що українські переклади Пушкіна конче потрібні. Це, по-перше, спосіб наблизити пушкінську спадщину до широких мас нашого народу, які думають і говорять українською мовою, – отже, значить, переклади є трамплін до дальшого ознайомлення з творчістю Пушкіна в оригіналі; а по-друге, який це прекрасний спосіб вигострити свою мовну зброю, піднести українську мовну культуру на вищий щабель розвитку! Переклади Пушкіна на українську мову збагачують, отже, українську мову, українську поезію, літературу взагалі. Ми певні, що поети, перекладачі, працюючи над перекладами з Пушкіна, відчували, як при тяжкому, але й радісному шуканні словесного еквівалента, – а коли й не еквівалента, то хоч паралелі пушкінському оригіналу, – як вони поширюють свій власний творчий світогляд, удосконалюють свої власні творчі засоби” [25].

Примітно, що за сім десятиліть відбулася переоцінка ваги означених М. Рильським функцій перекладу, які сьогодні акцентує інакше, додаючи до них ті, які наш класик і не згадував. Зокрема, значних нових українських перекладів прози О. Пушкіна ми не бачимо, – його ж вірші тлумачаться поетами в основному задля вправи

й творчого турніру. Нема й гучних перевидань української пушкініани. Останньою помітною подією в літературному житті була поява 1969 року „Лірики” в серії книжок-мініатюр „Перлини світової лірики”, а коли судити за вищим критерієм – 4-томника „Твори” в 1953-1954 роках. Усе це – наслідок зміни не так ставлення до генія, як мовної ситуації в Україні. У книжці „Практика перекладу” 1968 року С. Ковганюк підсумував досвід тлумачення по-українському прози О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Гоголя, О. Герцена, А. Чехова, І. Тургенева, Л. Толстого, О. Толстого, М. Шолохова, С. Злобіна, додавши список 24 використаних ним для розбору перекладів [26]. Хто читає тепер ці версії? Чи багатьох вони приваблюють? Неймовірно на початку ХХІ століття видається такий факт: ще зовсім недавно – на відстані людського півжиття – понад дві третини українців в Україні до російської мови не признавалося. В усьому СРСР за даними переписів населення її як другу на 1970 рік опанувало тільки 36,3% українців, а вже 1979 року – 49,8%, 1989 року – 56,2%. Рідною її так само визнавала дедалі більша частка українців у СРСР і людності в Україні [27]. За таких темпів штучна „інтернаціоналізація” на сьогодні майже завершилася стараннями незалежної держави: мову Росії в нашому краю будь-хто зрозуміє, тож декому її цілком доволі: іншою вже й не звертається. Та й навіщо, коли такий стереотип поведінки культивує телебачення, не забезпечуючи перекладу?.. Віднедавна цей процес супроводжується не менш прискореною англізацією ключових царин: ЗМІ, реклами, торгівлі, культури, науки, техніки, освіти тощо. Чого варті самі лише комп’ютер та Інтернет! В бібліотеці Києво-Могилянської академії тепер 40% книжок – англійською мовою. Серед них і переклади.

Ясна річ: двомовність (чи багатомовність) створює специфічні умови для перекладу. Білоруський теоретик В. Рагойша слушно зауважує, що вона знижує інформаційно-ознайомчу функцію перекладу, підвищуючи роль інших [28]. До них належать розкладка змісту, відтінювання, актуалізація, усотування нових значень, гра синонімічних форм, самовираження, стильовий експеримент тощо. Текст оригіналу один і тим обмежений – варіантів перекладу, причому повноцінного, може бути багато чи й безліч. Поле взаємодії варіантів надає їм певних переваг над оригіналом.

7. Очевидно, що вимоги до перекладу – не те саме, що його дієвість чи фактична „споживча” цінність. Нігілізм і скепсис щодо можливостей перекладу не в силі здолати іншу всюдисущу крайність – надмірні очікування. А тому сполука „перекладач повинен” у фаховій

літературі стала від заклинань ледве не ідіомою: модальність дієслова тут давно перейшла на іменник. Рожеве розуміння обов'язку часто відвертає від самої природи явища, його парадоксів, того, що ж насправді діється в перекладі, чим ця праця здатна прислужитися.

Відомо: перекладачеві негоже поліпшувати твір. Цей припис – аксіома, але він не розкриває естетики й аксіології перекладу. Якщо перекладачі, на думку Гете, – це „клопітливі свахи, які на різні лади розхвалюють нам красуню, обкутану ледь прозорим серпанком, розпалюючи непогамовану жагу до оригіналу” [29], то й сам автор оригіналу здатний викликати інтерес до того, як його перекладено. А його автентичний почерк – прихилити до тих чи інших прочитань і мистецтва урізноманітнювати способи вираження. Переклад може мати вартості, яких годі шукати в першотворі. Може зняти павутину віків з першотвору. Може вивищитися над ним силою виразності, залишаючись вірним йому і правдивим, – коли сама мова розкриває обійми назустріч вже оформленій думці, надаючи перекладачеві вигоди, яких не міг мати автор. Гріх відмовити Феніксу поезії, коли він сам приймає те, що до фактури вірша аж проситься, хтиво лине, невідчепно пристає: глибшу асоціацію, переконливіший епітет, різкіше протиставлення, точніший синонім, місткішу метафору, стисліший фразеологізм, милозвучніший перегук, розкутіший синтаксис, влучнішу риму тощо. Тим-то трапляються випадки [30], коли сам автор відзначає неабиякі набутки перекладу і навіть віддає йому перевагу над власним твором. Той самий Гете зачудовувався своїм свіжим французьким „Фаустом” і свідчив, що „Герман і Доротея” йому більше до душі в перекладі латиною. „Фауст”, наголошував Гете, „був зачатий у похмурій стихії, його дія відбувається в моторошній, хоч і різноманітній обстановці, однак завдяки французькій мові, від якої усе прояснюється й робиться приступнішим для ока й розуму, він виглядає погіднішим і виразнішим” [31].

8. Варто пам'ятати, що переклад здатний служити меті, яку перекладач зовсім не ставив собі або й не міг передбачити. Так буває, зокрема, через тривалий час або в третій країні. Як зазначалося, з перекладів теж багато перекладають, за ними відновлюють втрачені першоджерела, вивчають мову оригіналу або самого перекладу. Примітно, що прикладами з перекладів І. Франка, Лесі Українки, П. Тичини, М. Рильського, М. Бажана та багатьох інших класиків ілюструються статті в наших словниках. Деякі студенти навіть примудряються складати домашнє читання з іноземної мови, пробігши очима „Сагу про Форсайтів” Д. Голзворзі в перекладі О. Тереха, про

що останньому, либонь, і не снилося... Є цілі, які перекладач приховує, принаймні не надто афішує, а є й вельми резонансні, що ними на людях зручно прикриватися. Так, у багатомовному СРСР творчі потреби й осяяння тлумачів мали увінчуватися гаслом „дружби народів”, яка передбачала цілковите розчинення й зникнення народів-друзів, але спершу – взаємне зближення шляхом обміну вартостями, процидженними крізь ідейне сито. Переклад має виміри економічні (він може годувати не тільки перекладача, а й країну), політичні (він пропагує, недарма ж французи мають в Україні програму видання своєї літератури „Сковорода”), правові й моральні (захист авторства і плагіат існують і тут), статусні. Бувають переклади заробітчанські, (не)актуальні, канонічні, авторизовані, прохідні на певний рівень, наприклад, схвалені до друку, удостоєні премій чи високого випробування портфелем Г. Кочура... За лихоліття переклади служили способом висловити власний біль, езоповими натяками і кличем до сокири, оберталися репресіями проти перекладачів, вилежувалися по шухлядах через те, що їх довго не друкували, піддавалися цензурі, спаленню й публічному ганьбленню.

Воістину, на що здатний переклад – вічна загадка для людського розуму, який сам, за влучним висловом А. Шлегеля, може тільки одне – перекладати.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Радчук В. Навіщо потрібен білоруський Пушкін // Сузір'я. - Вип. 26. – Київ, 1987, с. 251-259.
2. Рагойша В. П. Проблемы перевода с близкородственных языков: Белорусско-русско-украинский поэтический взаимоперевод. – Минск, 1980. - С. 17-31; Радчук В. Концепция функционально-эстетического равнодействия // Теория і практика перекладу. - Вип. 1. – Київ, 1979. - С. 47-48; Радчук В. На жертovníку мистецтва // “Хай слово мовлено інакше...”. – Київ: Дніпро, 1982. – С. 19.
3. Гете И. В. German Romance / Пер. С. Герье. // Гете И. В. Собрание починений: В 10 томах. - Т.10. – Москва, 1980. - С. 412.
4. Гете Й.-В. Поезія і правда: Збірник / Упоряд., пер. Б. М. Гавришкова. – Київ, 1982. - С. 87.
5. Копанев П. И. Вопросы истории и теории художественного перевода. – Минск, 1972. - С. 73.
6. Мандельштам О. Э. Разговор о Данте. – Москва, 1967. - С. 27.
7. Цит. за: Копанев П. И. Названа праця. - С. 78.
8. Радчук В. Переклад – рушій чи гальмо? // Теорія і практика перекладу. - Вип. 17. – Київ: Вища школа, 1990. - С. 26-31; Радчук В. Глобалізація і переклад // Всесвіт. – 2002. - № 5-6. - С. 134-136.

9. Кундзіч О. Творчі проблеми перекладу. – Київ, 1973. - С. 21.
10. Радчук В. Забобон неперекладності (Чи під силу мові Тараса переклад цитат?) // Всесвіт. - № 1-2. – 2000. - С. 166-170.
11. Гете Й.-В., Цит. праця. - С. 58.
12. Рецкер Я.И. Теория перевода и переводческая практика. – Москва, 1974. - С.63-75; Рецкер Я.И. Плагит или самостоятельный перевод? (Об одной судебной экспертизе) // Тетради переводчика. № 1. – Москва, 1963. - С.51-52.
13. Гумилев Н. Письмо о русской поэзии // Аполлон, 1914. - № 5. – С. 42.
14. Кашкин И. Для читателя-современника: Статьи и исследования. – Москва, 1977. - С. 469.
15. Савов К. Художественный перевод как эстетическая задача // Искусство на превода. - Сборник 1. – София, 1976. - С. 129-139; Радчук В. Перевод как отражение и эстетическая задача // Теория и практика перевода. Вып. 13. – Киев, 1986. - С. 48, 40-50.
16. Словник української мови. В 11 томах. Т. 10. – Київ, 1979. - С. 653.
17. Словник іншомовних слів. Укл. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – Київ, 2000; Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних сполучень / Укл. Л. О. Пустовіт та ін. За ред. Л. О. Пустовіт. – Київ, 2000.
18. Філософський словник / За ред. В.Ф.Шинкарука. – Київ, 1973. - С. 563-564.
19. Кундзіч О. Цит. праця. - С. 259-262.
20. Русские писатели о переводе (XVIII-XX вв). – Ленинград, 1960. - С. 525.
21. Франко І. Зібрання творів у 50 томах. Т. 39 – Київ, 1983. - С. 7.
22. Франко І. Там само. Т. 26. – Київ, 1980. - С. 155, 160.
23. Франко І. Там само. Т. 5, – Київ, 1976. - С. 7.
24. Франко І. Там само. Т. 31, – Київ, 1981. - С. 309.
25. Рильський М. Мистецтво перекладу. – Київ, 1975. - С. 135-136.
26. Ковганюк С. Практика перекладу (З досвіду перекладача). – Київ, 1968. - С. 274.
27. Население СССР. Численность, состав и движение населения. 1973: Статистический сборник. – Москва, 1975; Население СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. – Москва, 1980; Население СССР. 1987: Статистический сборник. – Москва, 1988; Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 года. – Москва, 1991.
28. Рагойша В. П. Цит. праця. - С. 39.
29. Гете Й.-В., Цит. праця. - С. 97.
30. Лейтес А. Парадоксы переводческого искусства // Актуальные проблемы теории художественного перевода. - Т. 2. – Москва, 1967. - С. 319-323.
31. Гете Й.-В., Цит. праця. - С. 92.

УДК 81'373.4
ББК Ш12 = 411.4*212.71

*Анатолій Загнітко,
доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри
української мови Донецького національного університету,*

*Надія Загнітко,
здобувач кафедри української мови
Донецького національного університету*

ЗАКОНОМІРНОСТІ СПОЛУЧУВАНOSTІ ПРИЙМЕННИКІВ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ МЕТИ

Розглянуто інвентар первинних і вторинних прийменників із значенням мети, досліджено особливості їхньої синтагматики, визначено закономірності їхнього функціонування.

Ключові слова: прийменник, категорія мети, синтагматика, функціональне навантаження.

Службові частини мови та їхні диференційні ознаки неодноразово поставали в центрі уваги в силу свого функціонального навантаження, текстотвірного потенціалу і необхідності встановлення їхньої частиномовної семантики. Виділення прийменників як окремої частини мови стало традиційним ще за античних часів, коли основним критерієм їхнього розгляду поставала позиція, що яскраво підкреслив Діонісій Фракійський: „Прийменник виступає частиною мови, яка стоїть перед усіма частинами мови і в складі слова, і в складі речення” [Античные 1936: 134]. Тут, як і в ряді подальших праць, наявне певне ототожнення прийменника і префікса. В історії лінгвістичної науки непоодинокими поставали спроби простежити напрями поповнення прийменників як особливого класу слів (пор. виділення М.В.Ломоносовим прислівників, здатних вживатися як прийменники: *прежде времени, внутри дома, близ реки і останься внутри, не подходи близко*, а О.Х.Востоков констатував, що в ролі прийменників можуть також використовуватися й “утворені від прикметників середнього роду прислівники *относительно, касательно, сообразно, соответственно, соразмерно*, діеприслівники, іменники в різних відмінках”) та встановити специфіку їхньої семантики. Показовою в цьому плані постає думка О.Х.Востокова, який констатує, що прийменником називається “слово, яке ставиться перед іншими

словами, окремо або разом, щоб показати відношення між предметом і його дією або станом“. І тому лінгвіст у подальших заувагах принципово розмежує статус приєменника при іменниках, займенниках, де вони вказують на відношення між предметами, і при дієсловах, де вони виражають напрям, початок і кінець дії. Звідси, очевидно, і бере початок усвідомлення функціональної неадекватності приєменників і післяслівників. Цікавим у цьому плані постає твердження Ф.І. Буслаєва (чи не вперше диференціював префікси й приєменники) про можливість приєменників – первинних і вторинних керувати відмінками іменників.

Неоднозначна кваліфікація приєменників, різні підходи до характеристики його значення та відсутність вичерпного опису приєменниково-відмінкових конструкцій зі значенням мети (крім загальновідомих праць З.І.Іваненко) зумовлюють актуальність дослідження

У кваліфікації, тлумаченні приєменників слід вирізнити суто морфологічний, синтаксичний, лексико-семантичний і функціонально-семантичний. Прихильник синтаксичного підходу Д.М.Овсянико-Куликовський виходив з того, що приєменник є частинкою речення і служить “для зв’язку додатків й обставин з іншими частинами речення” [Овсянико-Куликовский 1912: 264], а О.О.Шахматов за основу брав частиномовний статус приєменників (морфологічний критерій) і вважав, що основним призначенням приєменника виступає “вираження граматичних відношень між іменниками, з одного боку, з іншими іменниками, прикметниками, дієсловами, з іншого” (функціонально-семантичний) [Шахматов 1941: 504]. Диференційні ознаки приєменника як частини мови постійно еволюціонували в лінгвістичній науці. Крім наголошення функції вираження відношень між предметами, предметами і діями (О.Х.Востоков, М.П.Івченко, Б.М.Кулик), між іменниками, іменниками і дієсловами (О.О.Шахматов, Б.М.Кулик), зв’язку членів речення (Д.М.Овсянико-Куликовський), додавалися також: 1) незмінюваність (В.С.Ільїн) (за: [Історія 1987: 332], 2) реалізація залежності іменника або його еквівалентів від інших слів у реченні; 3) вказівка на підрядні відношення між словами (А.С.Колодяжний) [Сучасна 1969: 474]; 4) засіб вираження граматичних зв’язків і відповідного семантико-синтаксичного відношення (І.М.Уздиган) [Сучасна 1997: 455]. Більшість мовознавців стверджує, що приєменник не має “самостійно виявленого лексичного значення” [Курс 1951: 332] й основним призначенням його постає виявлення “синтаксичного керування

непрямими відмінками іменних частин мови, вносять у відмінкові форми специфічні смислові відношення” [Там само: 332]. Хоча не констатується, чим забезпечується така видозміна смислових відношень. І тому прийменник тільки “розвиває, доповнює, посилює те значення, що належить самій відмінковій формі” [Шахматов 1941: 504], водночас вторинним прийменникам притаманна автономна семантика, оскільки вони “пов’язані виразними мотиваційними зв’язками з відповідними джерелами свого формування” [Сучасна 1997: 456]. Водночас непоодинокими постають тлумачення прийменника як морфеми (В.О.Богородицький, І.О.Бодуен де Куртене, В.В.Виноградов, І.Р.Вихованець, Є.Курилович, І.І.Мещанінов, О.М.Пешковський, О.О.Потебня та ін.), що особливо яскраво наголосив Є.Курилович у твердженні, що прийменник – це “не слово, а морфема (а інколи “субморфема”, яка утворює єдність з відмінковим закінченням)” [Курилович 1862: 66]. Очевидно, компромісним твердженням слід вважати думку В.В.Виноградова щодо віднесення прийменників до часток мови, оскільки вони „пов’язані з технікою мови” і „перебувають на межі слів і морфем” [Виноградов 1986: 30]. Це послідовно виявлено і в самому тлумаченні прийменника лінгвістом, які „служать для вираження просторових, цільових, присвійних, обмежувальних та інших відношень між об’єктами або таких самих відношень об’єктів до дій, станів і якостей” [Там само: 555], і тому цілком логічним постає заперечення В.В.Виноградовим за прийменниками статусу повнозначних слів, оскільки власне значення прийменника “не може виявлятися поза зв’язком з відмінковою формою якої-небудь назви особи або предмета” [Там само: 555]. Подібні погляди надають викінченості концепції Є.Куриловича про те, що прийменник разом з іменником – „це не група слів, а слово, у якому прийменник виступає в ролі морфеми” [Курилович 1962: 66]. Тому прийменник постає “підморфемою“ складної морфеми, в якій вирізняються “прийменник + відмінкове закінчення”. Подібний погляд розвиває І.Р.Вихованець, який вважає прийменник аналітичною синтаксичною морфемою (синтаксичний аспект), оскільки він, на відміну від синтетичних морфем, виявляє відносну позиційну і варіативну незалежність, пор.: *на березі* → *на правому березі*; *біля лісу* → *біля / коло вечірнього лісу*. Основним призначенням прийменника виступає “переведення субстантива у прислівникову позицію” [Вихованець 1980: 14].

Окремо слід розглянути твердження про повнозначність прийменника. Так, І.К.Кучеренко наголошує, що прийменник

“... співвідносний з явищами дійсності; як слово, він формує і виражає поняття про них, отже, має значення, яке прийнято називати лексичним” [Кучеренко 1973: 14], підтвердженням чого виступає: 1) його перекладність, 2) наявність синонімів, 3) репрезентативність антонімів. Все це призводить до висновку: “Прийменник та іменник входять до складу словосполучення з своїми значеннями, які слід розглядати як повноцінні, хоча по-своєму специфічні, взаємно пристосовані семантичні складники змісту сполучення. Для аналізу їх можна вичленувати і розглянути кожен зокрема” [Там само: 14]. Такий підхід вимагає суттєвої корекції, оскільки прийменник тільки в комплексі з іменником набуває свого семантичного окреслення і може бути вичерпно витлумачений. Прийменникам не притаманна номінативна функція і тому вони позбавлені власного лексичного значення, водночас вони послідовно репрезентують подібно до відмінкових формантів релятивну функцію, що засвідчує їхню спорідненість і можливість кваліфікації як аналітичних синтаксичних морфем. У своїй функціональній спрямованості вони повністю наближаються до функціонально тотожних словозмінних формантів, що послідовно виявляється у спрямованості на реалізацію синтаксичних зв'язків і семантичних відношень. Їхній аналітично-морфемний статус підтверджується морфологічними (відсутність членування на морфемі із чітким окресленням кореневої та інших морфем), словотвірними (спрощення і згортання похідної структури), інтонаційно-фонетичними (здебільшого втрачають акцентну самостійність у мовленнєвому потоці й утворюють разом з наголошеним словом цілісне фонетичне слово), синтаксичними (не виступають самостійними членами речення) ознаками.

Статус прийменника у системі частин мови можна і витлумачувати крізь призму кваліфікації власне-лексичного значення прийменника шляхом вказівки ним на те чи інше відношення [Русская 1980: 710] та вказівки на відповідні часткові характеристики, що притаманні тим чи іншим підвидам загальних понять, наприклад, вказується на тип простору або спосіб репрезентації часу (час у його безперервному перебігу, час як застиглий відрізок [Там само: 710]. При цьому окремі дослідники наголошують, що “прийменник спроможний сам уводити ті “сутності”, через які встановлюються відношення” і тому не завжди постає релятором [Селивёрстова 1999: 28; пор. також погляд Дж.Міллера], підтвердженням чого виступають прийменники *біля, коло* (рос. *у, около, возле*), що вводять простір, який безпосередньо прилягає до релятума. Цей простір постає у функції

локатива щодо суб'єкта речення: *Хлопець стояв біля / коло хати*. Сам денотат іменника *хлопець* у цьому разі розширюється і включає у свій вияв локатив, що, очевидно, слід кваліфікувати як інтерпретацію.

Метою дослідження є встановлення особливостей сингматики прийменників зі значенням мети з простеженням семантичної специфіки іменникових компонентів. Це зумовлює розв'язання таких завдань: 1) встановлення первинних і вторинних прийменників, яким властиве значення мети; 2) вияв тематичних груп іменникових компонентів, у поєднанні з якими прийменники постають регулярними носіями значення мети. Новизна дослідження полягає в тому, що вперше окреслено регулярність вияву іменникових компонентів з прийменниками як репрезентантів семантики мети і встановлення найбільш частотних синтагматичних моделей останніх.

Сучасний український прийменниковий фонд не постає замкнутою величиною, оскільки постійно активно поповнюється за рахунок особливих відіменникових похідних типу *на адресу, в особі, на знак, в ім'я, у порядку, на противагу, в руках, від імені, в руслі, у світлі, у сфері, на шкоду, на честь, за рахунок, на ґрунті, на очах, на межі, на правах, на тлі, на руках, під кінець, під знаком* тощо, де особливу активність виявляє прийменник *на*, що мотивується його специфічним статусом у прийменниковій системі, адже він поєднує в собі абстрактне й конкретне значення і є одним із найбільш багатозначних прийменників [Там само: 28]. Такий статус виступає цілком мотивованим, оскільки первинною функцією прийменника *на* в сучасному граматичному ладі української мови є локативна, що закріплено у відмінковій системі (місцевий відмінок: *на березі, на полі, на городі, на печі, на дорозі, на вікні, на підлозі, на столі, на комп'ютері*; але *в лісі, в селі* та ін.) та регулярному вияві при локативних дієсловах, де *на* виконує функцію постслівника (*знаходиться на відпочинку, перебувати на канікулах* тощо). Цілком логічним видається такий статус прийменника *на* як репрезентанта просторової семантики разом з іншими прийменниками-носіями подібного значення, оскільки "Простір – одна з перших реалій буття, яка сприймається і диференціюється Людиною" (за В.Г. Гаком), і в силу цього первинні реалізатори цієї семантики набувають можливості її динаміки і трансформації у часову, причинову і под., пор. в англійській мові аналог прийменника *на* прийменник *in* охоплює дванадцять основних значень, а в конструкції *in front (of)* він окреслює фронтальну орієнтацію об'єктів, при якій один об'єкт розташовується на первинній горизонтальній осі іншого об'єкта [Мальцева 1999: 266].

Сам простір у його польовій структурі охоплює: 1) тип простору у відповідних вимірах: точка – лінія – поверхня – об'єм; 2) організація простору: центр / периферія; відкритий / закритий простір; 3) розташування об'єктів, їхня просторова співвіднесеність (відносний простір): близько / далеко; ліворуч / праворуч і под.; 4) напрям, орієнтація; координація; 5) міра довжини, віддаль, поверхня, об'єм; 6) сприйняття простору: вид, аспект, погляд, підхід (за В.Г.Гаком). Складна структура поля простору зумовлює розмаїття приємникової системи на позначення його компонентів, водночас легко виявити причини поповнення приємникової системи на реалізацію семантики тих чи інших площин поля простору, пор.: *довжиною, діаметром, радіусом, обсягом, край, коло, виміром, ємністю, розміром* тощо. Водночас виявляється, що семантика первинних приємників на позначення простору є найбільш абстрактною і легко переосмислюється, набуваючи вторинної функції, що уможливило вирізнення функціонально-семантичних парадигм таких приємників і встановлення певних центрів (ядер) в їхніх функціональних виявах. Підтвердженням цього може стати послідовний аналіз приємника *на*, який максимально поєднує в обширі своїх функцій абстрактне і конкретне значення. Останнє послідовно виявляється за умови його сполучуваності з конкретними іменниками, які виступають актантами при локативних дієсловах. Видається цілком коректним твердження О.М.Селиверстової про об'єднання основної осі значень приємника *на* у перетвореннях типу “простір → час” (можна з упевненістю стверджувати, що це основний шлях семантичного розвитку багатьох приємників, сполучників, прислівників), де перша вісь ґрунтується на варіюванні типів простору, друга пов'язана з варіюванням типів руху (*дивитися на* – перцептивне переміщення, *зосередитися на* – ментальний рух, *кинутися на когось* – фізична дія), а третя вісь пов'язана з базовим поняттям “опори”, хоча граматичне значення спрямування зберігається в усіх трьох осях. Концепт поверхні найбільш очевидним постає в тому разі, коли приємник *на* приєднується до іменника, якому притаманна семантика «внутрішньої частини», пор.: *зошит знаходився на столі → у столі*, пор. подібне *висловити на ім'я учителя*. У цьому разі О.М.Селиверстова говорить про два варіанти лексичного значення просторовості приємника *на*, першим з яких вважається невіддільність референта (об'єкт, просторові координати якого визначаються) від поверхні релятума (об'єкт, щодо якого встановлюються просторові координати): *напис на етикетці, малюнок на килимі*, що послідовно реалізується в актантних

ролях локатива і директива: *Рибалки витягнули ятір на берег* (І.Нечуй-Левицький); а другий варіант репрезентує можливість вибору прийменника *на* в тому разі, коли релятум виконує функцію опори [Селивёрстова 1999: 29]. Досить активним є вживання прийменника *на* для окреслення віртуального простору типу *на 30 градусів довготи і 15 градусів широти*, оскільки у таких словосполучах репрезентований не об'єктивний світ як такий, а відповідна абстрагована сітка (має безпосередній стосунок до мисленнєвих узагальнень), тобто координати (див. п'ятий компонент поля простору), пор. також *на відстані, на віддалі, на висоті, на глибині*. У цьому разі самі іменники набувають іншого параметру – абстрактного, пор.: *відійти на відстань трьох кілометрів і відійти на три кілометри, знайти корабель в морі на десятому кілометрі від берега і знайти корабель в морі на 25 градусі довготи і 20 градусі широти*. У подібних словосполучах у прийменника *на* зникає компонент “поверхня”, а інтенсифікується компонент „точка”, що не виступає похідним семантики іменника. Семантика „точка” є похідною поєднання іменника з прийменником, але вона закладена у функціональному потенціалі прийменника *на*.

Одним із найбільш ефективних й активно використовуваних джерел поповнення сучасної прийменникової системи постають іменники, що у різноманітних виявах дистрибуцій з первинними прийменниками репрезентують потужний клас аналітизації прийменників. Трансформація іменників у прийменники супроводжується набуттям іменниковими похідними диференційних ознак нової частини мови, вступаючи в омонімічні відношення з первинними формами. Ця омонімія повністю охоплює усі внутрішньосистемні і внутрішньомовні вияви і повністю зникає на рівні синтагматики. На цьому рівні простежується втрата іменником його категорійно частиномовних ознак: 1) здатності відмінюватися; 2) змінювати форму числа (хоча за формальними критеріями легко встановити семантику числа, що в цьому разі постає розмитим й аморфним). Окремо слід зауважити про граматичне значення роду, що, очевидно, успадковується похідним і постає одним із засобів оформлення похідного. У силу цього цілком реальним постає твердження, що “змертвілі” форми відмінка, числа і роду є тими чинниками, що репрезентують втрачений формально-граматичний вияв предметності і повністю нейтралізованої семантико-сислової предметності. Твердження про належність того чи іншого похідного до прийменника чи набуття цим утворенням тільки окремого функціонального вияву, повністю нейтралізованого в усіх інших

репрезентаціях, упирається в питання про втрату іменниковим компонентом формально-граматичної і лексико-семантичної предметності. Діагностичним показником виступає останній компонент іменника – збереження ним лексичної семантики уможливує подвійну кваліфікацію таких утворень, пор.: *причинові, часові, просторові утворення типу у сфері, під час, в інтересах, у справі, в ім'я, з метою, на закінчення, на завершення* та ін.

Реалізоване похідним іменником значення в аналітичній прийменниковій структурі суттєво може різнитися від його первинного значення. Це стосується не тільки звуження його семантики, подальшої спеціалізації, але й відмінних тенденцій у реалізації синтагматичних потенціалів. Похідний елемент набуває або постдієслівної спеціалізації, або препозитивного статусу щодо іменника. Перехід іменників в прийменники належить до імміграційного потенціалу прийменникової системи, що за рахунок активної експансії розширює свій функціональний і семантичний вияв: *з метою посилення, з приводу свята, на предмет перевірки, з причини від'їзду делегації* тощо. Новітні поповнення прийменникової системи за своєю структурою не суттєво різняться від трансформ попередніх періодів. За своєю будовою це здебільшого форми непрямих відмінків та прийменника, розташованого у препозиції або у постпозиції: *щодо питання про і под.*

Поповнення прийменникової системи відіменниковими утвореннями пов'язане: 1) з багатозначністю первинних прийменників (проблема розмежування їхньої семантики уже відчувається на лексикографічному рівні), 2) особливістю семантики деяких іменників (домінування часової семантики: *за годину від початку сеансу, за секунду до з'яви актора*; просторового значення: *за кілометр від села* тощо), 3) загальномовними тенденціями аналітизації, коли на вираженні певної семантики спеціалізуються цілісні аналітичні комплекси, де іменниковий компонент уміщує власний спектр значення, доповнюваний тими чи іншими прийменниковими елементами. З-поміж новітніх іменниково-прийменникових утворень слід вирізнити одиниці, семантично і функціонально еквівалентні слову (загалом проблема еквівалентності слову на сьогодні є досить актуальною, підтвердженням чого постає розгляд прислівникових еквівалентів слова в українській і російській мовах А.А. Лучик [Лучик 2001], пор.: *ач як, чи мало, ані (ні) разу, під (понад) пахву (пахви), куди хочеш, куди прийдеться, над ранок, на прощання, до того часу, у тиші, цього разу, над (понад) міру* тощо), відрізняючись від останніх

структурним ускладненням. Такі похідні варто термінологічно назвати прийменниковими **лексіями**. Термін **лексія** найбільшою мірою відображає корелятивність цілісної семантики слова й аналітичного утворення. Сюди належать одиниці, побудовані за моделями “**простий прийменник + застигла форма іменника + простий прийменник**”: *у порівнянні з, на шляху до, у напрямі до, у зв’язку з, на відміну від* та ін. Такий підхід цілком постає виправданим з позицій функціонального тлумачення прийменникових похідних, що функціонують як відтворювані цілісності з послідовно окресленою семантикою.

До прийменникових **лексій** належать також похідні аналітичні утворення, де базовим компонентом виступає колишній прислівник або дієприслівник, який також у цьому разі детермінує семантику всього утворення: а) часову: *розпочинаючи з*; б) просторову: *близько від, неподалік від*; в) порівняльні: *порівняно з* тощо.

Діапазон семантики відіменникових і відприслівникових прийменникових утворень досить розмаїтий, хоча в ньому чітко простежується домінація обставинної семантики. Функціонально менш навантажене є об’єктне значення. Коло цих сполук обмежене утвореннями типу *у сфері, в особі, за рахунок, за лінією* та й сполучувальний потенціал таких похідних виступає суворо регламентованим, оскільки здебільшого похідні утворення, марковані об’єктною семантикою, спрямовані у своєму функціональному вияві на постдієслівне вживання: *активно працювати у сфері аналізу процесів проходження нових матеріалів, знайти в особі нового керівника ініціативного новатора, поїхати у відрядження за рахунок спонсорських коштів, здійснювати дислокацію військ за лінією фронту* та ін.

Постання окремих прийменникових аналітичних утворень, як правило, зумовлене тими активними тенденціями в сучасній українській літературно-нормативній практиці, які суттєво динамізують граматичний і лексичний склад. У першу чергу це пов’язане з чітким маркуванням семантики, коли прийменник спеціалізується на вираженні тільки одного значення або його вияв орієнтований на синтез семантики. Підтвердженням останнього може бути функціональний вияв прийменника *за лінією*, в якому сконденсовано значення реалізації об’єкта, спрямованості дії та способу дії. Усі ці значення не видається можливим чітко дефінувати: *йти за сонцем* → *йти за лінією сонця*.

Встановлення функціонально-семантичних діапазонів прийменників з послідовним окресленням їхнього директивного,

локального або локально-директивного значення можливе за умови визначення дійктичних полів прийменників і послідовного з'ясування їхньої структури, що уможливить розгляд специфіки таких дійктичних полів не тільки в синхронному плані, але й в еволюції, виявленні закономірностей розширення і звуження цих полів. Водночас закономірним виступає простеження видозміни спеціалізованості прийменників – від чіткого закріплення за тією чи іншою відмінковою формою до спеціалізації на постдієслівному статусі. Коректним постає розгляд прийменників, еволюції їхньої функціонально-семантичної специфікації при врахуванні тенденцій конвергентності / дивергентності у відмінковій системі та її співвідношенні з дієслівною системою, оскільки у сучасній українській мові внутрішня семантика флексії вивітрилася, приглушена абстрактним значенням, але „зв'язок з давніми конкретними значеннями відмінка – локальним, знаряддевим, комутативним – зберігається, хоча й імпліцитно, у традиційних моделях синтаксичної і лексичної сполучуваності, яка вивірялася протягом століть у механізмі дієслівного керування” [Маляр, Селивєрстова 1998: 20]. Поповнення сучасної української прийменникової системи здійснюється за рахунок розширення функціонального тла аналітичних сполук, що спеціалізуються на реалізації прийменникових функцій та поступової фразеологізації певних словосполук, де іменник чи його аналог втрачає свою первинну семантику і набуває функціональної цілісності і семантичної значущості тільки в межах речення.

Г.О. Золотова наголошує, що прийменники є ланкою, що пов'язує лексичну систему з синтаксисом через морфологічний рівень, беручи активну участь в утворенні синтаксем. Диференційними ознаками синтаксем у цьому разі постають: 1) категорійно-семантичне значення слова, від якого вони утворені; 2) відповідна морфологічна форма; 3) здатність синтаксично реалізуватися у визначених позиціях, яка впливає із (1) та (2) [Золотова 1988: 4].

Досить поширеним є твердження, що “за своєю сутністю, прийменники (подібно як і сполучники) не постають предметом морфології, оскільки позбавлені будь-яких граматичних категорій. Їхнє власне значення повністю належить до сфери лексики, а різноманітні часткові значення (репрезентовані тими чи іншими прийменниково-іменниковими сполуками, пор.: *до мосту* – первинне просторове значення і *до вечора, до читачів, до ювілею, до підсумків* – значення прийменника розмите, що мотивовано транспозицією смислового навантаження на іменник) виступають

наслідком взаємодії лексичної семантики прийменника, іменника і семантики самої відмінкової форми (=лексико-морфолого-синтаксичний комплекс)" [Загнитко 2003: 93]. Сучасний рівень лінгвістичних знань зумовив „ревізію” навіть усталених понять про прийменникову дефініцію [Конюшкевич 2004: 117], що мотивовано насамперед суттєвим розширенням кількісного і якісного складу прийменникових одиниць, що підтверджено відповідними експериментальними даними. Останнім часом активізація прийменникових досліджень пов’язана також з реалізацією засадничих принципів спільного відкритого міжнародного проекту „Слов’янські прийменники в синхронії і діахронії: морфологія і синтаксис” (автор концептуальної ідеї й організатор, координатор – проф. М.В. Всеволодова (Московський університет). У цьому проекті беруть активну участь учені різних слов’янських (Білорусі (Мінськ, Гродно), Болгарії (Велико Тирново) Польщі (Ополе), Росії (Москва), Сербії (Нови Сад), України (Донецьк)) і почасти неслов’янських держав (Ірану, Китаю, Японії) та ін. У рамках міжнародного проекту відбувся цілий суто організаційних і дискусійних заходів (круглі столи (II Міжнародний конгрес русистів-дослідників (Москва: МДУ, 2004); Міжнародні граматичні читання – II (Донецьк: ДонНУ, 2002), III (Донецьк: ДонНУ, 2005)), два семінари (Гродно 2002; Москва 2003)), на яких обґрунтовано постала концепція прийменникової еквівалентності і напрацьовано методика простеження особливостей і закономірностей оприйменнювання повнозначних лексем. За Реєстром М.В. Всеволодової, склад конститuentів прийменникового поля російської мови охоплює 5000 одиниць (дані на березень 2004 р.), а в білоруській мові, за Реєстром М.Й. Конюшкевич, 5058 одиниць [Конюшкевич 2004: 118], а в українській мові – їх встановлено 2811 одиниць, нормативних з-поміж них – 1705 одиниць (Словник українських прийменників та їхніх еквівалентів. – Донецьк, 2007. – 364 с.), а ненормативна база охоплює орієнтовно 1106 одиниць. Поза усяким сумнівом, сам Реєстр на сьогодні є відкритим, оскільки інтенсивним постає процес синсемантизації значної кількості іменників, особливо абстрактних, у бік злиття їх з препозитивним прийменниковим елементом і постання як цілісних з відповідною семантичною спеціалізацією саме такі сполуки належать до еквівалентів слова, оскільки під останніми мають на увазі стійкі сполуки з „цілісністю значення, переважно постійна, незмінна форма. У мовленнєвому потоці еквіваленти слова утворюють цілісну одиницю і щодо наголосу, здебільшого їм притаманний один словесний

наголос” [Рогожнікова 1991: 4]. За твердженням А.А. Лучик, до еквівалентів слова належать: 1) прислівникові сполуки – *на льоту, на самоті*; 2) прийменникові сполуки – *в порівнянні з, в напрямі до*; 3) еквіваленти сполучників – *в міру того, як; незважаючи на те, що*; 4) еквіваленти часток – *аж гульк, а бач*; 5) еквіваленти вигуків – *а нуте, ах ти ж* [Лучик 2006: 95-96]. Далі констатовано, що „у складі еквівалентів слова фіксуються такі одиниці, які не співвідносяться з будь-якою частиною мови, тобто їхньою класифікаційною ознакою є синтаксична функція. Це можуть бути структури з функцією присудка (*в ажурі, у зборі*), вставного слова (*на щастя, на біду*), а також стійкі мовленнєві звороти (*річ у тому, що; факт той, що*) та скорочення (і под., та ін.)” [Лучик 2006: 95-96].

Аналіз прийменника слід здійснювати відповідно до того чи іншого реченнєвого аспекту, оскільки в межах останнього найвичерпнішою постає кваліфікація його відповідного статусу. Закономірності й основні принципи лексикографічного опрацювання з послідовним встановленням семантики ґрунтуються виключно на врахуванні контекстного оточення прийменника, методики трансформаційного аналізу, фіксації умов, у яких вживання прийменника або його заміна іншою одиницею неможливі, та перифразування (кількість значень у прийменника встановлюється кількістю перифраз) з підстановкою в тому самому контексті замість прийменника повнозначного слова, суттєвим постає розмежування ознак прийменника, що переходять, і селективних, детермінованих контекстом [Никитина 1979: 13]. Для встановлення статусу певної одиниці як прийменника застосовують прийом пропуску, а синонімічність прийменників діагностується шляхом заміни. Все так чи інакше пов'язане з найближчим оточенням прийменника. Таке оточення прийменника є істотним у ліво- і правобічному вияві: *до батька і підійти до батька; через дорогу і перейти через дорогу*. Розмежування аспектів або рівнів синтаксису – формально-граматичного, семантико-синтаксичного і комунікативного уможлиблює встановлення статусу на кожному з них прийменникової одиниці. У формально-граматичному вияві прийменник входить до складу члена речення і разом з повнозначним компонентом складає відповідну цілісність: *Поїздка з Вроцлава до Києва тривала рівно добу*. І на цьому рівні легко розмежовувати нечленовані / членовані прийменники: *для, погід, з-поза / з ... до; від ... до*. Семантико-синтаксичний аспект вияскравлює синтаксемоствірний потенціал прийменника, де можливим є розмежування внутрішньореченнєвої

обов'язковості / необов'язковості, приреченності, постреченності з адекватним семантичним наповненням: *Хлопець підійшов до батька / Тихо над річкою* (Народна пісня); *На мітингу виступили представники різних політичних сил; На шляху; На вітер* (Б.-І. Антонич).

Комунікативний рівень найпоширеніше репрезентує особливості тема-рематичного членування, де виявляється тематичний / рематичний статус прийменника з особливостями належної актуалізації: *По рідних по хатах знову тривожилися люди* (А.Яна) / *Ми всі працюємо заради ідеї* (А.Яна).

Основу поділу прийменників на семантичні типи складають конкретні різновиди семантико-синтаксичних відношень, що встановлюються в межах найзагальніших типів синтаксичного підпорядкування, виражених за допомогою первинних і похідних прийменників. Належні до сфери організації речення і словосполучення синтаксичні відношення мають різне значеннєве наповнення. Суттєвими постають обставинні, об'єктні, атрибутивні, суб'єктні.

У більшості досліджень [Вихованець 1980: 222] прийменникової системи української мови зазначається такий кількісний склад прийменників із семантикою мети (15 одиниць): *в (у) + знах. в.; во + знах. в.; для + род. в.; до + род. в.; з (із, зі, зо) + орудн. в.; за + орудн. в.; задля + род. в.; заради + род. в.; на + знах. в.; під + знах. в.; по + місц. в.; похід + знах. в.; про + знах. в.; у (в, ув, уві) + дав. в.* (за І.Р.Вихованцем). За функціонально-комунікативним підходом до складу засобів із функцією мети можна включити багато прийменникових конструкцій, для яких значення мети є несистемним, постає лише у відповідному контексті, пор. прийменники типу *задля, на вгоду, на горе, на зло, на спогад, на згадку* тощо. Це дозволяє констатувати, що значення мети реалізують разом з відповідними відмінковими формами такі прийменники: *в (у) + зах. в.; во + знах. в.; для + род. в.; з (зі, із, зо) + оруд. в.; за + знах. / оруд. в.; задля + род. в.; заради + род. в.; на + знах. в.; під + знах. в.; по + місц. в.; похід + знах. в.; про + знах. в.; у (в, ув, уві) + дав. в.; ради + род. в.; з метою + род. в.; в інтересах + род. в.; з нагоди + род. в.; на випадок + род. в.; в ім'я + род. в.; на вгоду + род. в.; на горе + дав. в.; на спогад + дав. в.; на спогад про + знах. в.; на згадку + род. в.; на згадку про + знах. в.; з примхи + род. в.; на благо + род. в.; на (у) віддяку за + знах. в.; на відзнаку + дав. в.; на втіху + дав. в.; на доказ + род. в.; на допомогу + дав. в.; на захист + род. в.; на підкріплення + род. в.; на пам'ять про +*

знах. в.; *на підтвердження* + род. в.; *на (у) підтримку* + род. в.; *на (у) подяку* + знах. в.; *на шкоду* + дав. в.; *у пошуках* + род. в.

Такі прийменниково-відмінкові утворення не постають взаємозмінними, оскільки у вторинних прийменниках типу *на спогад*, *на віддяку*, *на пам'ять про*, *на допомогу*, *на підтвердження*, *на підтримку* наявний додатковий семантичний відтінок, що міститься в колишньому повнозначному слові як центрові смислової структури вторинних прийменників. Пласт прийменників із семантикою мети в українській мові і досі не набув сталої форми, постійно поповнюється новими конструкціями з різноманітними семантичними відтінками. Тому точно визначити число досліджуваних одиниць складно. За відправну кількість можна взяти 48, що найбільш послідовно репрезентують значення мети і в межах цієї групи простежити особливості походження прийменників та визначити їхню структуру.

До класифікації прийменників з погляду їх походження існує два підходи, запропоновані І.Р.Вихованцем, – синхронічний та діяхронічний. У діяхронічному плані всі прийменники української мови є похідними. Діяхронічний підхід до класифікації прийменників дозволив би розглядати весь корпус прийменників мети у своїй цілісності. Проте навряд чи можна об'єднувати в одну групу, ставити знак рівності між прийменниками *з*, *за*, *від* і *у відповідь на* тощо. Тому, класифікуючи прийменники мети за їхнім походженням, можна взяти за оперття синхронічний підхід, функціональний критерій, за яким до первинних належать такі прийменники, що в сучасній українській літературній мові вже втратили семантичну або формальну співвідносність із повнозначними словами, що „вживаються у мові тільки в позиції і з семантикою прийменника, а до вторинних – прийменники, що у системі мови мають співвідносні з ними омонімічні повнозначні слова” [Вихованець 1980: 60].

За формальним критерієм до первинних належать прийменники: *в (у, ув, уві, вві)* + місц. в.; *з (із, зі, зо, ізо)* + род. в.; *за* + знах. в. та оруд. в.; *задля* + род. в.; *заради* + род. в.; *для* + род. в.; *на* + знах. в.; *під* + знах. в. та оруд. в.; *ради* + род. в.; а до вторинних: *в ім'я* + род. в.; *в інтересах* + род. в.; *в пам'ять* + род. в., *в пам'ять про* + род. в.; *з нагоди* + род. в.; *з приводу* + род. в.; *з примхи* + род. в.; *на благо* + род. в.; *на вгору* + дав. в.; *на випадок* + род. в.; *на (у) віддяку за* + знах. в.; *на відзнаку* + род. в.; *на втіху* + дав. в.; *на горе* + дав. в.; *на (у, в) угоду* + дав. в.; *на доказ* + род. в.; *на допомогу* + дав. в.; *на захист* + род. в.; *на згадку* + род. в.; *на згадку про з* + знах. в.; *на (у) знак* + род. в.; *на пам'ять про* + знах. в.; *на підкріплення* + род. в.; *на підтвердження* +

род. в.; *на (у) підтримку* + род. в.; *на (у) подяку за* + знах. в.; *на радість* + дав. в.; *на (у) сплату за* + знах. в.; *на спогад* + род. в.; *на спогад про* + знах. в.; *на спомин* + дав. в.; *на спомин про* + знах. в.; *на (в, у) честь* + род. в.; *на шкоду* + дав. в.; *у (в) нагоду за* + знах. в.; *у пошуках* + род. в.

Якщо простежити співвідношення первинних прийменників у цьому разі, то нескладно помітити, що останні кількісно домінують. Таку невідповідність між кількістю первинних і вторинних прийменників із семантикою мети можна пояснити як загальною тенденцією до збільшення переваги останніх у прийменниковій системі української мови, так і тим, що логічні поняття причини, мети, допусту тощо почали з'являтися на пізнішому етапі розвитку мовлення й мови. Тому переважна більшість прийменників, які виражають різноманітні логічні відношення, становлять прийменники – „новотвори”, вторинні прийменники.

Усі первинні прийменники за структурою поділяються на прості та складні. Серед первинних прийменників зі значенням мети нараховуються 10 простих (+ 6 варіантів) і 3 складних (*задля, заради, погід*) прийменники. Вторинні прийменники за своєю структурою є складними і диференціюються на: 1) однокомпонентні; 2) двокомпонентні (*у справах, в ім'я*); 3) трикомпонентні (*на спогад про, у віддяку за*).

З-поміж однокомпонентних у ряді праць пропонується розмежовувати прості і складні прийменники, де до простих зараховуються тільки морфологічно прості словоформи, що не мають префіксів [Всеволодова и др. 2003], але доцільною і переконливою постає класифікація за кількістю компонентів.

Двокомпонентні прийменники зі значенням мети за генетичними особливостями поділяються на: а) деномінативні (відіменні) (*в ім'я, на знак, в інтересах, в пам'ять, з нагоди, на випадок, на вгоду, на спогад* тощо); б) деадвербіальні (відприслівникові): *у слід за*; в) девербальні (віддієслівні): *претендуючи на*.

Усі трикомпонентні прийменники із семантикою мети є деномінативними (відіменними): *у пам'ять про, у відплату за, у віддяку за, на (у) сплату за, у нагоду за*.

Основу класифікації прийменників із семантикою мети за їхніми генетичними особливостями складає найпопулярніший погляд щодо поповнення прийменникової системи за рахунок частин мови. Згідно з ним майже кожна частина мови може перейти у прийменник.

У теоретичному мовознавстві існує також думка, що прийменники походять лише від прислівника, і ступінь прислівника є обов'язковий в усіх випадках переходу тих або інших форм повнозначного слова в прийменник [Вихованець 1980:67]. За цим поглядом вторинні прийменники зі значенням мети можна поділити на: 1) прийменники, утворені від аналітичних прислівників (прийменниково-відмінкових форм) (*в ім'я, з нагоди, на (у) знак*); 2) прийменники, які утворилися від адвербіальних віддієслівних форм (*претендуючи на*); 3) прийменникові комплекси, які являють собою нерозкладні єдності, утворені з прислівникових форм і первинного прийменника (*у відповідь на, у зв'язку з*).

Вторинні прийменники із семантикою мети утворюються від трьох частин мови: іменників, прислівників і дієслів. Провідна роль у поповненні цього семантичного типу прийменників належить іменникам. Від цієї повнозначної частини мови утворилася основна кількість досліджуваних одиниць, а всі трикомпонентні прийменники є повністю відсубстантивного походження, де субстантив займає інтерпозицію в обрамленні первинних прийменників (*в (у) пам'ять про, у віддяку за*). Слід наголосити, що тільки абстрактні іменники можуть входити до складу вторинних прийменників. Це може бути й іменник, якому в більшості випадків його вживання притаманне конкретне значення (*знак* тощо). Під час переходу подібного іменника в розряд прийменників ступінь його предметності має дорівнювати нулю, конкретне значення повинно трансформуватися в абстрактне (*Вона стала на дверях, розіп'явши руки, і крутила головою в знак того, що вона його не пустить* (Григор Тютюнник)).

Найчастотнішою моделлю утворення прийменникових конструкцій зі значенням мети є: [Prer + N_x] + N₂. Частотною схемою побудови вторинних прийменників також виступає: [Prer + N_x + Prer] + N₄. За цією схемою утворені майже всі трикомпонентні прийменники із семантикою мети.

Препозитивний (прийменниковий) компоненти в таких моделях завжди первинний. В утворенні вторинних багатоконпонентних прийменників із семантикою мети найбільш продуктивними є первинні прийменники *в (у), з, за, на, під, (у* двокомпонентних прийменниках у поєднанні з іменником вони знаходяться у препозиції, з прислівниками та дієсловами – у постпозиції). Тобто це ті прийменники, які і при самостійному вживанні здатні виражати відношення мети. Цей факт ще раз підтверджує, що центром смислової організації вторинних прийменників є колишнє повнозначне слово, яке

в цьому разі ускладнює, надає специфічного смислового відтінку значенню мети, що притаманне первинному прийменнику, з яким воно поєднується.

Якщо звернути увагу на регулярність сполучуваності досліджуваних прийменників з відмінками субстантива, разом з якими вони становлять прийменниково-відмінковий комплекс, то можна помітити, що найбільш продуктивним є родовий відмінок. Це лише підтверджує тезу багатьох мовознавців про те, що родовий відмінок – найчастотніший у прийменниковій системі української мови [Вихованець 1980: 63].

Як відомо, прийменники вживаються тільки при іменних частинах мови, які мають форму непрямого відмінка (прийменниках, займенниках, субстантивованих прикметниках, дієприкметниках, числівниках). Кожний прийменник у поєднанні з тією чи іншою відмінковою формою субстантива характеризує певне коло смислових відношень (див. табл. 1).

На підставі цих даних (див. табл. 1) можна зробити певні висновки щодо особливості сполучуваності прийменників із семантикою мети з різними відмінками іменників. Найбільш продуктивним у цьому плані є родовий відмінок іменників, оскільки $\approx 53\%$ прийменників поєднується з його формами. Зі знахідним відмінком сполучується $\approx 27\%$ прийменників, із давальним $\approx 14\%$ прийменників, із орудним $\approx 4\%$ прийменників, з місцевим $\approx 1\%$. Отже, в більшості випадків прийменники мети вимагають після себе родового, знахідного або давального відмінка. Своєрідною постає форма місцевого відмінка. Загальновідомо, що місцевий відмінок – це єдиний відмінок сучасної української літературної мови, який вживається тільки у поєднанні з прийменником. Тому його периферійна позиція щодо утворення прийменниково-іменникового комплексу з семантикою мети, на перший погляд, не зовсім зрозуміла. Проте, якщо пригадати, що місцевий відмінок, будучи одним із найдавніших прийменникових елементів, вживається лише з обмеженим колом прийменників, має дуже вузьке коло семантичних функцій (виражає переважно просторові відношення) і поєднується передусім з іменниками конкретної семантики, то той факт, що саме він посідає периферійну позицію серед інших відмінків в утворенні конструкцій із семантикою мети, стає цілком зрозумілим.

Таблиця 1. Особливості сполучуваності прийменників із семантикою мети з відмінками субстантива

Відмінок	Приклади
Родовий	
<i>в (у) догоду</i>	Правда, що тепер мудріші люди стали – не вбивають одне одного в догоду своїх амбіцій (Леся Українка).
<i>в (у) знак</i>	У знак дружби обидва президенти посадили дерева в алеї Слави (Україна молода. – 2004. – 6 травня).
<i>в (во) ім'я</i>	Славлю труд їх в ім'я свободи , що розвіяв одвічну гать (В.Сосюра). Для нього [щастя] віддавали все найдорожче, губили себе і других, сльози і кров лились річками во ім'я його (Леся Українка).
<i>в інтересах</i>	Якщо я написав допис, то робив це в інтересах справедливості (Г. Тютюнник).
<i>в (у) пошуках</i>	Марную день у пошуках незримої німої суті в сутінках понять (Л.Костенко).
<i>в (у) справах</i>	Він прибув з візитом у справах свого міста (П.Загребенний).
<i>в(у) честь</i>	Гься джерело, ують брунаті бджоли, ниця гне скло, Де дерево життя не зав'яда ніколи! (М.Рильський)
<i>для</i>	Скільки б не судилося страждати, Все одно благословлю завжди день, коли мене водила мати Для життя, для щастя, для біди (В.Симоненко).
<i>до</i>	Рівні лінії кущів виглядали, немов зелені рядки величезної книги, розкритої до читання (М.Коцюбинський).
<i>здля</i>	Ану, здля початку утніть пісні, розбудіть лугове птаство, щоб ховалось від гострих кос (М.Кропивницький).
<i>заради</i>	Сагайда іноді любить – заради розваги – всіно п'ятірнею проводити Маковейчикові од лоба до підборіддя (О.Гончар).
<i>з метою</i>	Він йшов вперед з метою допомоги (В.Сосюра).

з нагоди	З нагоди Шуриногo приходу кухар мінометників Гриша жарив і шкварив різні делікатеси, на які тільки вистачало у нього хисту (О.Гончар).
з приводу	Він приїхав з приводу вечері , тому настроєний не молитовне (В.Винниченко).
на благо	На благо колег йому довелося працювати навіть вихідними (Україна молода. – 2005. – 18 січня).
на вгodu	Він розумів вагу цього єдиного храму, і будував його на вгodu своїх бажань (Україна молода. – 2005. – 14 вересня).
на випадок	Це були гамазеї, де переховувався недоторканий запас зерна на випадок неврожаю чи якогось стихійного лиха (О.Донченко).
на відзнаку	Далі Василевс повідомляв, що на відзнаку своєї великої перемоги , він посилає жителям царственого града тисячу полонених варварів (П.Загребельний).
на втіху	А за клейнодами йдуть їх оборонці, козаки і старешени, котрих Меншиков на місці смертю не скарав, а веде їх у тріумфальнім поході своєму царя на втіху , а їм на смертну кару в Лебедині (Б.Лепкий).
на догodu	Правда, що тепер мудріші люди стали – не вбивають одне одного на догodu своїх амбіцій Богові й небесним силам! (Леся Українка)
на доказ	Він висунув це твердження на доказ того , що НКВД абсолютно й безнадійно на хибній дорозі (І.Багрянний).
на захист	Нехай схиляться ваші мечі, славні лицарі, не переді мною, а перед нашою нещасною отчизною, на захист її від справжніх, а не уявних ворогів (М.Старицький).
на знак	Їх [яблука] румун відмовився брати, лишаючи Маковейчикові на знак своєї прихильності (О.Гончар).
на підкріплення	А чи видали любі на підкріплення сих слів якусь грамоту чи листа (М.Старицький).
на підтримку	На підтримку своїх слів він поклав на стіл якісь документи (І.Нехода).

на предмет	Депутати підготували проект закону <u>на предмет обговорення</u> (Голос України. – 2006. – 16 вересня).
на честь	<u>На честь</u> славного <i>гостя</i> звучить ця мелодія (А. Яна).
на шкоду	Цар сповіщав команданта города Батурина, що гетьман зрадив царя і Україну, злигавшись зі шведами із поляками <u>на шкоду</u> робочого народу (Б.Лепкий).
ради	Не раз, <u>ради заздості</u> , вона крала, чого у неї не було, а на других бачила (Панас Мирний).
Давальний	
в(у) угоду	<u>У угоду</u> своєму <i>другові</i> хлопець відредагував книгу (А. Яна).
в(у) жертву	Жреці молитви зачитали, <u>Олімпським в жертву</u> убивали цапів, баранів, поросят (І.Котляревський).
на вгоду	Усе робив Микола тільки <u>на вгоду</u> своїм <i>другам</i> (Б.Грінченко).
на втіху	<u>На втіху дітям</u> свято було грайливе і тривале (Україна молода. – 2005. – 18 січня).
на угоду	<u>На угоду учням</u> класний керівник організувала екскурсію до осіннього лісу (А. Яна).
на допомогу	От тепер би, друже ... роздмухати повстання в Польщі, підняти б запорожців звідусіль <u>на допомогу братам</u> ... (М.Старицький)
на зло	Житиму <u>їм всім на зло!</u> (П.Загребельний)
на радість	Продовж віку нашій цариці <u>на радість усім</u> і на щастя знедолених братів, – у пориві екстазу промовила Дарина (М.Старицький).
Знахідний	
за	А я піду <u>за волю</u> проти рабства (Леся Українка).
на	Ми йдем <u>на штурм</u> рядами молодими (В.Сосюра).
на віддяку за	<u>На віддяку за подарунки</u> Оксана прочитала власний вірш (А. Яна).
на пам'ять про	І посадимо сад <u>на пам'ять про себе</u> (Голос України. – 2003. – 16 липня).
на подяку за	<u>На подяку за</u> активну <i>участь</i> у змаганнях учасники отримали символічні призи (Голос України. – 2003. – 16 липня).
на спогад про	Він турячі – козла гірського – роги Прибив у себе на причіпку. – Може <u>на спогад про полювання</u> (М.Рильський).

<i>на спомин про</i>	В Православній церкві у велике і світле свято Святої Пасхи на спомин про Воскреслого Господа на протязі Світлої седмиці в храмі... поклали перед іконостасом єдиний спільний всім членам Церкви освячений хліб (Україна молода. – 2003. – 12 січня).
<i>під</i>	Назар запрягав коні під пана (Марко Вовчок).
<i>по</i>	Люди мовчки йшли по хліб (О.Довженко).
<i>попід</i>	Немов попід копита орд схилилася трава (газета).
<i>про</i>	Нема в їх (дітей) ні забавок, ані іграшок дитячих, нема й одєжинки про святий празник (Марко Вовчок).
<i>у(в) відплату за</i>	Хан вислав на Україну орду в відплату за те , що козаки зайняли магу худоби і людей в неволю побрали (М.Грушевський).
<i>у(в) віддяку за</i>	У віддяку за подібні страждання своїх друзів він просто не міг схибити (М.Томчаний).
Орудний	
<i>з (із, зі, зо)</i>	Догадувалася Параска, хто приходив до неї з візитом (М.Коцюбинський).
<i>за</i>	<i>Мов із тісної домовини</i> на той останній страшний суд мерці за правдою встають (Т.Шевченко).
Місцевий	
<i>по</i>	Пан прийшов до його по ділу (П.Мирний).

Синтагматика приєменників зі значенням мети засвідчила поповнення їхнього складу за рахунок вторинних елементів, структурне ядро яких складають абстрактні іменники, чим і мотивується високого рівня семантична спеціалізованість таких утворень. Актуальним завданням постає встановлення нормативності / ненормативності таких вторинних утворень, укладення вичерпного реєстру постпозитивних іменникових компонентів, що разом з приєменником складають цілісність. Не менш важливим є визначення жанро-стильового закріплення таких похідних та окреслення функціонально-комунікативного статусу в межах окремого речення і тексту загалом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алієва 1988: Алієва В.М. Семантика та особливості функціонування відіменних прикметників у російській мові: Автореф. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1998. – 15 с.
2. Античные 1936: Античные теории языка и стиля / Под ред. О.М.Фрейденберга. – М., 1936. – 345 с.
3. Барина 1998: Барина И.В. Семантика английских предлогов, выражающих временные отношения // Труды Московского государственного лингвистического университета: Языковая относительность: Английский лексикон и текст. – 1998: Вып. 441. – С. 123-135.
4. Бондаренко 1961: Бондаренко В.С. Предлоги в современном русском языке. – М.: Учпедгиз, 1961. – 234 с.
5. Булыгина, Шмелева 1997: Булыгина Т.В., Шмелева А.Д. Языковая концептуализация мира. – М.: Наука, 1997. – 312 с.
6. Буслаев 1959: Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – М.: Учпедгиз, 1959. – 623 с.
7. Виноградов 1986: Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.: Высшая школа, 1986. – 640 с.
8. Вихованець 1980: Вихованець І.Р. Прикметникова система української мови. – К.: Наукова думка, 1980. – 288 с.
9. Вихованець 1986: Вихованець І.Р. Семантико-синтаксичні параметри прикметника // Мовознавство. – 1986. – № 6. – С. 17-24.
10. Вихованець 1987: Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 231 с.
11. Вихованець 1988: Вихованець І.Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка, 1988. – 256 с.
12. Всеволодова 1975: Всеволодова М.В. Способы выражения временных отношений в современном русском языке. – М.: Изд-во Московского университета, 1975. – 283 с.
13. Всеволодова, Владимирский 1982: Всеволодова М.В., Владимирский Е.Ю. Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке. – М.: Изд-во Московского университета, 1982. – 296 с.
14. Всеволодова и др. 2003: Всеволодова М.В., Клобуков Е.В., Кукушкина О.В., Поликарпов А.А. К основаниям функционально-коммуникативной грамматики русского предлога // Українські прикметники: Синхронія і діахронія: пробний зошит / За ред. проф. А.П. Загнітка. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С. 82-129.
15. Городенська 2006: Городенська К.Г. Синтаксичні позиції ступеньованих прислівників з первинною вокативною семантикою // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – Сер. 10. Проблеми граматики і лексикології української мови / Відп. ред. А.П. Грищенко. – 2006. – Вип. 2. – С. 6-11.
16. Жовтобрюх 1985: Жовтобрюх М.А. Деякі особливості прикметникових конструкцій // Українська мова і література в школі. – 1985. – № 11. – С. 47-53.

17. Жовтобрюх, Кулик 1972: Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – Ч.І. – К.: Радянська школа, 1972. – 386 с.
18. Загнітко 1996: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. – Донецьк: Вид-во Донецького університету, 1996. – 437 с.
19. Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. – Донецьк: Вид-во Донецького університету, 2001. – 662 с.
20. Загнітко 2003: Загнітко А.А. Предлог в морфологическом пространстве украинского языка (синхронно-контрастивные наблюдения) // Вестник Московского университета. Серия филология 9. – 2003. – № 3. – С. 92-106.
21. Золотова 1988: Золотова Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М.: Наука, 1988. – 440 с.
22. Іваненко 1982: Іваненко З.І. Семантична структура прийменникових конструкцій // Мовознавство. – № 3. – С. 13-22.
23. Івченко 1965: Івченко М.М. Сучасна українська літературна мова. – К.: Радянська школа, 1965. – 306 с.
24. Історія 1987: Історія української мови. Морфологія / За ред. В.В. Німчука. – К.: Наукова думка, 1987. – 452 с.
25. Колодяжний 1960: Колодяжний А.С. Прийменник. – Харків: Вид-во Харківськ. ун-ту, 1960. – 162 с.
26. Курилович 1962: Курилович Е. Почерки по лингвистике: Сб. статей. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1962. – С. 57-71, 176-177.
27. Курс 1951: Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л.А.Булаховського. – Т.І. – К.: Радянська школа, 1951. – 406 с.
28. Кучеренко 1961: Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. – Ч. I. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1961. – 174 с.; Ч. II. – К.: Вид-во Київського університету, 1964. – 160 с.
29. Кучеренко 1973: Кучеренко І.К. Лексичне значення прийменника // Мовознавство. – 1973. – № 3. – С. 12-23.
30. Лукин 1976: Лукин М.Ф. Трансформационные процессы в области частей речи // Проблемы словообразования русского и украинского языков. – К.; Донецк: Изд-во Донецк. ун-та, 1976. – 146 с.
31. Лучик 2001: Лучик А.А. Семантика прислівникових еквівалентів слова української і російської мов. – К.: Довіра, 2001. – 218 с.
32. Лучик 2006: Лучик А.А. Природа і статус еквівалентів слова в мовній системі // Мовознавство. – № 5. – С. 95-99.
33. Маляр 2000: Маляр Т.Н. Пространственные концепты в семантике английских предложно-наречных слов и сочетаний *in front (of)*, *ahead (of)*, *behind*, *beyond* // Исследования по семантике предлогов. – М.: Русские словари, 2000. – С.263-296.
34. Маляр, Селивёрстова 1998: Маляр Т.Н., Селивёрстова О.Н. Пространственно-дистанционные предлоги и наречия в английском и русском языках. – Мюнхен, 1998. – 244 с.
35. Мальцева 1999: Мальцева Р.И. Предлоги и приставки в русском языке XII-XVII вв.: семантическая и функциональная эволюция: Автореф. ... докт. филол. наук. – Краснодар, 1999. – 36 с.

36. Мещанинов 1978: Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. – Л.: Наука, 1978. – 321 с.
37. Никитина 1979: Никитина С.Е. О семантическом варьировании русских предлогов // Семантическое и формальное варьирование. – М.: Наука, 1979. – С. 108-117.
38. Овсяннико-Куликовский 1912: Овсяннико-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. – Санкт-Петербург, 1912. – 322 с.
39. Пешковский 1956: Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511 с.
40. Потебня 1958: Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т. ½. – М.: Учпедгиз, 1958. – 536 с.; Т. 4. – Вып. I. – М.: Просвещение, 1985. – 287 с.; Вып. II. – М.: Просвещение, 1977. – 406 с.
41. Рогожникова 1991: Рогожникова Р.П. Словарь эквивалентов слова: наречные, служебные, модальные единства. – М.: Наука, 1991. – 346 с.
42. Русская 1980: Русская грамматика: В 2-х т. – Т. II. – М.: Наука, 1980. – 709 с.
43. Селивёрстова 1990: Селивёрстова О.Н. Контрастивная синтаксическая семантика. – М.: Наука, 1990. – 320 с.
44. Селивёрстова 1999: Селивёрстова О.Н. Имеет ли предлог только грамматическое значение? // Вопросы филологии. – 1999. – № 3. – С.26-33.
45. Селивёрстова 2000: Селивёрстова О.Н. Семантическая структура предлога *на* // Исследования по семантике предлогов: Сб. статей / Отв. ред.: Д. Пайар, О.Н. Селивёрстова. – М.: Наука, 2000. – С.189-243.
46. Скиба 1965: Скиба Ю.Г. Производные предлоги в современном русском языке (специальный курс для студентов-филологов): Конспект лекций. – Кн. 1. – Черновцы: Изд-во Черновицк. ун-та, 1965. – 94 с.
47. Сумарокова 1961: Сумарокова Л.Н. Служебные слова и понятия // Логико-грамматические очерки. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1961. – 134 с.
48. Сучасна 1994: Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. – К.: Вища школа, 1994. – 414 с.
49. Сучасна 1969: Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 583 с.
50. Сучасна 1997: Сучасна українська мова / За ред. А.П.Грищенка. – К.: Вища школа, 1997. – 342 с.
51. Сучасна 2001: Сучасна українська мова / За ред. О.Д.Пономарева. – К.: Либідь, 2001. – 400 с.
52. Ушакова, Гальченко 2000: Ушакова Л.И., Гальченко Е.В. Отыменные предлоги с фразеологизованным значением в аспекте моно- и полисемии // Русский язык в школе. – 2000. – № 4. – С.71-75.
53. Черкасова 1967: Черкасова Е.Т. Переход полнозначных слов в предлоги. – М.: Изд-во Московского университета, 1967. – 156 с.
54. Шахматов 1941: Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.
55. Ясакова 2001: Ясакова Н.Ю. Граматична семантика аналітичних сполучників підрядності у структурі складного речення: Автореф. ... канд. філол. наук. – К., 2001. – 17 с.

УДК 81'373.231
ББК Ш12=411.4*316.2

Віра ПОЗНАНСЬКА,
кандидат філологічних наук,
доцент Донецького національного університету

ПРІЗВИЩА З СУФІКСОМ -К-О В АНТРОПОНІМІЇ ДОНЕЧЧИНИ

У статті висвітлюється історія функціонування форманта -к-о в українській антропонімії, розглядається питання про спосіб творення відіменних прізвищ.

Ключові слова: антропонімія, особове ім'я, патронімічний характер, прізвисько, апелятив.

Прізвища з суфіксом -к(о) належать до типових українських прізвищ. Вони поширені на всій території України, але, згідно з дослідженнями Ю.К. Редька, переважають на Лівобережжі [6, 204]. На Донеччині такі прізвища посідають друге місце (після прізвищ з суфіксом -енк-о) – їх 1470, або 12,50 %. Вони є в усіх районах, хоча розміщені в них нерівномірно і відсоток їх коливається від 8,50 до 2,00. Помітно, що їх більше в центральних, північних і західних районах: Артемівський – 5,80 %, Волноваський – 5,40 %, Добропільський – 5,00 %, Красноармійський – 4,90 %, Олександрівський – 4,80 %. У східних і південних районах відсоток їх менший майже вдвічі: Першотравневий – 2,80 %, Тельманівський – 2,60 %, Новоазовський і Старобешівський – 2,50 %. У цих районах багато прізвищ російського та грецького походження, що пов'язано з умовами заселення цих земель у XVII – XIX ст.

Формант -к-о сягає давньоруських суфіксів -ък-о (-ьк-о), функціональне значення його – демінутивно-експресивне [2, 205]. В українській антропонімії цей суфікс активно функціонує ще з XI – XII ст. За його допомогою утворювались демінутиви від повних чи усічених основ чоловічих народноадаптованих церковнохристиянських імен (*Демидко, Томко, Ясько*) та усічених відкомпонентних автохтонних слов'янських імен (*Гостко < Гостиславъ, Берко < Бериславъ, Ярко < Ярославъ*). Із часом суфікс -к-о розширює свої функції, на XV ст. припадають і перші записи патронімів із суфіксом -к-о та його ускладненими варіантами.

Свідченням “патронімічного значення” суфікса *-к-о* є і той факт, що в нові часи цей формант в українській мові використовується для найменування нащадків за іменем чи прізвиськом батька або діда. Дослідник білоруської антропонімії М.В. Бірило патронімічне значення суфікса *-к-о* вбачає в тому, що за його допомогою утворюються прізвища від іменників та прикметників. В інших випадках суфікс *-к-о* виконує демінутивну функцію [4].

Отже, суфікс *-к-о* та його варіанти в українській апелювативній лексиці використовувався як демінутивний, а в антропонімії – як демінутивний або патронімічний.

Проаналізований нами матеріал (майже 1,5 тисячі прізвищ) свідчить про те, що чітко визначити словотвірну структуру більшості прізвищ на *-к-о* (як семантичні деривати, мотивовані лексемами, що містять суфікс *-к-о*, чи як морфологічні деривати – патроніми, утворені за допомогою суфікса *-к-о*) практично неможливо. І в першому, і в другому випадку лексичною базою прізвищ на *-к-о*, як і в українських прізвищ у цілому, є особові імена, прізвиська та апелювативні означення особи.

Помітну групу прізвищ на *-к-о* на досліджуваній території складають відіменні прізвища. Враховуючи генезис і структуру лексичної бази, поділяємо їх на такі групи:

1. Прізвища, тотожні з похідними варіантами імен першого дериваційного ряду, утвореними від повних основ чоловічих християнських імен, переважно вже адаптованих українською мовою: *Авдійко, Вакулко, Демидко, Кіндратко, Матвійко, Нікітко, Остапко, Романко, Степанко, Федорко, Якимко*.

2. Прізвища, тотожні з похідними варіантами імен першого дериваційного ряду, утвореними від усічених основ чоловічих християнських імен: *Анайко, Данько, Онипко, Сайко < Ісай, Тимко, Федько, Юзько < Юзеф*.

3. Прізвища, тотожні з похідними варіантами другого дериваційного ряду, утвореними від суфіксальних та усічено-суфіксальних варіантів імен: *Антошко, Андрушко, Артишко, Герешко, Демешко, Євдомашко, Карпійко, Лаврушко, Матюшко, Мисько, Панасейко, Сависько, Семешко, Степурко, Степашко, Федурко, Юрашко, Юраско, Янушко, Ясько < Ясь < Яким або Яків*.

4. Прізвища, лексична база яких може бути варіантом як чоловічого, так і жіночого імені: *Полько < Полько < Полікарп або Полька < Поліна, Зінько < Зінько < Зіновій або Зінька < Зінаїда*.

5. Прізвища, утворені від жіночих імен, андронімів: *Марфунько* < *Марфуня* < *Марфа*, *Панишко* < *Паниха* < *Паня* < *Пантелеймон*, *Юрчишко* < *Юрчиха* < *Юрко* < *Юрій*.

6. Прізвища, лексична база яких може кваліфікуватись як варіант християнського імені або як усічене чи усічено-суфіксальне слов'янське автохтонне відкомполітне ім'я: *Манько* < *Мануїл* або *Маниславъ*, *Тишко* < *Тихон* або *Тихомиль*, *Худько* < *Худіон* або *Худославъ*.

Питання про спосіб творення відіменних прізвищ належить до спірних. Прізвища 1-ї, 2-ї і 3-ї та частково 4-ї, 6-ї груп не мають однозначного словотвірного рішення. З одного боку, можна говорити про семантичний спосіб творення цих антропонімів від відповідних варіантів імен, оскільки суфікс *-к-о* мав і має демінутивне значення, і саме такі варіанти імен були і є продуктивними в побуті українців. З іншого боку, враховуючи можливість патронімічної функції суфікса *-к-о*, такі прізвища можна вважати морфологічними дериватами від повних, усічених або усічено-суфіксальних імен. Можливо, з більшою впевненістю можна визначити морфологічний спосіб творення у тих прізвищах, які виникли від повних особових імен, а також від імен, що вже містять антропонімотвірні суфікси. У таких прізвищах семантичне навантаження суфікса *-к-о* більш виразне. Доказом морфологічного способу творення названих груп прізвищ може бути і той факт, що на досліджуваній території паралельно функціонують прізвища, що мають ту саму лексичну базу, але розрізняються відсутністю чи наявністю суфікса *-к-о* (*Андрусь* і *Андрусько*, *Гриша* і *Гришко*).

Прізвища 5-ї групи мають патронімічний характер, оскільки жіночі найменування не утворюють демінутивів на *-к-о*.

Усі інші прізвища на *-к-о* своєю лексичною базою тяжіють до апеліативної лексики рідної мови. Ці апеліативи увійшли до прізвищевих основ по-різному. Одні з них до закріплення у функції прізвищ були прізвицьками (індивідуальними чи спадковими сімейно-родовими), інші – реальними характеристиками людей за їх заняттям, соціальним станом, поведінкою тощо. З погляду семантики та структури лексем, що стали твірною базою прізвищ, останні поділяємо на такі групи.

1. Прізвища, що співвідносяться з апеліативами жіночого роду на *-к-о* з демінутивним значенням чи без нього: *Балко*, *Галушко*, *Гичко*, *Дудко*, *Кишенько*, *Кишко*, *Копійко*, *Овечко*, *Сокирко*, *Сливко*, *Теличко*, *Швачко*. Трансформація загальних назв у власні відбулась тут завдяки флексії *-о*, а суфікс *-к-* однаково вживається у словах обох

мікросистем. На думку О.О. Шахматова, виникнення флексії *-о* в подібних випадках слід пов'язувати з переосмисленням у значенні називного відмінка форм вокатива [9, 49]. Відбувається це внаслідок бажання носія прізвища уникнути збігу з загальною назвою, особливо в тих випадках, коли семантика слова неприємна людині. У результаті таких змін наголос міг переміститися на флексію (*Коробка – Коробко, Литка – Литко, Сливка – Сливко*), але в багатьох антропонімах наголос не змінювався (*Сусідка – Сусідко, Холявка – Холявко*).

Зауважимо, що процес трансформації прізвищ на *-к-а* у прізвища на *-к-о* відбувається й зараз. Підтвердженням цього можуть бути записані в різних селах Донецької області прізвища: батьківські прізвища *Гречка, Грушка, Коровка, Миска, Рибалка*, а синівські відповідно *Гречко, Грушко, Коровко, Миско, Рибалко*.

Отже, у розглянутих прізвищах словотвірну функцію виконує флексія *-о*, а суфікс *-к-а* входить у твірну основу і не має патронімічного значення.

2. Прізвища, що співвідносяться з демінутивними формами іменників чоловічого роду на *-ок* (< *-ъкъ*) – назвами тварин, рослин, предметів побуту і под.: *Братко, Горошко, Дубко, Жирко, Зубко, Кийко, Кожушко, Пупко, Огризко, Рожко, Ротко, Сніжко, Сучко, Шматко, Цапко*. На думку О.І. Толкачова, подібні антропоніми могли виникнути під впливом квалітативів, похідних від усічених дохристиянських імен, як *Божко* < *Боголюбъ*, *Жирко* < *Жирославъ* [7, 126]. Та в більшості випадків заміна суфікса *-ок* на *-к-о*, очевидно, зумовлена прагненням носіїв прізвищ уникнути омонімії з відповідними апелятивами (*бичок – Бичко*). Прізвища цього виду виникали семантичним способом. Наявність в антропонімії Донеччини (іноді навіть в одному селі) прізвищ з суфіксом *-к-о* і без нього (*Зуб і Зубко*) дає підстави припустити, що деякі такі прізвища на *-к-о* можуть бути і патронімічними утвореннями.

3. Прізвища, тотожні з атрибутивними назвами – колишніми прізвишками, які характеризували людину за такими її ознаками: а) зовнішніми і внутрішніми ознаками (вік, зріст, повнота, недоліки в зовнішності, особливості окремих частин тіла тощо): *Безбородько, Безкишко* (про худу, знесилену людину), *Білоножко, Воронько, Гнідко, Глушко, Горбатько, Дрібно, Кривко, Остроушко, Рудько, Сірко, Старко, Сліпко, Соловко* < *соловий 'буланий'* (СУМ, IX, 445), *Хорошко, Хромко*; б) особливостями характеру, поведінки: *Безлюдько, Жадько, Журко, Нудько, Смілко, Смутко*; в) соціальним станом: *Безитанько, Скоробагатько*.

4. Прізвища, тотожні з агентивними назвами – колишніми прізвиськами, які характеризували людину за особливостями її поведінки, характеру, певної дії тощо: *Воровко, Глотько, Засядько, Заишвайко, Задирайко, Крутько, Наливайко, Негодуйко, Пхайко, Розколотко, Смішко, Стрижко, Хропко, Цілуйко, Чуйко*.

В ономастичній літературі висловлюються різні думки щодо способу творення прізвищ 3-ї і 4-ї груп. Одні дослідники відносять їх до прізвищ морфологічного способу творення (Ю.К. Редько, О.Д. Неділько, І.Д. Сухомлин, З.Г. Ніколаєнко), інші – до прізвищ лексико-семантичного способу (І. Фаріон, С.Є. Панцьо, Л.О. Кравченко та ін.). На нашу думку, в подібних антропонімах суфікс *-к-о* з'явився ще на етапі виникнення прізвиськ. У розряд прізвищ вони перейшли семантичним способом.

Серед прізвищ цих груп можуть бути й такі, що виникли семантичним способом від давніх слов'янських автохтонних імен – відапелативних або відкомполитивних: *Дубко < Дубок, Гудко – Гудимирь*. Ці антропоніми входили до розряду прізвищ, очевидно, довгим шляхом: спочатку – особові імена – прізвиська, далі – спадкові сімейно-родові найменування, нарешті – прізвища. І хоча нерідко твірні основи цих лексем співзвучні з апелативами рідної мови, М.Л. Худаш застерігає від помилкового віднесення їх до відапелативних іменувань. Адже це “антропонімічна спадщина дуже глибокої історичної давнини, в багатьох випадках ще праслов'янської доби” [9, 41].

Кількісно невелику групу складають прізвища на *-к-о*, що утворились морфологічним способом. Вони мотивуються прізвиськами-іменниками і прізвиськами-прикметниками: *Бровко, Боярко, Веретько < верета* “рід шерстяних різноколірних килимків, якими застеляють лавки, а іноді й стіл” (Гр., I, 135), *Дерибаско, Кандибко < кандиба* “поганий кінь” (Гр., II, 214), *Клапко < клапаний* “незграбний, великий” (Гр., II, 248), *Ковалько, Осаулко, Пузирко, Удовичко, Чепіжко, Чумачко*. З погляду фонетичної структури словотвірні основи можуть закінчуватися як на твердий приголосний (*Ляшко, Маячко*), так і на м'який (*Жолудько, Кийко, Медведько, Хмелько*). Проте суфікс *-к-о* не може сполучатися з морфемами, що закінчуються на задньоязиковий приголосний. Обмеження усуваються шляхом чергування приголосних: <г> – <ж> (*Бражко, Брижко*), <к> – <ч> (*Маячко*), <х> – <ш> (*Страшко, Чишко*).

Словотвірні основи частіше непохідні (*Бутко, Хрінко, Шрамко*), рідше ускладнені різними суфіксами (*Дробашко, Крутійко, Сліпушко*),

Черевайко). Рідко трапляються прізвища, утворені від складних основ (*Молибожко, Отченашко*).

Отже, прізвища на -к-о посідають в антропонімії Донеччини досить помітне місце. Як і інші українські прізвища, вони виникали від особових імен та колишніх відапелятивних прізвиськ людей. Становлення цих лексем як прізвищ відбулося двома способами: семантичним і морфологічним. Порівняно невелика кількість таких прізвищ має явно виражений патронімічний характер. Значно більше прізвищ на -к-о утворені семантичним способом від прізвиськ або апелятивів. І найбільше прізвищ (усі відіменні та частина відапелятивних) має неоднозначну словотвірну структуру – їх можна пояснювати як семантичні або морфологічні деривати.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Баранівська О.С. Прізвищеві гібриди з формантами -к(о), -енк(о) // Актуальні питання антропоніміки. – К., 2005. – С. 31 – 38.
2. Бевзенко С.П. Історична граматики української мови. Нариси зі словозміни та словотвору. – Ужгород, 1960. – 416 с.
3. Білоусенко П.І. Історія суфіксальної системи українського іменника (назви осіб чоловічого роду). – К., 1993. – 214 с.
4. Бірыла М.В. Беларускія антрапанімічныя назвы ў іх адносінах да антрапанімічных назваў іншых славянскіх моў. – Мінск, 1963. – С. 15 – 41.
5. Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV – XVII ст. – К.: Наук. думка, 1988. – 172 с.
6. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. – К.: Наук. думка, 1966. – 215 с.
7. Толкачев А.И. К истории словообразования форм со значением субъективной оценки (квалитативов) личных собственных имен греческого происхождения в древнерусском языке XI – XV вв. // Историческая ономастика. – М.: Наука, 1977. – С. 72 – 130.
8. Фаріон І. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX ст. (з етимологічним словником). – Львів: Літопис, 2001. – 371 с.
9. Худаш М.Л. До питання класифікації прізвищевих назв XIV – XVIII ст. // З історії української лексикології / Відп. ред. Д.Г. Гринчишин. – К., 1980. – С. 100 – 126.
10. Шахматов А.А. Историческая морфология русского языка / Предисл. и примеч. акад. С.П. Обнорского. – М.: Учпедгиз, 1967. – 400 с.

СКОРОЧЕННЯ:

- Гр. – Словарь української мови / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченка. – К., 1907 – 1909. Т. 1 – 4.
СУМ – Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980. Т. 1 – 11.

Наталя ТЕСЛЕНКО,
*аспірант кафедри української мови
Донецького національного університету*

ЗНАЧЕННЯ АБО МОВНИЙ СМИСЛ У РОЗРІЗІ ЗАЙМЕННИКОВОЇ СЕМАНТИКИ

У роботі розкривається динаміка розвитку наукових поглядів щодо місця займенникових слів у частиномовній системі, з'ясовується неоднорідність понять «значення» і «смысл» на прикладі семантики займенників у вимірі сучасного розвитку філологічної науки. Вияскравлено основні напрями дослідження мовознавців від функціональності до смыслу.

Ключові слова: вказівність, заступальність, анафора, кореферентність, дейксис, референційність, референційно-семантичні розряди, актант, значення, конструкт, квантор, смысл, смыслова класифікація, мовленнєво-мисленнєвий процес, вихідний займенник.

Займенник одна з найбільш своєрідних у семантичному плані груп слів. Складність та „невловимість” їх семантики призвела до створення принципово різних концепцій займенникового значення. Ми намагалися систематизувати та узагальнити деякі ідеї, наукова цінність яких, на нашу думку, є безумовною, визначити спрямованість подальших досліджень.

Починаючи з ХХ століття, розповсюджується думка щодо неоднорідності граматичних категорій займенників, а тому обґрунтовується можливість розподілу займенників між іншими частинами мови (див. [Пешковский 1956]; [Мигирин 1978]; [Откупщикова 1978]; [Вихованець 2004] та ін.), відома також спроба виділити займенники в окремий лексико-семантичний тип слів, до складу якого В.В.Виноградов зараховував лише предметно-особові займенники та похідні від них, оскільки ця частина займенників «залишається поза системою живих граматичних класів», а близькість до іменників «не змогла стерти в цих словах граматичної своєрідності, притаманної особливому класу займенників», інші ж розподілив між частинами мови, як таку частину займенників, що «злилася з

категоріями прикметників, прислівників, сполучників, часток» [Виноградов 1972, с.255].

Необхідність дослідження зумовлено в першу чергу тим, що зі зміною наукових теорій у ХХ ст. постала необхідність вияскравити зміни в поглядах на семантичну своєрідність займенникового класу слів.

Для того, щоб обґрунтувати необхідність самостійної займенникової категорії, слід розкрити особливість займенникової семантики як такої, що має право на «самостійність». У еволюції поглядів семантичної особливості займенникового класу слів першим кроком стало визначення такої функції, як вказівність. Займенники, на думку дослідників, «не називають, а вказують» і, таким чином, визначаються як вказівні слова (К.Бругманн, К.Бюлер та ін.), «шрифтери» (О.Есперсен, Р.Якобсон).

Недолік цього підходу виявляється в тому, що відповідно до буквального значення терміна «вказівний» – саме займенниками слід би було вважати тільки вказівні. Навіть якщо уточнити формулювання, визначивши вказівку як посилення на конкретний мовленнєвий акт (дейксис), то до власне займенників зараховуватимуться поряд із вказівними ще тільки особові, зворотний, відносні, тоді як питальні, заперечні, неозначені займенники залишатимуться поза рамками цього класу [Крылов 1989, с.6]. Крім того, термін «вказівка» для характеристики семантичної функції займенників не підходить... не можна приписувати всім займенникам вказівність, якщо ми виділяємо групу займенників вказівних» [Зарецкий 1940, с.18].

Друга спроба знайти узагальнювальну семантичну ознаку полягала в дослідженні такої функції займенників, як заступальність [Блумфилд 1968, с.247; Исаченко 1965, с.166]; займенники – це «заступальні слова», їх основна функція – «заступальна» [Откупщикова 1964, с.72]; «субститути» [Киприянов 1989, с.49].

Існують два види заступання – парадигматичне та синтагматичне. Відношення займенників до всього широкого класу мовних висловлень, які можуть стояти в тій самій позиції, одержало назву парадигматичне заступання. Заступання, за якого займенник розглядається щодо свого антецедента, називається синтагматичне заступання [Крылов 1989, с.6]. У першому випадку явище одержало назву дейксис, у другому – анафора.

Проте «парадигматичне заступання» притаманне не тільки займенникам, але й будь-яким повнозначним словам, які належать до

певного лексико-граматичного розряду й розглядаються в їх відношенні до інших слів того ж розряду.

Синтагматичне заступання так само неможливо вважати відмінною рисою займенників, оскільки воно вважається первинним лише для анафоричних займенників (вказівних, зворотного, відносних, займенників 3-ої особи), а особові і кванторні залишаються поза цією функцією.

Перша і друга спроби на могли стати остаточними, оскільки предметом дослідження виступали функції займенників, а не їх значення. Визначити семантичну своєрідність займенникового класу слів уможлиблюється лише через вияскравлення саме значення займенників.

Спрощення об'єктів мовного дослідження, що певний час переважало в лінгвістиці, з метою їхнього аналізу за допомогою залучення точних методів призвело до висунення на перший план такого вивчення семантики, за якого значення ототожнюється з умовами істинності вживання певного знака. Тож наступна спроба знайти притаманну для всіх займенників семантичну рису ґрунтується на аналізі реалізації займенника в акті мовлення. За цим підходом вважається, що в значення займенника входить його роль, яку він виконує в певному акті мовлення. Оскільки займенник у порівнянні з іншими частинами мови не має «речового» змісту, то «займенникові слова мають певні значення, структура яких складається з елемента вказівності й ознак, що відображають характеристики явищ із погляду їх співвіднесеності з мовцем» [Вихованець 2004, с.186]. Значення слова представлено у вигляді характеристик, які в мовленні при використанні знака приписуються актанту ситуації або ситуації загалом.

Референційні розряди відповідають таким принципам: 1) займенники, що характеризують предмет об'єктивної дійсності за допомогою покликання на конкретний мовленнєвий акт (на його учасників, на мовленнєву ситуацію або на саме висловлення), або 2) займенники, що характеризують предмет, вказуючи на нього, точніше на його денотативний статус. Саме з цих протиставлень висувається можливість розглядати займенники як семантичну єдність. За першим критерієм займенники утворюють розряд дейктичних (у широкому смислі) [Крылов 1989, с.8]; анафоричних і дейктичних у відносно чіткому розмежуванні [Падучева 2004, с.133]. За другим критерієм виділяється розряд займенників, «який виражає денотативний статус (кванторні займенники)» [Падучева 2004, с.134].

Пропонована спроба визначення займенникового значення дає підстави стверджувати, що займенники являють собою семантичний клас слів, в лексичне значення яких входить вказівка на той чи інший тип референції «денотативний статус» [Крылов 1989]; «займенник і взагалі займенникові елементи мови – це головні засоби референції» [Падучева 2004, с.10]. Це підтверджує інтуїцію традиційної граматики, яка завжди відстоювала єдність класу займенників як безпосередню очевидність. Звернення до референційних аспектів висловлення показало, що займенники, не постаючи граматичним угрупованням слів, утворюють, проте, лексико-семантичний клас слів, єдність якого зумовлено його принциповою роллю в здійсненні референції: це слова, в значення яких входить або покликання на акт мовлення, або вказівка на тип співвіднесеності висловлення з дійсністю [Падучева 2004, с.10].

Розглянемо референційні типи займенників. Займенники підрозділяються на два типи: I – займенники, що вказують на акт мовлення, II – займенники з вказівкою на денотативний статус, або кванторні.

Серед займенників першого типу можна виділити дейктичні (у вузькому розумінні) та анафоричні.

Дейктичні займенники відсилають до учасників певного мовленнєвого акту або до мовленнєвої ситуації. Так, особові займенники 1-ої та 2-ої особи звернені на слухача чи мовця в певному мовленнєвому акті, вказівні звернені на об'єкт, на який направлений жест мовця, реальний чи уявний. Усі дейктичні займенники спрямовані на екземпляр, тобто на визначений референт.

Анафоричні займенники – займенники, що відсилають до висловлення або тексту, до складу якого вони входять. Здебільшого це відсилка до передтексту - «власне анафора», «ретроспективна регресивна анафора», «реприза», на відміну від більш рідкісного випадку відсилки до посттексту - «катафори», «проспективної прогресивної анафори», «антиципації» [Ожоган 1998; Крилов 1989]. Сміслові джерело, перший член анафоричного відношення, до якого відсилає анафоричний займенник, називається антецедентом цього займенника, другий – анафором.

Анафоричні займенники поділяються на кілька референційно-семантичних розрядів: займенники 3-ої особи, зворотний, відносні. Розподіл займенників за розрядами зумовлений не тільки особливостями референції, а й своїми синтаксичними характеристиками. Займенники 3-ої особи не висувають, як правило,

ніяких синтаксичних вимог до антецедента. Зворотний займенник характеризується обмеженнями на синтаксичний зв'язок з антецедентом: відсилає до суб'єкта того предиката, якому підпорядкований займенник. Відносні займенники поєднують анафоричну функцію з вираженням підпорядкування підрядного речення, до складу якого вони входять, головному. Як анафоричні, тобто для виконання анафоричної функції, можуть вживатися й вказівні займенники. Межа між анафоричними і власне дейктичними нечітка [Крылов 1989].

Поняття «анафора» і похідні від нього поняття «анафоричний займенник», «анафорична відсилка», «анафоричний зв'язок» і т.ін. мають давню історію. Ядерною проблемою цього явища є «принцип кореферентності».

За співвіднесеності займенника зі своїм антецедентом виникає поняття кореферентності/некореферентності.

Кореферентність - у простому випадку – це відношення між займенником та його антецедентом, за якого і займенник, і його антецедент співвідносяться з одним і тим самим предметом об'єктивної позамовленнєвої дійсності.

О.В.Падучева вважає, що анафоричний зв'язок може бути некореферентним: «Не виражають кореферентності вказівні займенники, які ідентифікують якісні характеристики (*такий*)» [Падучева 2004, с.137]. Принцип кореферентності є фундаментальним, оскільки відображає зміст анафори як мовного феномену, а численні випадки «анафори без кореферентності» можна зняти за рахунок уточнення поняття кореферентності. Більшість складних випадків у інтерпретації анафоричних одиниць виникає там, де порушується взаємооднозначне співвідношення між текстом і смислом. Усвідомлення цього факту призвело до появи в лінгвістиці тенденції розглядати кореферентність не як відношення між елементами тексту, а як відношення між елементами смислу, анафоричні одиниці за такого підходу розглядаються як один із засобів кодування в тексті відношення кореферентності.

О.В.Падучева на матеріалі займенників 3-ої особи наводить приклади, в яких констатує порушення кореферентності, проте ці приклади швидше за все свідчать про те, що автори намагаються представити кореферентними ті ситуації, які об'єктивно такими не постають [Селивёрстова 1988, с.38]; заперечення наявності конкретного індивіда, який би відповідав конструкту певного індивіда, та займенник відносяться до того ж самого денотата, тобто в цьому

разі до конструкта члена певного класу: *У нас ще немає доказів існування цього явища, але вони з'являться при подальшому дослідженні*. Заперечення наявності конкретного індивіда – *доказів* не свідчить про відсутність кореференції із займенником *вони*, оскільки заперечується наявність конструкта, а не сам конструкт, а якщо конструкт існує, то займенник *вони* й індивід, який задовольняв би дескрипцію *докази*, відносяться до того самого денотата, тобто в цьому разі до конструкта члена класу *докази*. Так само можна розглянути ще один приклад, для якого характерне явище кореферентності, проте О.В.Падучева заперечує цей факт: *Хто обраниця Жана Марє і чи існує вона взагалі – невідомо*. Денотат іменної групи *обраниця Жана Марє* – конструкт, який відповідав би даній дескрипції. Займенник *вона* має той самий денотат. Таким чином, підтверджується кореферентність першої і другої частини речення, оскільки в першій частині ставиться питання про те, хто відповідає даному конструкту, в другій частині – чи відповідає хто-небудь йому взагалі (див. [Селивёрстова 1988]).

Другий тип займенників – займенники з вказівкою на денотативний статус, або кванторні.

Семантична структура речення може бути представлена у вигляді композиції предиката і групи аргументів (актантів). Центральним у цій системі є поняття квантифікації, тобто ступеня входження класу будь-якого з аргументів до класу предиката. Квантифікація може бути абсолютною (*Всі учасники конференції зареєструвалися*) або відносною (*Деякі учасники конференції зареєструвалися*), стверджувальною (*Всі учасники конференції зареєструвалися*) або заперечною (*Ніхто з учасників конференції не зареєструвався*). Семантичні показники, які відповідають тому чи іншому ступеню входження аргументу до сфери предиката, називаються кванторами. Виділяються наступні референційно-семантичні розряди, які виражають денотативний статус: 1) займенники невизначеності (наприклад, *якийсь*), які відсилають до об'єкта, який невідомий мовцю; 2) слабовизначені (*деякий*), які відсилають до об'єкта, який відомий мовцю, але невідомий слухачу; 3) екзистенційні (*який-небудь*), які не індивідуалізують об'єктів; 4) універсальні (*всякий*), які вживаються в твердженнях, що стосуються всіх об'єктів певного класу; 5) заперечні (*ніякий*), які вживаються в реченнях, що заперечують наявність певної якості у всіх об'єктів будь-якого класу; 6) питальні займенники, які, крім власної

функції, висловлюють також іллокутивну функцію питання [Падучева 2004, с.134].

Незважаючи на таку «табличну» класифікацію, займенники все одно не вдається чітко розмежувати за поданими розрядними значеннями. Такий прагматичний погляд на природу існування займенників і така прагматична класифікація не може цілком розкрити саме значення займенника, а тому й задовольнити лінгвістів, які намагаються знайти спільну семантичну ознаку та довести правомірність існування цього класу слів, оскільки знову, як і при перших двох спробах, значення зводилося до функціональності. Це відбувається ще й тому, що термін «прагматика» має надзвичайно широке вживання, він ще не одержав достатньо чіткої інтерпретації і тлумачиться різними лінгвістами по-різному (див. [Степанов 1981]). Нечіткість, коливання в уживанні терміна значною мірою зумовлені тим, що розмежування семіотики, запропоноване Ч.Моррисом [1983], на семантику, синтактику й прагматику не повністю відповідає природі й сутності мови перш за все тому, що в рамках цієї класифікації не визначено місця вченню про значення (семантика в теорії Ч.Морриса – це вчення про відношення мовних знаків до об'єктів дійсності, а не власне значення) [Селивєрстова 1988, с.30].

Якщо прийняти трактування прагматики як науки, що вивчає «поведінку знаків у реальних процесах комунікації» [Арутюнова, Падучева 1985, с.3], то в сфері її ведення опиняться всі мовні знаки, в умовах їх вживання, і займенники в цьому смислі не будуть відрізнятися від інших слів. Якщо віддати перевагу вужчому трактуванню поняття прагматики і вважати, що вона має справу з тими додатковими явищами, які виникають в умовах вживання мовного знака, і водночас незалежні від його значення, то займенникова семантика не відноситься до числа подібних явищ [Селивєрстова 1988, с.31].

Референційна (прагматична) класифікація має певні недоліки. По-перше, визнається нечітка межа між анафоричними та власне дейктичними займенниками, по-друге, анафоричний зв'язок виражається не тільки займенниками, анафоричний зв'язок – це відношення, яке виникає між словами у висловленні або в тексті, коли смисл одного слова або висловлювання містить відсилку до іншого, за відсутності синтаксичного зв'язку, по-третє, не можна повністю ототожнювати значення займенників та їх функціонування в мовленні, оскільки функціонування походить від значення, а тому некоректно частину від цілого видавати за ціле та порівнювати перше і друге.

Розглянута референційно-семантична класифікація займенників не повністю розкриває і можливості питальних займенників.

Мовознавці погоджуються з тим, що значення питального займенника – проблема складна не тільки на рівні тексту, а й на рівні самих займенників [Падучева 2004, с.232; Майтинская 1969, с.215]. У традиційному мовознавстві виокремлюють питальні й відносні займенники, цей розподіл відбувається на логіко-ситаксичному рівні. «Питальні займенники: хто, що, який, чий, котрий, скільки. Вони містять питання про особу, предмет, ознаку, належність і кількість предметів...»; «Відносні займенники. Якщо перелічені питальні займенники приєднують підрядне речення до головного, тобто виступають як сполучні слова і є співвідносними словами до іменника чи займенника головного речення, тоді вони стають відносними займенниками» [СУМ 2001, с.165].

У курсі «Сучасна українська літературна мова» за заг. ред. І.К. Білодіда автор статті «Займенник» І.Я.Матвіяс поєднує питальні і відносні займенники в один розряд: «Питально-відносні займенники становлять групи іменникового (*хто, що*) і прикметникового типу (*який, котрий, чий*)... Одні й ті ж займенникові слова, що належать до питально-відносних, виражають запитання про предмети, якості, належність і кількість або вказують на зв'язок підрядного речення з якимсь членом головного речення. У першому випадку – це питальні займенники, у другому – відносні. Питальні займенники не позначають якихось осіб, предметів, явищ, ознак, а тільки вказують, що вони повинні бути названі і спонукають співбесідника назвати їх» [СУЛМ 1969, с.271]. Автор статті, проголошуючи питальні і відносні займенники членами одного розряду, з'ясовує різницю їхньої референційної семантики, але суперечність навіть за такого погляду на ці займенники не зникає, оскільки належність до одного розряду не знімає різниці у їх референційному значенні. Така двозначність породжується традиційним уявленням про семантику й систему мови взагалі, точніше про функціонування в системі мови і в системі мовлення. На рівні саме мови питальні і відносні займенники не мають якісної різниці. Але на рівні синтаксису зв'язного тексту додаються референційні ознаки, які є ілюстраторами розбіжності в значенні цих займенників. Межа між питальними й відносними займенниками існує на синтаксичному рівні, оскільки відносність займенників реалізується у складнопідрядному реченні, а питальні займенники вказують на денотат і не вимагають для себе якихось особливостей синтаксичної будови. Відносні займенники, реалізуючи власне анафоричну

функцію, повинні мати антецедент. Питальні займенники передбачають існування об'єкта з певними якостями й сигналізують про те, що мовець, який не спроможний ідентифікувати або характеризувати об'єкт, спонукає адресата допомогти йому в цьому. Функціональне призначення питальних і відносних займенників різне, оскільки перші є засобом запиту інформації, другі – служать для зв'язку частин складнопідрядного речення. Проте межа між питальними і відносними займенниками стирається в складі підрядних речень непрямих питань; у цьому випадку апеляція до адресата відсутня, а нездатність ідентифікації або характеристики об'єкта приписується вже не мовцю, а суб'єкту пропозиційної установки, яка вводить це непряме питання (*Ми не знаємо, що робиться нині*) [Крылов 1989]. Спроба розв'язання проблеми кваліфікації питально-відносних займенників була зроблена Є.М.Сидоренко (див. [Сидоренко 1990]): «Відносні займенники характеризуються контамінацією властивостей прономінативів і сполучників і через це, на нашу думку, повинні бути виведені за межі займенників».

Звичайно, перед нами постає питання, чи займенник є тільки вказівкою на спосіб представлення (тобто констатація відсутності значення в системі мови) або є засобом характеристики денотата, що свідчить про наявність значення.

Займенники не можна визначити лише як слова, значення яких зводиться до вказівки на відношення учасників комунікації до акту мовлення. Розглянемо займенник «я». Якби значення цього займенника зводилося б тільки до вказівки на відношення учасників в акт мовлення, тоді тотожним значенням було б значення висловлювання *автор даних слів*. Проте це не так, оскільки через певні традиції займенника «я» уникають, замінюючи його на подібні висловлювання. Ця стилістична функція ґрунтується саме на різниці у значеннях цих мовних засобів. Значення займенника «я» полягає в характеристиці учасника події як індивіда, особистості і складає основну відмінність «я» від представленого мовного засобу. Загалом особові займенники характеризують мовця або слухача як індивіда.

У мовознавстві існує погляд, що «займенникові слова звичайно позбавлені лексичного значення, тому що вони поза ситуацією, контекстом не відображають, не називають жодних об'єктів навколишньої дійсності... [значення] у займенникових слів – змінне, повністю залежне від контексту» [Вихованець 2004, с.185]; «Слово-назва – самодостатній для досягнення референтної означеності знак. Слово-вказівка – знак, який забезпечує референтну означеність за

підтримки контексту і реальної ситуації. Отже, слово-назва, референтом якого є клас однорідних предметів, а не одиничний представник класу, виконує свою відображальну функцію самостійно. Слово-вказівка для виконання відображальної функції потребує підтримки контексту і ситуації» [Мигирин 1978, с.32]. Є.М.Сидоренко визначає «прономінальний» спосіб відображення дійсності, за якого слово не має «речового» змісту. Семантика займенникових слів тлумачиться у співвідношенні з повнозначними частинами мови: «Своєрідність займенникових слів полягає у тому, що вони заступають відповідні частини мови, стаючи лексико-семантичними еквівалентами іменників, прикметників, числівників або прислівників» [Вихованець 2004].

Проте денотативне призначення мовного знака полягає в тому, щоб повідомляти щось про явища, описувані у висловленнях. Займенники співвідносяться з цілими денотативними полями (*хто?* – запитання про будь-яку особу, *я* – характеризує будь-яку особу як індивіда й адресата мовлення з погляду його одиничності). Займенники задають той чи інший рівень характеристизації актанта ситуації, тому цілком можливо говорити про наявність лексичного значення займенників, але вони не містять у собі інформації, що відповідає цьому рівню представлення. Замість цього вони або відсилають до того елемента контексту, або ситуації, який може додати якісь відомості, або вказують на несуттєвість цих відомостей або відсутність їх у мовця. Ця інформація не належить самому значенню, а тому її мінливість у різних актах мовлення не свідчить про мінливість самого значення. «Різниця між значенням і денотатом полягає не стільки в їхній «матеріальній» природі, скільки в тому, що виступає як об'єкт опису, а що – як засіб, за допомогою якого цей об'єкт описується. У значенні займенника денотатом виступає конструкт, узагальнення» [Селивёрстова 1988].

Якщо розглядати власне значення займенників, тобто ту інформацію, яку займенники передають про свій денотат (референт), то легко побачити, що це значення не залежить ні від контексту, ні від ситуації: в «характеристику», яку займенники дають актанту ситуації, може входити вказівка, наприклад, на ту роль, яку даний актант відіграє в акті мовлення, проте сама ця вказівка не змінюється від контексту або ситуації. Навпроти, якщо розглядати ті додаткові конкретні знання, які необхідні для ідентифікації денотата, скажімо, – встановити час, визначений прислівником *зараз*, у якомусь окремому

випадку його вживання, то можна побачити, що значення займенника змінюється залежно від контексту і ситуації [Селивєрстова 1988, с.9].

Така опозиційність у поглядах спричинена традиційним розмежуванням сфери мови і сфери мовлення. І знімається під синкретичним кутом зору – способом розгляду цих просторів (мови і мовлення) за умови рівноправ'я.

Характерною рисою представників різних поглядів є розшарування займенникової семантики. «Займенникові слова мають певні значення, структура яких складається з елемента вказівності й ознак, що відображають характеристики явищ із погляду їхньої співвіднесеності з мовцем» [Вихованець 2004]; Розуміння займенникового значення відбувається «за горизонталлю» і «за вертикаллю». «За вертикаллю» визначається категорійне значення, тобто співвіднесеність з іменником, прикметником, числівником, прислівником, «за горизонталлю» – семантичний розподіл займенників відбувається на основі розрядового значення, тобто закріпленістю знака за певним змістом об'єктивної дійсності [Сидоренко 1990]. Так, займенник *він* має розрядове значення предметно-особової вказівності та категорійне значення – предметності (без диференціації на істоту та неістоту), співвідносно з іменником.

Співвіднесеність категорійного значення займенників зі значенням предметності, ознаки предмета, кількості та ознаки ознак ґрунтується на визначенні місця займенникового класу слів в системі частин мови. Є.М. Сидоренко визначає займенниковий клас «поперечним», який обслуговує повнозначні частини мови, і знаходиться не на одному рівні з іншими частинами мови, а вздовж їх, що символізує семантико-функціональну основу виділення займенникового класу слів [Сидоренко 1990].

Ще однією особливістю даного підходу є розташування займенників «за горизонталлю», яке представляє собою займенниковий ряд, вершиною кожного з яких є питальний займенник, оскільки саме він має здатність виступати як протичлен в опозиції: питальні – позитивні займенники. Приклад займенникового ряду з верхівкою *хто*: *хто, я, він, вона, воно, вони, той, цей, будь-хто, хтось, дехто, кожний, всякий, інший*. Таким чином, Є.М. Сидоренко визначає різноспрямовану семантику займенників.

Спроба подати займенникове значення у вигляді двокомпонентної структури належить О.М. Селивєрстовій: «В значення входять тільки: 1) вказівка на рівні характеристики; 2) інформація про

те, де шукати і чи шукати взагалі недостатні відомості» (див. [Селивёрстова 1988]). Тобто, за О.М.Селивёрстовою, у семантиці займенників існують постійні рівні, які не змінюються від висловлення до висловлення, та інші, змінні, які конкретизують перші. Отже, значення займенників має два шари: 1) займенники задають рівень характеристики актанта ситуації, представляють його або як особистість, або як члена класу; 2) займенники вказують, чи можна одержати з контексту або ситуації відомості, які розкривають задану характеристику, і за вказівки на наявність такої можливості містить у собі відсилку до того чи іншого елемента контексту або ситуації, які поповнюють недостатні відомості. Обидві ці частини значення (і характеристика, і відсилка) достатньо стійкі.

Під терміном „значення” розуміється спосіб вказівки на денотат, те як денотат буде представлений у його означенні даним мовним знаком. На думку деяких вчених, значення займенників не збігається з загальним розумінням значення. Тоді виникає питання: чи універсальне поняття «значення»? Чи воно достатнє для категоризації всієї системи мови?

Синкретичні ознаки, які Є.М.Сидоренко поклала в основу значеннєвої концепції займенника, визначення О.М.Селивёрстовою двокомпонентності значення займенників наближають до усвідомлення недостатності поняття «лексичне значення» для визначення всіх особливостей семантики займенників і семантики загалом.

Н.Ю.Шведова розширила поняття «значення» до поняття «смысл», зважаючи не на те, що під значенням займенника розуміється конструкт, узагальнення. «Слова разом зі своїм лексичним значенням є лише частиною смыслу» (див. [Шведова 1998]).

Ще однією спробою виокремлення займенника в самодостатній клас слів полягає у пошуках мовного смыслу. Це стало можливим через зміну кута зору лінгвістичних досліджень другої половини ХХ ст., тобто акцентування уваги не на функціональному аспекті мовних одиниць, а на мовленнєво-мисленнєвому процесі, в лінгвістичній інтерпретації – мовному смыслі.

Існують різні тлумачення мовного смыслу. Прикладом цього є визначення мовного смыслу в «Лінгвістичній енциклопедії» [М., 1990].

Поняття відображає загальні й одночасно найбільш сутнісні ознаки предмета чи явища. Значення слова наближене до поняття. Можна сказати, що значення прагне до поняття як до своєї кінечності [Степанов 1975, с.11]. Значення слова відображає загальні й

одночасно сутнісні ознаки предмета, що пізнаються в практиці людей. Смысл розглядається як ціле, що створюється сигніфікатом, інтенціоналом, конотацією, парадигматикою слова [ЛЭ 1990, с.385]. Поняттєві категорії трактуються як смислові компоненти загального характеру, притаманні не окремим словам і системам їх форм, а широким класам слів [ЛЭ 1990: Т.В.Булыгина, С.А.Крылов, стаття «Понятийные категории», с.385].

Достатньо ґрунтовно розглядається концепція мовного смислу в роботі І.І.Мещанінова, де в термінах «поняттєвих категорій» розглядається такий «мовний зміст», який обов'язково має системне вираження – «мовний вияв» [Мещанинов 1945]; О.В.Бондарко описує мовний смисл за допомогою апарату понять і їхніх дефініцій, куди й відносяться «мовний зміст», «розумовий зміст мови», «поняттєвий смисл», «поняттєві категорії», «мовні семантичні функції» й деякі інші, які узагальнюються в межах «функціонально-семантичних полів» [Бондарко 1978]. На цілісній концепції смислу основана робота І.А. Мельчука, де смисл розуміється як певна інформація (означуване), тобто складне «семантичне представлення», сконструйоване з більш простих одиниць (сем); це означуване передається відповідними мовленнєвими сигналами – те, що означає, – текстовими одиницями: словоформами, словосполученнями, реченнями (див. [Мельчук 1974]). Н.Ю.Шведова розуміє мовний смисл як сполучення в собі певного поняття і власне значення, матеріалізовані в тій чи іншій одиниці мови; вводить поняття «загальна смислова категорія», «частково смислова категорія», які створюють основу смислової системи мови (див. [Шведова 1998]).

Значення займенника містить у собі конструкт, узагальнення, а тому цілком можливе існування поняття займенникового смислу, в який і входить значення. Основою всього займенникового класу слів виступають «вихідні займенники», в яких зосереджені «елементарні і водночас глобальні поняття – про істоту, про предмет (тобто про все неживе матеріальне, а також про все те, що можна уявити собі як деяку чуттєво або розумово сприйнятну реалію), про приналежність, про ознаку, що відкривається, сприймається, приписується або існує, про час (власне час або точки його відліку або умовного спину), про простір (власне простір і його спрямування, початок і межу), про кількість (власне кількість і її міру), лічбу, про обставину, що супроводжує ситуацію або її створює, про саму ситуацію, зовнішню або породжену чийм-небудь внутрішнім станом, врешті-решт, про пов'язаність ситуацій або обставин за причиною або метою» [Шведова

1998]. Отже, постає нове розуміння займенникової семантики, яке представлено у вигляді мовного смислу.

Таке розуміння відповідає тлумаченню значення як концепту у Ф. де Соссюра, способі представлення позамовного поняття в О.О. Потебні, „наївного поняття” в Л.В. Щерби, „семантичного змісту”, закріпленого за одиницею вираження мовного знака, в О.І. Смирницького і т.ін.

В основі четвертого підходу лежить положення, що значення займенника – конструкт, узагальнення, а значить зумовлено процесом психічної діяльності людини, яка знайшла своє лінгвістичне відображення в мовленнєво-мисленнєвому процесі.

Конструкти, тобто «вихідні займенники», сегментовані засобами самої системи за ознакою «означеності – неозначеності – непередставленості (незнання, неіснування)» Так, у межах самої системи займенників створюються підсистеми, кожна з яких постає як «мала система», яку очолює «вихідний займенник» і яка диференціює його з погляду ступенів пізнання [Шведова 1988]. В основу триступеневого підходу покладений «смысл всеохлоупованости», тобто квантор всезагальності: в одних займенниках він наявний, інші займенники – протистоять своєю зосередженістю, даністю, одиничністю.

О.М.Селівєрстова, досліджуючи семантику особових займенників, визначає, наприклад, що займенник «я» визначає індивіда в його одиничності. Вона протиставляє квантор одиничності і квантор всезагальності [Селівєрстова 1988, с.51], проте не вживає термін «мовний смисл» і не покладає ці принципи в основу займенникової семантики.

Система займенників, що характеризується чіткістю та глибиною своєї будови, за своєю природою самодостатня, вона звернена, водночас, до всіх інших класів слів та з ними взаємодіє. «Роль займенників у мові виходить далеко за межі будь-яких граматичних класів... вони означають смисли, що входять до глобальних понять матеріального й духовного світу, поглиблюють, диференціюють, зіставляють і сполучають ці смисли» [Шведова 1998]. Загальний склад займенників розподілений за наступними ділянками системи: 1) вихідні (вершинні) займенники, які означають глобальні поняття буття; 2) займенники, які входять до сегментів вихідних займенників та означають: а) означеність; б) неозначеність, невпевненість в існуванні, можливість; в) непередставленість – неіснування або заперечення існування або незнання; 3) займенники,

що означають всеохоплюваність, загальність; 4) займенники, що означають одиничність, виключність; 5) займенники, що позначають власне тільки зв'язок компонентів тексту. Н.Ю. Шведова, так само, як і Є.М. Сидоренко, семантичні ознаки займенників розглядає «за горизонталлю» і «за вертикаллю». Вихідні займенники, проте, не мають лінійної організації: означуваний ними смисл сегментований засобами самої системи за ознакою «означеність – неозначеність – непередставленість». Сама система, початком якої є вихідний займенник, диференціює його з погляду ступенів пізнання. Членування займенників «за вертикаллю» має дві підстави: всередині означеності – на зіставленні граничності, зосередженості та неграничності; всередині неозначеності – на зіставленні потенційної одиничності та потенційної множинності. «За горизонталлю» кожна займенникова ділянка членується за означеністю/неозначеністю. Таким чином, Н.Ю.Шведова уточнює займенникову семантику ознакою означеності/неозначеності.

Проте смисловий підхід Н.Ю.Шведової не враховує важливого, на нашу думку, аспекту реалізації займенникових смислів у мовленні. «Сферою функціонування смислу являється текст: тут мовний смисл представлений в реальному втіленні... всі мовні смисли спрямовані на текст» [Шведова 1998, с.22]. Розглянуті погляди не враховують прагматичний аспект, але він не може залишатися поза увагою дослідження, оскільки всі значення реалізуються саме в мовленні.

Смисл породжуваний концептом або концептами, які у свою чергу є знаннями людини про окремий предмет чи явище. Ці знання цілеспрямовано реалізуються у взаємодії з об'єктивною дійсністю. Основною ланкою концептуальної системи виступає людина, яка здатна сприймати, продукувати інформацію, керуючись певними схемами, програмами, планами, стратегіями. У результаті розумової діяльності створюється система смислів, які відносяться до того, що індивід знає, думає про світ. Концепт є синкретичним явищем, представленим у вигляді ядра і периферії. Перше відображає денотативне призначення займенника, друге – суб'єктивний досвід, прагматичні характеристики. Ядром смислової концепції займенників виступає характеристика актанта ситуації, в яку може входити вказівка, додаткові, конкретні значення, які необхідні для ідентифікації денотата складають периферію.

Приймаючи концептуальність як основу семантичної системи мови, погляд на займенник як частину мови стає незаперечним. Смисли, які реалізує займенник і які можуть уточнюватися,

обмежуються співвіднесеними з ним частинами мови, є самодостатніми для функціонування в межах окремої частини мови.

Визначення можливостей поєднання займенникових слів у єдиний клас, спроби з'ясування семантичної однорідності показують розвиток наукової думки в межах вивчення особливостей займенникової семантики. Кожний крок у дослідженнях, зроблений мовознавцями в напрямку вияснення функціональних, значенневих або смислових ознак займенників, відкривав різнобічність семантичної реалізації цих слів у мові, поглиблював відомості про функціонування займенників у мовленні.

Зважаючи на сучасний вимір лінгвістичної науки, на концептуалізацію семантики мовної системи, необхідне подальше дослідження мисленнєвої діяльності людини у проекції на семантичну «винятковість» займенникового класу слів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арутюнова 1988 – Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. – М.: Наука, 1988. – 341с.
2. Арутюнова, Падучева 1985 – Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В. Истоки, проблемы и категории прагматики // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 16. – М.: Прогресс, 1985. – С.6 – 32.
3. Блумфилд 1968 – Блумфилд Л. Язык. – М.: Прогресс, 1968. – 607с.
4. Бондарко 1978 – Бондарко А.В. Грамматическое значение и его смысл. – Л., 1978.
5. Бондарко 1996 – Бондарко А.В. К интерпретации понятия «смысл» // Словарь. Грамматика. Текст. – М., 1996.
6. Виноградов 1972 – Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове): Учеб. пособие для вузов / Отв. ред. В.А. Белошапкова, Н.Н. Прокопович. – 2-е изд. – М., Высш. шк., 1972.
7. Вихованець, Городенська 2004 – Иван Вихованець, Катерина Городенська. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови / За ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400с.
8. Зарецкий 1940 – Зарецкий А. И. О местоимении // Рус. яз. в шк. – 1940. – №6. – С. 17– 22.
9. Исаченко 1965 – Исаченко А.В. О синтаксической природе местоимений // Проблемы совр. филологии. – М.: Наука, 1965. – С. 159 – 156.
10. Киприянов 1989 – Киприянов В.Ф. О дейктивности коммуникативов // Русские местоимения: Семантика и грамматика: Межвуз. сб. научн. тр. / Ред. кол.: А.Б. Пеньковский (отв. ред.) и др. – Владимир: ВГПИ, 1989. – С. 47 – 51.

11. Крылов 1989 – Крылов С.А. О семантике местоимённых слов и выражений // Русские местоимения: Семантика и грамматика: Межвуз. сб. научн. тр. / Ред. кол.: А.Б. Пеньковский (отв. ред.) и др. – Владимир: ВГПИ, 1989. – С. 3 – 12.
12. ЛЭ 1990 – Лингвистическая энциклопедия. – М., 1990.
13. Майтинская 1969 – Майтинская К.Е. Местоимения в языках разных систем. – М.: Наука, 1969. – 308с.
14. Мельчук 1974 – Мельчук И.А. Опыт теории лингвистических моделей «смысл – текст». – М., 1974.
15. Мещанинов 1945 – Мещанинов И.И. Понятийные категории в языке // Труды Военного института иностранных языков, 1945.
16. Мигирин 1978 – Мигирин В.Н. Гносеологические проблемы знаковой теории языка, фонологии, грамматики. – Кишинев: Штиинца, 1978. – 138 с.
17. Моррис 1983 – Моррис Ч. Основания общей теории знаков // Семиотика. – М., 1983.
18. Откупщикова 1964 – Откупщикова М.И., Филатов С.Я. Система морфологического синтеза для русского языка / Научно-техническая информация. – 1964. – №1. – С.39 – 46.
19. Откупщикова 1978 – Откупщикова М.И. Части речи и местоимения в русском языке // Структурная и прикладная лингвистика: Межвуз. сб. / Отв. ред. проф. А.С. Герд. – Л.: Изд-во Ленинг. ун-та, 1978. – Вып. 1 – С. 48 – 56.
20. Ожоган 1998 – Ожоган В.М. Займенникові слова у структурі сучасної української мови. Дисертація ...доктора філологічних наук. – Київ, 1998. – 388с.
21. Падучева 2004 – Падучева Е.В. Высказывание и его соотносённость с действительностью (референциальные аспекты семантики местоимений). Изд. 4-е, стереотипное. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 288с.
22. Пешковский 1956 – Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. – М.: Учпедгиз, 1956. – 511с.
23. Подлеская 1989 – Подлеская В.И. К уточнению понятия «анафора» / Русские местоимения: Семантика и грамматика: Межвуз. сб. научн. тр. / Ред. кол.: А.Б.Пеньковский (отв. ред.) и др. – Владимир: ВГПИ, 1989. – С. 13 – 18.
24. Селивёрстова 1988 – Селивёрстова О.Н. Местоимения в языке и речи. – М.: Наука, 1988. – 151 с.
25. Сидоренко 1990 – Сидоренко Е.Н. Очерки по теории местоимений современного русского языка. – Киев; Одесса: Лыбидь, 1990. – 148 с.
26. Степанов 1975 – Степанов Ю.С. Основы языкознания. Учебное пособие для студентов филол. специальностей пед. ин-тов. – Изд. 2-е, перераб. – М.: Просвещение, 1975.
27. Степанов 1981 – Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения. – М.: Наука, 1981. – 360с.
28. СУЛМ 1969 – Сучасна українська літ. мова: Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583с.

29. СУМ 2001 – Сучасна українська мова: Підручник / О.Д. Пономарів, В.В. Різун, Л.Ю. Шевченко та ін.; За ред. О.Д. Пономарева. – 2-ге вид., перероб. – К.: Либідь, 2001. – 400с.

30. Шведова 1998 – Шведова Н.Ю. Местоимение и смысл. Класс русских местоимений и открываемые ими смысловые пространства. – М.: Азбуковник, 1998. – 176с. (38 схем).

УДК 81'367=81'371

ББК Ш12=411.4*31

Лариса ЗАГНІТКО,

*аспірант кафедри української мови
Донецького національного університету*

ЗВЕРТАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНІ ТА СЕМАНТИЧНІ ВИЯВИ

У статті на основі теоретичних положень з'ясовано особливості формально-граматичних та семантичних виявів звертання в українській мові. Подано найтипівіші види семантико-синтаксичних ознак у різних проявах звертання. Розглянуто основні моделі звертання в різних типах речення. Аналіз проведено з урахуванням особливостей формально-граматичного та семантичного комплексів.

Ключові слова: звертання, вияв, конструкція, ознака.

З'ясовуючи особливості формально-синтаксичного виявлення комплексів апеляції в мікроконтекстах сучасної української мови та маючи на меті уникнути однобокості та вузькості формально-синтаксичного їх тлумачення, що переважає в традиційних граматиках, ми намагатимемося постійно враховувати такі особливості аналізованих одиниць:

- чітку функціональну спрямованість, що на поверхневому рівні мови виявляється в сильному і різноманітному, хоча й специфічному, маркуванні;

- широку синтаксичну поліфункціональність комплексу апеляції, що передусім зумовлюється особливостями його виявів у конструкціях української мови, що мають різну комунікативну спрямованість, спонукальних, питальних та розповідних;

- різний ступінь матеріального виявлення комплексу апеляції на формально-синтаксичному рівні речення, що відповідно часто зумовлює різні формально-граматичні характеристики семантично тотожних проявів апеляції.

У мовознавстві існує велика кількість теорій синтаксичного статусу елементів, що утворюють комплекс апеляції.

Варто відзначити також і той факт, що формально-синтаксичне тлумачення різних репрезентантів апеляції – маємо на увазі імператив як представник предикатної частини змісту та вокатив як представник предметної частини змісту, – мало і має в давніх та сучасних граматиках свою специфіку.

Найбільше непорозуміння виникає при визначенні синтаксичного статусу репрезентанта предметної частини змісту апеляції: неоднозначно тлумачать як його власну синтаксичну сутність, так і синтаксичні характеристики (наявність чи відсутність зв'язків з іншими членами речення і реченням в цілому, визначення типу зв'язків тощо).

Така різниця синтаксичної інтерпретації функціонально поєднаних форм імені та дієслова, очевидно, пояснюється особливостями їх появи на формально-синтаксичному рівні речення. Вокатив з'явився тут як наслідок дії доволі складних процесів синтаксичної редукації, і є складним, синкретичним з погляду семантико-синтаксичного устрою утворенням, що, на наш погляд, і породжує сумніви та суперечності при його тлумаченні. Імператив же трактують однозначніше й природніше, його легше вписати у вироблену протягом століть схему опису простих за історією витворення, а відповідно й семантикою синтаксичних компонентів.

Виходячи з цих міркувань, вважаємо за доцільне формально-синтаксичний аналіз репрезентантів апеляції розпочинати з грамам, що позначають предметну частину її змісту.

У різні періоди розвитку лінгвістики переважали, зрозуміло, різні погляди, однак практично до нашого століття, та в багатьох випадках і до останнього часу, панувала тенденція одномірного розгляду елементів апеляції, що виявлялося у прагненні обов'язково дати максимально вузьке і чітке визначення місця і функцій елементів апеляції у формально-синтаксичній структурі речення і відповідно помістити всі (досить строкаті за способом формально-синтаксичного представлення) прояви апеляції сучасної мови в одну комірку граматичної системи. Саме така однобокість призвела до появи в граматичних описах і панування й досі у навчальній літературі так званого звертання як репрезентанта субстанційної частини змісту апеляції, а у великій кількості мікроконтекстів і апеляції взагалі.

Зауважимо, однак, що практично з самого початку використання у граматичних описах поняття „звертання” з'являються й праці, автори яких, намагаючись втиснути всю різнобарвність проявів апеляції у поняття

так званого звертання, яке ніяк не пов'язане з реченням, що його оточує, доходили до усвідомлення неможливості такого представлення і вдавалися до спроб особливого тлумачення окремих проявів апеляції.

Поступово у мовознавстві сформувався думка про синтаксичну поліфункціональність проявів апеляції, про доцільність їх трактування як елементів з польовою структурою і відповідно такого ж опису [Шаповалова 1979, с.47].

Таким чином, у сучасній лінгвістиці співіснують способи репрезентації конкретних проявів апеляції як так званих „звертань”, тобто елементів, вставлених у речення, але ніяк з цим реченням не пов'язаних. Такий погляд переважав у граматичних працях XIX століття і є основним у навчальній літературі до цього часу.

Поряд з цим у XX столітті поширився погляд на більшу або меншу частину проявів комплексу апеляції як на особливий різновид речення, що значно розширювало можливості граматичного інтерпретування аналізованих компонентів, дозволяло подолати однобокість та вузькість раніше схарактеризованого погляду.

Серед усталених у мовознавстві точок зору на синтаксичний статус вокатива як репрезентанта предметної частини змісту апеляції (традиційна наука переважно користується терміном „звертання”) можна виділити той, який прийнято називати традиційним. За ним „звертання” – це елемент, що є чужим для речення, у яке просто вставляється і відповідно не пов'язаний ніякими зв'язками ні з цілим реченням, ні з його членами. Найкатегоричніше цей погляд сформулював О.М. Пешковський, який відніс звертання до елементів „внутрішньо чужих реченню, що дало їм притулок, подібно до кулі, що потрапила у організм” [Пешковский 1956, с.404].

Надалі подібний погляд переважав в російських, а відтак і українських граматичних описах, хоча досить часто його прибічники вдавалися до певних застережень, зауважень, які свідчать про неможливість увібгати всі наявні прояви звертання в прокрустове ложе його проголошеної асинтаксичності. Зокрема, той же О.М. Пешковський стверджував: „речово звертання може бути тіснішим чином зв'язане з мовленням, що залишилося. Однак формально основна його роль спонування (до речі, зовсім тотожна з спонукальними словами *ей!*, *ну!* і т.д.) не дає йому змоги вступити з яким-небудь членом речення, при якому воно стоїть, у зв'язок узгодження, керування або прилягання і воно залишається, якої б поширеності воно не досягало, сторонньою для цього речення групою” [Пешковский 1956, с.407-408]. Як бачимо, автор, визнаючи семантичну пов'язаність звертання з реченням, проте не бачить

жодних його формальних зв'язків ні з окремими складниками речення, ні з реченням в цілому.

Відмовляє О.М. Пешковський звертання також і в можливості самому формувати речення: „Що ж стосується можливості самому утворювати речення, то для цього воно виявляється недостатньо самостійним. Спонукальний зміст не дає тут місця буттєвому змістові, який тільки міг би надати називному відмінку значення окремої думки” [Пешковський 1956, с.408].

Таке тлумачення позасинтаксичності елемента приводить врешті-решт до проголошення і його внутрішньої асинтаксичності у випадку поширеного звертання. Показовими в цьому контексті є положення, викладені П.С. Дудиком в одній з найновіших розвідок про українське звертання: „Звертання не пов'язане з членами речення ні сурядним зв'язком, ні будь-якими різновидами підрядного зв'язку – ні узгодженням (у його повному вияві), ні керуванням, ні приляганням. Своєрідні також і синтаксичні відношення між звертанням і граматично основною частиною речення, яка формується з членів речення (чи навіть з одного члена речення): ні відношення і не предикативні, і не напівпредикативні (як у реченнях з їхньою відокремленою частиною), не атрибутивні (не означальні), не об'єктні і не обставинні. Це відношення звертальні, своєрідно вкомпоновані в речення, залучені до його семантико-синтаксичної сутності, його змісту і граматичної будови” [Дудик 2000, с.40].

І далі слідує цілком слушний за умови дотримання обраного автором підходу висновок про те, що „у складі звертань не буває ні власне означень – узгоджених чи неузгоджених, ні прикладок, ні додатків, обставин або ж, тим більше, речень підрядних, бо не може бути члена речення при частині речення, яка сама не виступає членом речення; із звертанням може поєднуватись тільки слово з означальною чи прикладковою функцією і т.д., бо звертання, не будучи членом речення, позбавлене можливості мати у своїй структурі який-небудь член речення” [Дудик 2000, с.40].

Обраний підхід не дозволяє визнати реченнями окремі специфічно інтонаційно й пунктуаційно оформлені випадки використання репрезентантів предметної частини змісту апеляції: „Особливе мовленнєве явище – „звертання-речення”, або „речення-звертання” (вживається і термін „вокативні речення”, здебільшого в русистиці): це не звертальна частина речення, а окрема комунікативна одиниця, яка своєрідно вживається як речення” [Дудик 2000, с.40-41].

Як бачимо, аналізований погляд, а він до цього часу є провідним у нашій лінгвістиці, не дає змоги інтерпретувати синтаксично всі або навіть

більшість проявів предметної частини змісту апеляції в текстах сучасної мови.

Неможливість формально-синтаксичної інтерпретації звертання як члена речення штовхала мовознавців до абсолютизації окремих його проявів, оформлених як речення. Вони намагалися на противагу концепції звертання проголосити універсальним для опису елементів апеляції погляд на них, як на особливий тип речення, тобто замінити одне вузьке тлумачення іншим, теж вузьким.

Трактування так званого звертання як особливого різновиду речення знаходимо у працях багатьох учених. Спільним для усіх концепцій є визначення за репрезентантами предметної частини змісту апеляції реченнєвотворчих потенцій, проте відмінними є синтаксичні тлумачення цього типу речень. Переважно дослідники співвідносять звертання, пунктуаційно оформлені як речення, з тим чи іншим типом односкладних речень, уже достатньо опрацьованих та описаних синтаксистами.

З'являються роботи, у яких категорично відкидається, заперечується „реченнєвість” звертань. Так, Л.Т. Абрамова стверджує: „як би не була поширена група звертання, вона позбавлена основних рис речення і завжди являє собою якусь частину речення, що не має самостійності, співвіднесена з основним складом речення і таку, що входить в інтонаційну тканину речення” [Абрамова 1958, с.125]. В іншій сучасній праці знаходимо таке твердження: „За своїм змістом звертання завжди пов'язані з реченням і без нього самостійно не вживаються, вони включаються в речення або перебувають при реченні для відповідної характеристики і служать одним із дієвих засобів образного ілюстрування дійсності” [Бурак 1994, с.28].

Синтаксичний статус звертань-речень учені описували по-різному, єдиною спільною рисою таких тлумачень була синтаксична ознака ядерності, яка і дозволяє виокремлювати звертання в окрему автономну синтаксичну одиницю. О.Г. Ветрова зауважує: „Звертання являє собою одноядерне речення, поширене чи непоширене, ядерний компонент якого може бути представлений іменником, прикметником чи особовим займенником. Загальною синтаксичною ознакою цих різних за своїм морфологічним вираженням компонентів є синтаксична ознака ядерності” [Ветрова 1979, с.36].

Одним із аргументів реченнєвості звертання чи вокатива дослідники вважають те, що він буцімто був колись реченням, пор.: „Звертання початково було „незалежним одночленним реченням” [Балли 1955, с.4]; вокатив „не входив до числа відмінків, оскільки колись становив особливе ціле речення”.

Віднесення так званого звертання до того чи іншого типу речень здійснювалося переважно за його лексико-граматичними, а відповідно й формальними ознаками: „З погляду своєї форми звертання стоїть ближче всього до буттєвих та називних речень”, проте „в силу своєї специфічної функції у процесі спілкування не виражає закінченої думки і справжнього повідомлення” [Адмони 1973, с.49].

Достатньо різнобічно й повно аргументував реченнєвий характер звертання у монографічному дослідженні „Синтаксис звертання” В.П. Пронічев. Учений визначає граматичні ознаки звертання-речення, і робить висновок: „Наявність у звертання всіх необхідних ознак самостійної синтаксичної організації, тобто таких категорій, як односкладність, розчленованість, предикативність, модальність, час, особа і число, дозволяють розглядати цю синтаксичну одиницю в ряду однотипних синтаксичних одиниць, що мають подібний комплекс граматичних категорій, – у ряду іменних односкладних речень” [Пронічев 1971, с.70].

Варто зауважити, що в різних варіантах репрезентації апеляційності на поверхневому рівні речення комплект семантико-синтаксичних ознак буде дещо відмінним.

В інваріантних проявах апеляції – спонукальних конструкціях сучасної української мови типу *Адресате(ти), слухай* наявними є семантико-синтаксичні ознаки предметності, персональності, другоособовості, пасивності, фінальності, адресатності мовлення, активності, вихідності, потенційності дії (субстанційна частина) та дієвості, другоособовості, спонукальності (до сприйняття мовлення), ірреальності (потенційності) дії (предикатна частина).

Кожна з названих семантико-синтаксичних ознак має свої специфічні засоби вираження (маркування) на формально-граматичному рівні речення.

Семантико-синтаксична ознака предметності як категоріальна ознака передусім виявляється в семантиці матеріально вираженого компонента з аргументним (предметним у широкому розумінні) значенням, у лексико-семантичному наповненні цього елемента: це абстрактна (займенник) чи конкретна (іменник) назва з загальним значенням предметності.

Семантико-синтаксична ознака персональності (особовості) виявляється передусім у семантиці компонента, що представляє предметну сферу змісту (це учасник акту мовного спілкування - людина), у лексико-семантичному його наповненні. Навіть у випадках зумовленого стилем або ситуацією звертання до неістот відбувається

їх персоніфікація, а отже, в семантичному і граматичному планах вони трактуються як істоти.

Семантико-синтаксична ознака другоособовості виявляється на парадигматичному рівні в особливій семантиці компонента, що заповнює предметну частину змісту (це назва особи (2-ої), до якої звертається мовець (1-а особа), у специфічній формі кличного відмінка (форму розуміємо широко, маючи на увазі і закінчення, і особливе наголошування, і особливе інтонування), а на синтагматичному рівні у пов'язаності компонента з предметним змістом з компонентом предикатного змісту теж із граматичним значенням 2-ої особи.

Семантико-синтаксичні ознаки пасивності, фінальності, що комплектують семантичну сферу об'єкта, виявляються в загальній семантиці конструкції, що може бути добре репрезентована при її проектуванні на власне семантичний рівень (об'єктна позиція аргумента в першому елементарному реченні), і уточнюються, конкретизуються семантико-синтаксичною ознакою адресатності мовлення, яка звужує об'єктну сферу змісту до назви лише об'єкта – адресата мовлення,

Семантико-синтаксичні ознаки вихідності та активності, що комплектують семантичну сферу суб'єкта, виявляються в загальній семантиці конструкції (суб'єктна позиція аргумента в другому елементарному реченні) і уточнюються, конкретизуються семантико-синтаксичною ознакою потенційності дії, що на синтагматичному рівні виявляється в поєднанні аналізованого аргумента з предикатом наказового способу, який позначає не реальну, а ірреальну дію, яка може бути виконана суб'єктом у майбутньому.

Семантико-синтаксична ознака дієвості виявляється в загальній семантиці предиката (це назва дії-сприйняття усного мовлення) та лексико-семантичному наповненні дієслова, якщо воно наявне на поверхневому формально-граматичному рівні речення. Варто зауважити, що навіть за відсутності матеріально вираженого предиката дії він легко домислюється і чітко уявляється учасниками акту спілкування, спостерігачами тощо. Цьому, зокрема, сприяє й специфічне інтонування речення, і наявність у ньому специфічної вокативної форми іменника, що являє собою результат семантичної редукції цілого семантично складного речення, а отже, в прихованому, згорнутому вигляді містить у собі сему предикативності (дієвості).

Семантико-синтаксична ознака другоособовості виявляється парадигматично в граматичному значенні другої особи дієслова, а синтагматично – у пов'язаності цього дієслова з граматичною формою вокатива (назвою особи-адресата мовлення).

Семантико-синтаксична ознака спонукальності па поверхневому рівні виявляється у використанні в ролі предиката форм наказового способу дієслова, у специфічному інтонуванні досліджуваних речень і конструкцій. Ця ознака суттєво обмежується значенням предиката: це не будь-яке спонукування, а спонукування до сприйняття усного мовлення.

Семантико-синтаксична ознака ірреальності (потенційності) дії на поверхневому рівні речення маркується загальною семантикою форм імператива та матеріальними засобами їх вираження. Дослідники звертають увагу на необов'язковість виявлення цієї ознаки у всіх формах апеляції: „Як відомо, значення потенційного суб'єкта дії, характерне для адресатно-суб'єктної функції, відтворюється не всіма формами кличного відмінка. Реалізація цієї функції можлива при предикатах імперативної дії, яка у мовній репрезентації формально-граматичного рівня здійснюється дієсловами другої особи наказового способу. Семантико-синтаксичними ознаками є субстанціональність (апеляційність), другоособовість, активність і вихідність дії. Відмінкові форми кличного відмінка у контексті дієслів неімперативної дії реалізують функцію суб'єкта реальної дії” [Безпояско 1991, с.28].

Центральні прояви апеляції в спонукальних конструкціях, які ми вважаємо й інваріантними проявами конструкцій апеляції в українській мові взагалі, мають усі семантико-синтаксичні ознаки, які утворюють семантико-синтаксичний комплекс апеляції. Натомість в інших проявах апеляції можливі випадки послаблення вияву або й відсутності однієї, а то й кількох семантико-синтаксичних ознак, поява інших додаткових ознак.

Так, наприклад, значення другоособовості послаблюється в тих спонукальних конструкціях, у яких вжито дієслова у формі 1-ої особи множини.

Предикатна частина змісту виявляється приглушеною в конструкціях, у яких апеляція репрезентована лише вокативними грамами.

Основною моделлю представлення апеляції в питальних конструкціях української мови є тип: *адреса́те [слуха́й]*. Оскільки в абсолютній більшості мікроконтекстів пропущеним на поверхневому рівні речення виявляється саме предикат (його відсутність компенсується питальною інтонацією, що містить у собі зокрема і вказівку на спонукальний характер усієї конструкції, адресат вимагає і очікує відповіді від адресанта), дещо приглушеною виявляється предикатна частина змісту конструкції апеляції. Сукупність семантико-синтаксичних ознак і в цьому випадку залишається такою ж, як в інваріантних проявів

апеляційності спонукальних конструкцій, можна хіба що говорити про послаблення інтенсивності вияву окремих ознак.

Ще слабше предикатна частина змісту виявляється в проявах апеляції в розповідних реченнях української мови, основною моделлю яких є модель, де звертання знаходиться в середині речення. Ступінь інтенсивності вияву і так прихованої предикатної частини апеляції в цих конструкціях буде також зумовлюватися позицією апеляційного вставного елемента (комплексу) у реченні. Найповніше вона виявлятиметься у випадку розташування апеляційного елемента на початку речення (перед дієсловом), досить інтенсивно всередині речення (перед дієсловом) і дуже слабкий рівень виявлення, коли апеляційний елемент, вокатив, буде стояти в абсолютному кінці речення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абрамова 1958 - Абрамова А.Т. К вопросу об обращении в современном русском языке // Славянский сборник. – Вып. 2. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1958. – С. 109-125.
2. Адмони 1973 – Адмони В.Г. Синтаксис современного немецкого языка: Система отношений и система построения. – Л.: Наука, 1973. – 366 с.
3. Балли 1955 – Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1955. – 416 с.
4. Безпояско 1991 – Безпояско О.К. Іменні граматичні категорії (Функціональний аналіз).– К.: Наук. думка, 1991. – 172 с.
5. Бурак 1994 – Бурак Л.І. Зворотак у беларуських жніуных песнях // Весн. Беларус. ун-та. Сер. 4. Філалогія, журналістыка, педагогіка, псіхалогія. – 1994. – №3. – С. 28-33.
6. Ветрова 1979 – Ветрова О.Г. К проблеме обращения в современном английском языке // Лингвистические исследования – 1979: Синтаксический анализ разноразличных языков.– М.: АН СССР, 1979. – С. 30-37.
7. Дудик 2000 – Дудик П.С. Звертання, його граматичні категорії // Граматичні категорії української мови: Тези Всеукр. наук. конф. - Вінниця: ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2000. – С. 38-41.
8. Пешковский 1956 – Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд.– М.: Учредгиз, 1956. – 511с.
9. Проничев 1968 – Проничев В.П. Обращение и понятие // Вестник ЛГУ. – 1968. – №20.– С.120.
10. Скаб 2002 – Скаб М.С. Граматика апеляції в українській мові. – Чернівці: Місто, 2002. – 272с.
11. Шаповалова 1979 – Шаповалова Л.И. Семантическая структура стандартизованого обращения // Весн. Беларус. ун-та. - Сер.4. Філалогія, журналістыка, педагогіка, псіхалогія. – 1979. – №3. – С. 46-51.

Вікторія РИГОВАНОВА,
кандидат філологічних наук, завідувач кафедри практики
іноземних мов Горлівського державного педагогічного
інституту іноземних мов

АВТОРИЗАЦІЯ В АСПЕКТІ СУЧАСНИХ ЛІНГВІСТИЧНИХ ТЕОРІЙ

Стаття присвячена дослідженню авторизації в аспекті сучасних лінгвістичних теорій. Проаналізовано різноманітні теоретичні концепції щодо сутності цієї категорії. Зазначено, що дослідження категорії авторизації є подальшим кроком в опрацюванні питань функціональної граматики, семантичного синтаксису, комунікативного синтаксису та прагмалінгвістики.

Ключові слова: семантичний синтаксис, семантична структура речення, авторизація, мовна когніція.

Поняття авторизації постало порівняно недавно у зв'язку з 1) інтенсивним розвитком синтаксичної семантики, основні тенденції якої пов'язані з розглядом об'єктивно-смыслового змісту речення як відображення чи зображення певного явища об'єктивної дійсності; 2) актуалізацією й активізацією вивчення людського чинника на сучасному етапі, що розширили зміст проблеми автора, яка розглядається: а) у плані референційної семантики речення і тексту (Н. Арутюнова, В. Гак, Н. Гуйванюк, Т. Ломтев та ін.); б) в аспекті прагматики висловлень з урахуванням ситуації мовлення та її учасників (П. Грайс, О. Ільченко, Г. Почепцов та ін.); в) з погляду комунікативного та функціонального синтаксису (І. Вихованець, А. Загнітко, Г. Золотова та ін.).

Процес загальної семантизації не міг не оминати й синтаксису, того рівня, який безпосередньо пов'язаний із процесом комунікації. Увагу лінгвістів привертає багатоаспектний характер синтаксичних явищ і, перш за все, його основної синтаксичної одиниці – речення. “У формуванні висловлення співпрацюють різні чинники: категорії думки, психологічні механізми й “життєва логіка”, позамовна дійсність, яку передає висловлення, комунікативна ситуація, мета, з якою робиться повідомлення, граматичні й лексичні можливості мови, мовленнєвий узус, стилістичні норми й форми комунікації. Об'єднана дія цих різноспрямованих сил створює висловлення” [Арват 1984, с.5].

Тому стає зрозумілою складність аналізу цієї одиниці синтаксичного ладу мови.

На сучасному етапі семантичний синтаксис досяг певних результатів у вивченні елементарних семантичних структур речення, у виділенні основних семантичних моделей з подальшим переліком та описом їх модифікацій. Однак складна природа змісту семантично-синтаксичної структури речення, її рівнів зумовлює виникнення різних підходів до розуміння, визначення семантики речення. Залежно від того, який з рівнів наголошується тим чи іншим дослідником, що вкладається у поняття семантичної структури речення, визначається і відповідне тлумачення її природи, а отже, й синтаксичний статус досліджуваної нами проблеми авторизації.

Семантична структура речення вивчається з різних позицій: екстралінгвістичних (денотативний напрямок), інтралінгвістичних (формально-конструктивний напрямок, лексемний синтаксис), логічних (логіко-семантичний напрямок), психологічних і под.

Термін «семантична структура речення» не є одновимірним. По-перше, його вживають на позначення цілісного змісту речення. У такому розумінні одиницями аналізу постають компоненти змісту речення в їх ієрархічній сукупності (пропозиція, типове ситуативне значення, граматична семантика, семантика структурної схеми, лексична семантика, суб'єктивні / інтерпретаційні значення, актуально-ієрархізувальні значення).

По-друге, термін «семантична структура речення» вживається на позначення типового змісту речення, який реалізується у вигляді моделі. У такому разі одиницями постають лінійні компоненти, які є необхідними і достатніми для вираження типового значення. Ці компоненти також мають ієрархічну побудову: вершина – предикат (переважно дієслово-предикат), а уточнюють його актанти.

У вивченні семантичної моделі речення ряд науковців беруть за основу денотативний аспект семантики речення, а точніше – співвіднесеність семантичної структури речення та структури вираженої екстралінгвістичної ситуації (В.В. Богданов, В.Г. Гак, Г.Г. Сильницький, І.П. Сусов). Речення розглядається як засіб вираження знань про цілісну денотативну ситуацію, а не тільки як засіб вияву предикативного відношення і структури пропозиції.

Багатий досвід і певну долю традиційності має синтаксична теорія при дослідженні семантичної моделі з опорою на семантику дієслова-предиката. Вагомість категорійно-лексичної семантики дієслова для синтаксичної теорії визначена тим, що вона охоплює інформацію про відображену денотативну ситуацію й учасників дії.

Ідея співвіднесеності ситуації та семантики предиката характерна для праць Ю. Апресяна, який зазначав, що „описати ситуацію вичерпно означає назвати всіх її учасників і тільки їх, вказавши всі характеристики кожного з учасників, відношення між ними і лише ці характеристики і відношення ” [Апресян 1996, с.19]. Такий підхід в україністиці запропоновано І. Вихованцем, який описує семантичну структуру речення з послідовною опорою на семантичний тип предиката та особливості його ліво- та правобічної валентності. У цьому разі актантна рамка витлумачується як реалізація валентності предикатного слова. Своїм джерелом цей підхід має загальноконцептуальні підходи Л. Теньєра, Ф. Данеша [Загнітко 2001, с.282; 93].

Ще один підхід – від граматичної семантики, від семантики структурної схеми до власне семантичної структури речення – характерний для ряду праць з синтаксису (В. Белошапкова, О.Москальська). Зазначимо, що такий підхід має напрямок від форми, а на думку Н. Арват, “одна формальна структура може бути носієм декількох семантичних структур, і одна семантична структура може бути виражена декількома формальними засобами ” [Арват 1984, с.4].

Складну природу змісту семантичної структури речення А. Загнітко пропонує розглядати як єдність трьох чітко репрезентованих рівнів семантики речення: 1) денотативного; 2) логічного; 3) семантико-мовного. Перший розглядається як зв'язок речення з реальними ситуаціями, тобто реальними предметами і відповідними відношеннями між ними; логічний витлумачується через кореляцію з логічними структурами і через відповідну репрезентацію у реченнєвій структурі тих чи інших логічних категорій, семантико-мовний постає орієнтованим на семантико-синтаксичні структури, тобто на певні лексичні компоненти і відношення між ними [Загнітко 2001, с.270].

Наше дослідження явища авторизації ґрунтується на основних положеннях концепції М. Всеволодової, яка у вивченні семантики речення пропонує чотирирівневу структуру: 1) денотативний або базовий рівень (реалізується у денотативній структурі висловлення, яка формується учасниками ситуації – денотативними ролями); 2) комунікативний (актуальне членування); 3) семантичний рівень і семантична структура висловлення (відображає комунікативні настанови мовця під час спілкування); 4) формальний або синтаксичний рівень і модель речення як оптимальний алгоритм реалізації комунікативних цілей [Всеволодова 2000, с.199]. Досить рельєфно і тонко відчуваючи глибинні процеси під час формування

думки мовцем, дослідниця зазначає, що з огляду на “деякі об’єктивні чинники мовець обирає різні за структурою моделі речення для передачі того самого моменту дійсності ” [Всеволодова 2000, с.210]. Авторка робить висновок, що певна базова модель речень зазнає трансформацій, які мають систему і які можна поділити на три класи: 1) внутрішньомодельні модифікації, які складають синтаксичне поле / синтаксичну парадигму речення; 2) зміни словопорядку та інтонаційного малюнку речення, що складають актуалізаційну парадигму; 3) часткова або повна зміна моделі речення, яка складає трансформаційну парадигму. Зазначені парадигми пересікаються, модифікують змістовий інваріант речення [Всеволодова 2000, с.215]. Так, авторизація розглядається як периферія структурно-семантичних або семантико-граматичних модифікацій синтаксичної парадигми речення із подальшим виявом на рівні поліпропозитивного ускладнення моделі (за Г.О. Золотова, поліпредикативного). На нашу думку, авторизацію не можна обмежувати лише статусом модифікації речення, оскільки модифікувальна функція – це лише частковий вияв функціонально-семантичної категорії авторизації [Ригванова 2006].

Термін “авторизація”, що належить російській дослідниці Г.О. Золотовій, яка вперше у книзі «Очерк функционального синтаксиса русского языка» виокремила це поняття в межах теорії про семантичну структуру речень, проблеми взаємодії моделей речення, тлумачиться як “полісуб’єктивне ускладнення конструкції речення вказівкою на “автора” сприйняття, оцінки, мовлення-думки” [Золотова 1973, с.263].

Не залишаючи поза увагою зазначену проблему, поглиблюючи розуміння поняття авторизації, Г. Золотова у співавторстві з М. Оніпенко, М. Сидоровою вводить поняття суб’єктної зони, суб’єктної перспективи, в межах якої суб’єкт-авторизатор або суб’єктна зона авторизації розглядається як засіб ускладнення моделі речення, який виявляється у диктумній структурі речення – типове вираження авторизації та в модусі – за умови збігу авторизатора й мовця .

Через близькість понять авторизації й оцінки дослідникам не завжди вдається відмежувати поняття авторизованої оцінки від загальної оцінної семантики лінгвістичних одиниць (А.Корольова). Саме розв’язанню цієї проблеми було присвячено багато уваги у дисертаційному дослідженні А. Агафонової та навчальному посібнику Н. Гуйванюк та А. Агафонової [Гуйванюк, Агафонова 2001]. Так, з-поміж конструкцій з авторизованою оцінною семантикою дослідниця виділила окремий тип авторизованих конструкцій – конструкції із

значенням авторизованої самооцінки, коли суб'єкт та об'єкт авторизації збігаються. Однак відсутність чіткого визначення категоріального статусу досліджуваних авторкою структур ("авторизовані конструкції", "синтаксичні побудови"), віднесеності до певного синтаксичного рівня дають підстави до подальшого вивчення проблеми авторизації, конституюючи мету і завдання майбутніх досліджень.

Деякі різновиди авторизованих оцінних конструкцій в англійській та німецькій мовах проаналізовано в працях Г. Іванової, Н. Авганової, Г. Кетель та ін. Окремих питань авторизації у мовному аспекті торкаються у своїх працях українські мовознавці, які працюють у галузі функціонально-прагматичного та комунікативного синтаксису (І. Вихованець, А. Загнітко, Н. Іваницька, Л. Кадомцева та ін.).

Типологічні та функціонально-семантичні аспекти авторизованих конструкцій досліджені більш ґрунтовно у працях мовознавців чеської школи. Так, чеський учений І. Полдауф на матеріалі чеської та англійської мов розвиває теорію "третього синтаксичного плану", яка збігається з поняттям авторизації. Дослідник зазначає, що можна розцінювати структурно обов'язкові частини пропозиції як компоненти першого плану і необов'язкові доповнення цих частин як компоненти другого плану. Третій синтаксичний план, за І. Полдауфом, виражає відношення змісту речей до людського індивідуума і його специфічних властивостей сприйняття, судження та оцінювання. У третьому синтаксичному плані вчений об'єднує інтелектуальну оцінку, а також різноманітні явища, пов'язані з вираженням модальних та емоційно-експресивних відношень. Отже, поняття авторизації та третього синтаксичного плану взаємодоповнюються: вираження сприйняття взагалі й авторського сприйняття, зокрема, є елементами того самого процесу комунікативної діяльності.

Проблемі вивчення авторизації, що пов'язана із семантичним ускладненням пропозиції речення, приділяє увагу М. Корміліцина. Дослідниця зазначає, що таке явище стосується перш за все тих речень, які є результатом ускладнення змісту речення вглиб. При цьому у структуру речення включаються декілька номінацій ситуації (пропозитивних номінацій), одна з яких розгорнута в суб'єктно-предикатну структуру, інші представлені згорнуто. Ці додаткові номінації вміщені не лише в обов'язкові компоненти семантичної структури, але й в ті члени, які не входять у граматичний і семантичний мінімум речення. Таке речення, на думку авторки,

здатне виражати “складну” думку, стає семантично ємним [Кормилицька 1992].

Явище авторизації вивчається переважно на рівні простого речення щодо засобів вираження (В. Козаковська), як вияв авторської модальності (Н. Якимець), як маркер ідіостилю певного автора (В. Філатова). Звертає на себе увагу спроба вивчення авторизації через семантику авторизувальних дієслів-предикатів, які на думку Г. Лілової, є “основним способом вираження функціонально-семантичної категорії модусного типу – авторизації” [Лилова 1989, с.5]. Вихідним положенням для дослідження стало визначення авторизації Г.О. Золотою як репрезентації одного із модусних значень, що пов’язує диктумну пропозицію із суб’єктом-мовцем. Так, Г. Лілова виділяє три класи предикатів, що авторизують висловлення: предикати сприйняття, інтенціональні дієслова й дієслова мовлення із подальшою деталізацією на групи. Семантика зазначених класів, на думку дослідниці, відображає основні рівні пізнання суб’єктом об’єктивної дійсності.

Експлікація авторизації пов’язана перш за все із суб’єктом-мовцем, “автором” висловлення, його комунікативною метою та інтенціями. Тому різні авторизаційні показники, наповнюючись прагматичним змістом, що йде від суб’єкта-мовця, можуть служити засобом побудови тексту. Подальше вивчення функціонування форм семантичної категорії авторизації можливе на рівні тексту, у різних його видах, діалозі й монологі. Таке теоретичне припущення зазнало практичного втілення у дослідженні О. Копитова, який розглянув авторизацію й персуазивність як кваліфікативні категорії модусу у художньому наративному, науковому текстах та текстах прогнозів. Дослідник детально проаналізував такі текстоформувальні можливості авторизації й персуазивності як ефект – типологічні реакції адресата на одну із модусних взаємодій (фактор адресата) – і прийом автора, що призводить до цих ефектів (фактор адресанта). Отже, авторизація і персуазивність у дослідженні розглядаються як прийом позиціонування диктумного змісту з тією чи іншою комунікативною метою й обов’язковою ілюктивною силою. Прийом, що реалізує певну інтенцію автора у певному типі тексту, призводить до ефекту – дешифрується адресатом у певний спосіб.

Такого типу дослідження підпорядковане загальній тенденції експланаторності, яка не тільки вчить розуміти текст, але й розкриває ті опори, що містяться у самому тексті й за допомогою яких можна вчити створювати тексти різних типів.

Виділення терміна “авторизація”, як і аналіз авторизувальних структур, в європейській та американській лінгвістичних теоріях не були предметом уваги у зв'язку з відмінностями акцентів у дослідженні мовленнєвої діяльності людини. Так, зокрема, в США переважає семіотична наукова парадигма та модульний погляд на будову мови (Дж. Хейман, А. Вудбері). Джерела таких загальних понять, як культура й мова, розглядають у самій людській свідомості, а визначені поняття відносять до важливих, але часткових виявів людського інтелекту. В останні десятиріччя теорії мови в США можна назвати теоріями мовної когніції, в основі якої лежить вивчення складних проблем, що включають в себе збереження, надбання, використання мовних знань, перетворення й освоєння людиною зовнішнього й внутрішнього (духовного) світів.

Хоча таке явище синтаксису як авторизація вже виділене науковою теорією, можливість конкретного вичленування його складових у результаті лінгвістичного аналізу висловлення не втрачає евристичної вагомості, передбачає постійне заглиблення, виділення та визначення нових аспектів. Сучасний стан зазначеної проблеми (неоднорідне трактування й різнопланове наукове вивчення) спричинений, на наш погляд, а) загальною антропоцентричною тенденцією мовознавства, зокрема інтегровальними процесами, які розширили поняття авторства, що ускладнило розмежування понять авторизація і модус, суб'єктивна модальність, авторська модальність, образ автора; б) розгалуженою системою поглядів на семантичну структуру речення і розмаїттям підходів до вивчення ядерних та периферійних варіантів останньої; в) відсутністю чіткого визначення статусу авторизації, методів і критеріїв дослідження й виділення цього явища.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Апресян 1996: Апресян Ю.Д. О толковом словаре управления и сочетаемости русского глагола // Словарь. Грамматика. Текст. – М.: Язык и культура, 1996. – 511 с.
2. Арват 1984: Арват Н.Н. Семантическая структура предложения в современном русском языке. – К. Вища школа, 1984. – 159 с.
3. Арутюнова 1982: Арутюнова Н.Д. Аксиология в механизмах жизни и языка // Проблемы структурной лингвистики. – М.: Наука, 1982. – С.5-23.
4. Всеволодова 2000: Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка. – М.: Изд-во МГУ, 2000. – 502с.
5. Гуйванюк, Агафонова 2001: Гуйванюк Н.В., Агафонова А.М. Антропоцентричний підхід до вивчення мовних явищ (на матеріалі

авторизованих конструкцій сучасної української мови): Навчальний посібник. – Чернівці: Рута, 2001. – 56 с.

6. Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.

7. Золотова 1973: Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.

8. Кормилицына 1992: Кормилицына М.А. Семантически осложненное (полипропозитивное) простое предложение в устной речи: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – СПб: СПбГУ, 1992. – 36 с.

9. Лилова 1989: Лилова Г.Г. Авторизация и ее выражение посредством глагольных предикатов в предложениях русского языка.: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1989. – 21 с.

10. Ригованова 2006: Ригованова В.А. Зіставний аналіз категорії авторизації в українській та англійській мовах: структура та семантика: Автореф. ... канд. філол. наук. – Донецьк: ДонНУ, 2006 – 20с.

УДК 81'373.4=81'367

ББК Ш12=411.4*22

Наталія САФОНОВА,

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри
української мови Горлівського державного педагогічного
інституту іноземних мов*

СЕМАНТИЧНІ ТА ПРАГМАТИЧНІ КОМПОНЕНТИ КАТЕГОРІЇ СУБ'ЄКТИВНОЇ МОДАЛЬНОСТІ ДРАМАТУРГІЧНОГО ДИСКУРСУ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з теоретичних проблем категорії суб'єктивної модальності драматургічного дискурсу. Пропонована розвідка присвячена встановленню семантико-прагматичного статусу модальності дискурсу. Студіюються причини виникнення додаткових суб'єктивно-модальних смислів у текстах діалогічної тектоніки.

Ключові слова: суб'єктивна модальність, репрезентант, дискурс, модалізація, модалема, комуніканти.

Закріплення за суб'єктивною модальністю статусу функціонально-семантичної категорії націлює увагу дослідників здебільшого на вивчення її польової структури та засобів вираження з їх ієрархізацією й визначенням ядерних і периферійних репрезентантів. Такий підхід до вивчення категорії суб'єктивної модальності, застосовуваний лінгвістами для її опису в структурі

речення, виявився досить плідними, оскільки лише останнім часом стало можливим створення досить вичерпного реєстру засобів вираження суб'єктивно-модальних смислів [Ахиджакова 2000; Ткачук 2003; Чолкан 2001]. Не заперечуючи вагомості досліджень та перспективності досягнень для теорії й практики мови, не можна не помітити, що поза увагою залишається не менш вагомий для такої універсальної категорії семантичний компонент суб'єктивно-модальних смислів. Дослідники, зауважуючи семантичну вагомість категорії суб'єктивної модальності, традиційно обмежуються лише репліками про те, що вона виражає широке коло значень, не ідентифікуючи й не кваліфікуючи їх.

Натомість не викликає сумнівів те, що суб'єктивна модальність тексту, а особливо дискурсу, не тотожна суб'єктивно-модальним значенням окремо взятого речення, оскільки в будь-якому дискурсі механізм витворення суб'єктивних смислів є складнішим, на відміну від реченнєвої суб'єктивної модальності з її функціонально-семантичною природою. Дискурс, за визначенням, передбачає прагматичну координату, яку в драматургічному дискурсі витворюють персонажі-мовці, ситуація мовлення з екстралінгвістичним об'єктом, навколо якого розгортається комунікативна дія, та темпорально-локальна прив'язаність діалогу. Такий підхід визначає **актуальність** дослідження.

Обираючи за об'єкт дослідження драматургічне мовлення, у своїй роботі ставимо за **мету** довести правомірність кваліфікації суб'єктивної модальності дискурсу як семантико-прагматичної категорії, що притаманна будь-яким текстам з конкретним продуцентом вербального повідомлення, якому притаманні заздалегідь зрозумілі чи вгадувані реципієнтом (читачем або учасником комунікативної взаємодії) смаки, вподобання, настрої, тобто за драматургічним текстом, на наше глибоке переконання, апріорі закріплюється прагматична етіологія. Забігаючи наперед, зауважимо, що в поняття прагматики вкладаємо традиційне для семіотики розуміння, за яким прагматика – це ставлення мовців до тих вербальних знаків, які вони залучають у своє повідомлення в процесі комунікації.

Така дещо широко сформульована мета передбачає розв'язання цілої низки більш конкретних **завдань**: 1) подати реєстр засобів, які переводять суб'єктивну модальність у прагматичну площину; 2) описати процедуру моралізації висловлення в драматургічному дискурсі; 3) встановити статус суб'єктивно-модальних смислів та їх

роль у повному розумінні вербального повідомлення в умовах комунікативної взаємодії.

Власне-семантична площина драматургічного дискурсу – це вербальне наповнення реплік персонажів драматургічного діалогу. Додаткові смислові значення виникають у драматургічних діалогах завдяки самим персонажам, які, продукуючи своє вербальне чи невербальне повідомлення, наділяють його суб'єктивно-оцінними характеристиками так, що до партнера по діалогу надходить вербальний знак, аранжований ставленням мовця до факту позамовної дійсності, відбитої в репліці.

Оскільки в центр модальності драматургічного дискурсу поставлений суб'єкт-мовець як джерело мовлення, який відповідає за його зміст і за весь процес комунікації, у нашій роботі ми підтримуємо підхід до модальності як семантико-прагматичної категорії, що був запропонований О.В. Милосердовою [Милосердова 1991, с.32], яка розглядає модальність як складну структуру, що визначається в першу чергу тим, що в ній знаходить своє мовне вираження творчий характер мовної особистості, яка відбиває у своїй свідомості відношення повідомлюваного до об'єктивної дійсності.

Розклавши драматургічний дискурс на елементи-складники: продуцент – референтна ситуація – репліка – реципієнт, можна простежити, що модальність витворюється накладанням семантичної та прагматичної координати, при цьому компоненти вертикальної осі, “продуцент – реципієнт”, тяжіють до прагматичного боку розгортання комунікативної взаємодії, вертикальна вісь, “референтна ситуація – репліка (як складник драматургічного дискурсу)”, – до семантичної, горизонтальна вісь. Саме такий семіотичний погляд на проблему дозволяє надати суб'єктивній модальності драматургічного дискурсу кваліфікації семантико-прагматичної текстової категорії. Окремо взяте речення одразу позбавлене вертикальної (прагматичної) осі, а тому підходить до визначення суб'єктивної модальності речення є завузькими для її глибокого розуміння на рівні дискурсу.

На нашу думку, вихід модальності за межі речення в текстовий вимір передбачає ширший понятійно-семантичний статус цієї категорії, тим більше зважаючи на контамінований характер функціонування одиниць, що належать до сфери модальності, у реплікованому дискурсі. Це дозволяє говорити про певний гіперкатегоріальний статус суб'єктивної модальності в художньому творі [Гак 2000, с.108].

Саме тому застосування для дискурсу таких підходів, усталених для розгляду речення, як формально-граматичний, логічний чи власне-

семантичний не є коректним, оскільки вони не в змозі враховувати мовленнєву індивідуальність продуцента вербального повідомлення. Тому до певної міри зручним у цій ситуації постає комунікативний підхід, зокрема через те, що суб'єктивна модальність, власне кажучи, не є облігаторною характеристикою предикативності, вона накладається на пропозиційну основу у вигляді модальної рамки, акцентуючи при цьому особистісну позицію мовця, сформовану його уявленнями, які існують на когнітивному рівні й несуть у собі інформацію про почуття – ставлення до пропозиційної основи. Цілком умотивовано В. Дресслер приходить до висновку, що категорія суб'єктивної модальності більшою мірою належить рівневі тексту, ніж речення, при цьому об'єктивно-модальні значення найчастіше обмежуються рамками речення, а суб'єктивно-модальне знаходить вираження в одиницях, що виходять за його межі [Дресслер 1978, с.124].

Ставлення суб'єкта мовлення до дійсності може виражатися одиницями й засобами різних мовних рівнів: лексичними, фразеологічними, граматичними, синтаксичними, стилістичними, композиційними, інтонаційними. Вважаємо, що суб'єктивно-модальне значення виражається не стільки власне структурною схемою речення, скільки додатковими лексико-семантичними й – у драматургічному дискурсі перманентно – паралінгвістичними засобами.

Засоби вираження суб'єктивної модальності функціонують як модифікатори основної модально-предикативної кваліфікації, що виражається способом дієслова, і здатні перекривати об'єктивно-модальні характеристики, при цьому об'єктом факультативної оцінки може стати не тільки предикативна основа, але й будь-який інформативно-значущий фрагмент повідомлюваного, у такому випадку на периферії речення виникає імітація додаткового предикативного ядра чи, принаймні, вагомого смислового компонента.

У драматургічному дискурсі разом із суто реченнєвими засобами вираження суб'єктивної модальності (парентетичні внесення, модальні частки, редуплікація (слів, речень), вигуки, інверсія, фразеологізми, неповні речення тощо) існують модифікатори неграматичної (власне реченнєвої) природи (ремарки, що вказують на тип вимови чи специфіку комунікативного регістру, розділові знаки, які передають тип інтонаційного забарвлення репліки (знаки оклику та питання, три крапки, лапки тощо), графічний запис мовленнєвого потоку, просодійні особливості мовлення, а також маркери, що не стосуються лінгвістики як такої (психічний і фізіологічний стан мовця,

умови спілкування, соціальний та віковий статус комуніканта, рівень його освіченості й вихованості і т. ін.).

Виходячи з такого широкого розуміння, цілком правомірним є висновок про те, що суб'єктивна модальність у драматургічному дискурсі, постаючи вагомим компонентом інформаційного простору, взаємодіє з такими художніми категоріями, як задум, тема твору, концептуальність, інформативність, впливаючи на їхнє формування й кристалізацію.

Іншою ознакою суб'єктивної модальності в дискурсі є її зв'язок з категорією оцінки. Суб'єктивно-модальну семантику репліки чи тематичного діалогічного блоку як основної структурної одиниці текстів реплікованої тектоніки витворює персонаж: висловлюючись про референтну ситуацію, оцінює її. Проведений аналіз фактажу дозволяє констатувати, що в основі суб'єктивної модальності дійсно лежить філософська категорія оцінки (аксіологічність як така), яка позитивно чи негативно аранжує модальне ставлення мовця до предмета розмови й виступає в тісному зв'язку з іншими модифікаторами основного смислового навантаження висловлення – емоційністю, експресивністю, стилістичним забарвленням, які, сублімуючись, створюють модально-оцінну рамку висловлення, останню подеколи ще називають модальністю висловлення [Гак 2000, с.767], що реалізує комунікативні цілі – прагматико-когнітивні (поінформувати), прагматико-оцінні (висловити оцінку, спровокувати позитивне / негативне ставлення), прагматико-емоційні (самовиразитися, викликати почуття). Тобто суб'єктивна модальність драматургічного дискурсу має розглядатися як спільність (неподільність) категорії оцінки та емоційно-експресивного ставлення до повідомлюваного.

Додаткове суб'єктивно-модальне значення, яке нашаровує персонаж на своє вербальне повідомлення, виникає на основі його мовної картини світу. Зауважимо, що у поняття мовної картини світу персонажа вкладено суму поширених знань і уявлень, притаманних йому як даність (приписана автором драми так само як і вік, соціальний статус, політичні переконання, рівень освіченості тощо). Загалом же термін “картина світу”, за Ж.П. Соколовською, це “сукупність уявлень людини про її довкілля”, основною функцією якої постає “опис будови світу, вираження реальної структури природних явищ” [Соколовская 1993, с.12]. Картина світу є тим основним смисловим ґрунтом, на якому тримається вся лексико-семантична система мови, а конкретно для суб'єктивної модальності – й тим важелем, що, з одного боку, може відбивати навколишню дійсність у

мовленні суб'єктивно, а з іншого, сприяє декодуванню таких суб'єктивно-модальних смислів. Картина світу як глобальний образ виникає в людини в процесі всіх її взаємостосунків і контактів зі світом. Вона постає як “суб'єктивний образ об'єктивної реальності” [Постовалова 1988, с.21]. О.О.Корнілов пропонує розглядати мовну картину світу крізь національну приналежність мовця. Вивчаючи національну мовну картину світу, лінгвіст розуміє її як “бачення мовцем усього сушого” [Корнілов 2003, с.283]. При цьому бачення вбирає в себе чуттєве сприйняття, логічне осмислення, оцінювання, а суще – об'єктивний матеріальний світ та усе, що привноситься в нього людською свідомістю (суб'єктивні оцінки, емоційні та ціннісні категорії).

У персонажів, виразників суб'єктивно-модальних смислів, наявні, як і в кожного мовця, дві картини світу – концептуальна і мовна. Концептуальна є “інваріантною для всіх людей і не залежить від мови, якою вони мислять і виражають свої думки” [Брутян 1972, с.94], це такий собі стереотип відбиття навколишньої дійсності. Мовна картина світу є вираженням концептуальної картини мовними засобами, вона “подає додаткову інформацію, виражену тими значеннями слів, котрі притаманні цій мові” [Космеда 2000, с.12], додамо також, що в драматургічному дискурсі інформація завжди обмежена часовими рамками, які змушують мовця висловлюватися стисло, але колоритно й без втрати змісту, подається крізь призму індивідуального суб'єктивного світосприйняття, а тому насичена суб'єктивно-модальними смислами. Зауважимо, що мовна картина світу персонажа драми постає суб'єктивною і не є прямим віддзеркаленням реальної дійсності, а певною її інтерпретацією, детермінованою національно-культурним світоглядом, менталітетом, системою існуючих критеріїв оцінки, культурно-історичним досвідом, тобто позатекстовими факторами, притаманними суспільству певної епохи.

Процес суб'єктивації персонажем драматургічного дискурсу своєї репліки починається з прийняття ним певного суб'єктивного погляду і перспективи бачення певного феномена об'єктивної дійсності, який описується через вибраний суб'єктивний спосіб бачення, яким і є суб'єктивна модальність дискурсу. З огляду на це виникає цілком слушне міркування про те, що суб'єктивно-модальна маркованість дискурсу завжди продиктована інтенцією мовця.

У драматургічному дискурсі кожна репліка персонажа постає суб'єктивно-модально детермінованою: насиченою додатковою супровідною, проте вагомою, інформацією, що модифікує

пропозиційне значення речення-репліки. Зауважимо, що концентрація суб'єктивно-модальних смислів у драматургічному дискурсі має вищий рівень, на противагу іншим жанрам, бо мовець-персонаж через драматичні конфлікти проявляє себе (а отже й виражає модально-оцінне ставлення) більш радикально.

Нашарування на реплікову вербальну інформацію додаткових, залежних від інтенцій автора-мовця та його ставлення до референтного значення, смислів традиційно покваліфковується як процес модалізації [Смуцинська 2003, с.96]. Модалізація персонажем висловлення є двовекторною: по-перше, вона спрямована на самого мовця, намір якого полягає в самовираженні, емоційному прояві, з'ясуванні думок адресата, оцінці, по-друге, – на реципієнта, коли продуцент має на меті здобути прихильність / відразу опонента, викликати певні мотивації, стимулювати до певної дії, спонукати до співпраці, взаємодії партнера по діалогу тощо. Процес модалізації вербального повідомлення з боку персонажа-адресанта варто розуміти як процес суб'єктивного кодування пропозиційного змісту. Часто навіть у нейтральній за вербальним змістом репліці простежується додаткове аранжування позитивної чи негативної семантики: відчай, замішання, пихатість, самолюбство, глузливість, смуток, огида, погроза, похвала, розчуленість, жалість тощо, наприклад:

СНІЖИНКА. ...Ну, наливайте, вип'ємо за батистові пелюшки. Ха-ха-ха!

КОРНІЙ. Ні, за вічне... Сніжинко (Наливає).

СНІЖИНКА. Ну, а признайтеся, болить серце за кігтями Пантери? Га? Признайтеся.

КОРНІЙ. Пийте, Сніжинко. І не смійтеся з мене... Ви дуже гарна, а коли смієтесь з цього, то не гарно. Вибачте... але правда.

СНІЖИНКА. О? Я гарна? Ви думаєте?

КОРНІЙ. Дуже гарна. В вас пірнути можна...

СНІЖИНКА. Чом же ви не пірнаєте?

КОРНІЙ. Е, Сніжинко... Ну, за вічне! (П'є). (Винниченко В. Чорна Пантера і Білий Медвідь) – СНІЖИНКА – “дорога” повія, закохана у порядного сім'янина, бідного художника КОРНІЯ, залишившись наодинці має намір випитати про ставлення свого обранця до себе, той же не йде на відверту розмову з нею, це, в свою чергу, викликає негативні емоції в СНІЖИНКИ, а тому її репліки забарвлені суб'єктивно-модальним значенням дошкульності, яке спричинене психічним станом досади СНІЖИНКИ. КОРНІЙ, розуміючи задирливу поведінку СНІЖИНКИ, умисно маркує свої репліки удавано-байдужим тоном. Як видно з прикладу, спрямованість

процесу кодування йде від змісту, який закладає мовець, до знаку, яким виражається концептуальний зміст. Окрім зауваженого, наведений уривок дозволяє декодувати ще цілу палітру додаткових смислів: ненависть СНІЖИНКИ до Пантери як суперниці (дружини КОРНІЯ), неохоту КОРНІЯ спілкуватися з такою досить розкутою жінкою, присікування СНІЖИНКИ і її прагнення звести усі репліки свого опонента на її персону, намагання звабити останнього тощо.

Оскільки репліки драматургічного дискурсу завжди скеровані на конкретного реципієнта, то з погляду адресата модалізація – це процес суб'єктивного декодування, такий процес має протилежну природу: від змісту, почутого адресатом, до знаку, який виникає в результаті сприйнятої та інтерпретованої об'єктивної та суб'єктивної інформації. Повертаючись до прикладу, зауважимо, що КОРНІЄВІ вдається розкрити (декодувати) справжні наміри СНІЖИНКИ, але в силу свого характеру чи з інших суб'єктивних причин він обирає саме таку тактику продовження діалогічної взаємодії і вербальної реакції на почуте.

Процес модалізації завжди ґрунтується на поглядах комунікантів, зумовлених мовною та концептуальною картинами світу, та оцінці, викликаній психічним та емоційним станами. Кодуючи та декодуєчи вербальну інформацію репліки суб'єктивними смислами, учасники діалогу задіюють весь комплекс своїх психолінгвістичних і культурних компетенцій, зокрема таких, як: лінгвістична, енциклопедична, логічна, риторико-прагматична – саме вони дозволяють розуміти багаторусні імпліцитно-модальні смисли. Попри значний відсоток імпліцитності суб'єктивно-модальних смислів, повне смислове навантаження реплік постає в абсолютно декодованій формі для усіх учасників комунікативної взаємодії, оскільки всі персонажі драми майже завжди знайомі один з одним і мають певний досвід спілкування, а тому, щоб бути зрозумілим, добирають доцільні засоби й способи подачі інформації. Тому в драмі наявний новий тип модальності – модальність як соціальне забарвлення (термін І.В. Смуцинської). Не можемо не зазначити абсолютно протилежне описаному явище, коли партнер по діалогічній взаємодії декодує справжні інтенції, натомість свідомо уникає продовження спілкування на нав'язувану опонентом тему, наприклад:

ІЛЛИВНА. Ти знаєш: в мене дома багато старовинних речей. Вони дуже дорогі для мене. Але я готова продати їх усі, заради вас, якщо це знадобиться. В могилу із собою все одно ж не заберу! Але я б хотіла, щоб вони перейшли до вас. Нехай це будуть ваші родинні реліквії. Уяви собі, деякі з цих речей набагато старші за мене.

Їм стільки всього довелося пережити!.. Колись у нашому домі бували академіки, професори, військові... Пристойні, інтелігентні люди! Я тоді була зовсім маленька, але пам'ятаю все. А потім батька розстріляли, нас репресували... Мало що пощастило врятувати.

ТАНЯ. То ви що, князівського роду будете?

ІЛЛІВНА. Була. В заслання мені довелося і ями копати, і камінь добати. А ще війна... Частину свого майна я витратила на те, щоб знову повернутися в цей будинок. Колись він був нашим. Батько був його власником.

ТАНЯ. Та ну?!

ІЛЛІВНА. Не віряться? Мені теж.

ТАНЯ. Чому ви раніше про це не розповідали?

ІЛЛІВНА. А навіщо було? Але тепер...

ТАНЯ. Що тепер?

ІЛЛІВНА. Прийшла моя пора! Вже скоро...

ТАНЯ. Що ви, Іллівно! Ви ж ще ого-го! **Пиріжки такі смачні печете...**

ІЛЛІВНА. Затрималася я на цьому світі, Танюшко. З моєї рідні нікого вже не лишилося. Одна лише пам'ять живе. Збережи її, якщо зможеш.

Дарує дівчині старовинну каблучку.

ТАНЯ. Маріє Іллівно...

ІЛЛІВНА. **Ой, та ти ж гроші просила. Ось візьми** (Новицька С. Крейзі).

На прикладі можна простежити нівелювання інтенцій мовців: ІЛЛІВНА, розуміючи цікавість ТАНИ до її родинного минулого, цілком свідомо уникає додаткових розповідей про своє щасливе, втім коротке дитинство в заможній родині, оскільки це може завдати їй зайвий раз страждань; ТАНЯ намагається відвести тему розмови від можливо раптової і неминучої смерті ІЛЛІВНИ; ІЛЛІВНА, знаючи вдачу своєї юної сусідки, побоюючись, що та поверне дорогий дарунок, переводить розмову в інше, зовсім буденне річище.

Семантика суб'єктивної модальності драматургічного дискурсу явище складне, джерелом якого постають персонажі драми із сформованими характерами, світоглядом, переконаннями та вподобаннями. Промовляючи репліку, персонаж ніби залишає під нею свій автограф, який засвідчує приналежність такого вербального повідомлення саме йому й саме в такому емоційному стані. Тобто персонаж не просто віддзеркалює дійсність, а опрацьовує та інтерпретує її – обмежує, ідентифікує, порівнює, протиставляє, заперечує, оцінює, визначає наявність причинно-наслідкових зв'язків,

співвідносить з системою власних цінностей та загальнолюдської моралі, а тому релевантною постає інтерпретаторська роль мовця, яка виконує дві основні функції: 1) оцінно-кваліфікативну та 2) емотивно-експресивну.

Драма відзначається високим рівнем емоційної напруги, оскільки постійно відбувається комунікативна боротьба різних поглядів на драматургічний конфлікт. Інформація між персонажами носить завжди індивідуальний аксіологічний характер, а тому тип комунікативної взаємодії у драматургічному дискурсі суб'єктивно-експресивний, суть якого полягає в досягненні впливу на адресата шляхом вираження особистісного ставлення до світу, у виділенні цінностей, позитивних і негативних оцінок таким чином, щоб у мовленні явно відчувалася суб'єктивність цього вираження.

Отже, інтегральним семантичним ядром суб'єктивної модальності виступає погляд персонажа-мовця, який відомий читачеві завдяки передтекстовому знайомству (зі списку дійових осіб) чи інтертекстовому прояву (з діалогів самого персонажа чи його характеристики іншими дійовими особами), в основі якої перебуває категорія оцінки, зумовлена соціальним статусом, віком, рівнем вихованості та освіченості, психічним станом, позитивним чи негативним ставленням до об'єкта мовлення, менталітетом, ідеологією мовця-персонажа тощо. Усі перелічені характеристики модалізують вербальне повідомлення, а отже виступають семантично значущими, тобто такими, що можуть заповнювати смислову площину додатковими інформаційно-вмісними сегментами. А це, в свою чергу, об'єднує семантичну домінанту суб'єктивної модальності драматургічного дискурсу з її прагматичною зумовленістю, і створює модальну рамку пропозиційного змісту репліки. Суб'єктивно-модальну рамку можна розуміти як відтворення засобами мови особистості персонажа-мовця у його відношенні до інформації, що передається.

Наділення драматургічного дискурсу суб'єктивно-модальними смислами – це не витворення нового вербального знака для присвоєння йому ознак знака позамовної дійсності, а вкладання в об'єктивний зміст репліки, який відтворює дійсність як поза людиною існуючу реальність, суб'єктивного змісту, тобто особливостей індивідуального бачення мовцем позамовної дійсності, яка в драматургічному дискурсі найчастіше виражається через контекстуальну конотацію, де й формується індивідуальна суб'єктивна оцінка [Телия 1986, с.22].

За Ш. Баллі, суб'єктивну оцінку ми розуміємо як результат співвідношення всіх явищ навколишнього світу з "Я" мовця, тобто в драматургічному дискурсі оцінювання персонажем дійсності (референтної ситуації) завжди корелює з його життєвим досвідом і світоглядом, зважаючи на те, що всі речі й явища справляють на людину приємне або неприємне враження, а будь-яке сприйняття завжди супроводжується почуттям задоволення чи незадоволення. До найменшого сприйняття мислення й реакції на нього психіки мовця постійно й ненавмисно додається елемент оцінки, при цьому оцінне значення часто виражає особисті думки й смаки мовця, які не можуть не впливати на вербальний зміст реплік.

Отже, модалізація репліки персонажем включає, як правило, крім безпосередньої оцінки:

- 1) емоційну ознаку в плані приємно / неприємно;
- 2) емотивно-експресивну в плані схвалення / несхвалення;
- 3) маркер психічного стану мовця.

Якщо перші дві постають як моносемантичні, бо в окремо взятій ситуації мовлення реакція мовця в емоційно-експресивному відношенні може бути або позитивна (схвальна), або негативна (несхвальна), то семантика психічного стану відзначатиметься різноплановістю й строкатістю значень.

Нашарування на реплікову вербальну інформацію додаткових суб'єктивних смислів, викликаних психічним станом мовця й суб'єктивним ставленням до референтної ситуації, які видозмінюють концептуальний смисл репліки чи надають їй нового звучання, відмінного від вербально вираженого, і становить суть модалізації драматургічного дискурсу.

Модалізаторами, одиницями, які виражають суб'єктивну модальність драматургічного дискурсу, специфічними для драми, виступають паралінгвістичні засоби, закладені в ремарки: 1) тон мовлення (грайливий, офіційний, іронічний, глузливий, інтимний, зневажливий тощо); 2) ситуація спілкування; 3) жести; 4) міміка; 5) гучність мовлення; 6) особливості вимови; 7) інтонація, як основний засіб вираження суб'єктивно-модальних значень мовлення.

Специфічні засоби репрезентації суб'єктивної модальності в драматургічному дискурсі вступають у процес модалізації висловлення, сублімуючись з лексичними та синтаксичними маркерами, традиційно вичленовуваними з яких є: 1) лексика в конотативному значенні; 2) фразеологічні та паремійні одиниці; 3) інверсія; 4) окличні речення; 5) риторичні запитання чи вислови; 6) етикетні вислови; 7) неповні (обірвані) речення; 8) частки;

9) вигуки; 10) повтори (редуплікації та репризи); 11) парентези; 12) парцеляція; 13) звертання / речення-вокативи тощо.

Контамінація засобів вираження суб'єктивної модальності чи їх автономне використання в репліках драматургічного дискурсу, як уже неодноразово наголошувалося, наділяє висловлення персонажів додатковою семантикою. За нашими спостереженнями, такі додаткові, суб'єктивно марковані, смислові компоненти вербальних повідомлень можна ідентифікувати, приписавши їм певне значення, а отже і класифікувати. Тому вважаємо за доцільне ввести поняття *модалеми* як семантично значущого компонента репліки драматургічного дискурсу.

За визначенням Б.С. Арами, який досліджує психолінгвістичну природу модальності, модальність “завжди постає як один з основних семантичних компонентів структури висловлення, існує “в голові” індивіда у вигляді окремих образів-еталонів, закріплених у його досвіді, і таких, що реалізуються в його мовленнєвій практиці автоматизовано, тобто за тими ж правилами приписного характеру, за якими реалізуються одиниці всіх інших компонентів мовної спроможності” [Арама 1997, с.46]. Такі образи-еталони, які репрезентують суб'єктивно-модальні значення, можуть бути покваліфіковані як модалеми.

Отже, модалема – це наявний в когнітивній множинності мовця еталон кваліфікації позамовної дійсності, який у відповідній ситуації спілкування набуває конкретного значення, спираючись на оцінку та емоційну кваліфікацію продуцента, і може виражатися як експліцитно, так і імпліцитно. Модалема як смисловий компонент суб'єктивної модальності дискурсу в основі своєї семантики має, безумовно, оцінку – позитивну чи негативну, але така оцінка маніфестується через психічний стан мовця, мовна кваліфікація якого й демаркує значення модалеми. Інакше кажучи, якщо персонаж вступає в комунікативну взаємодію в емоційному стані інтересу, похвали, доброзичливості, тривоги, гніву, ворожості, скорботи, то і відповідного забарвлення набуває його репліка, а отже відповідної до стану мовця кваліфікації набуватиме й значення модалеми. З огляду на це, неминучим постає висновок, що модалема постає прагматично зумовленим смисловим компонентом вербального повідомлення.

Таким чином, стверджуючи, що драматургічний дискурс, маючи свого єдиного витворювача персонажа-мовця, з притаманною йому мовною картиною та індивідуальним ставленням до референтної ситуації, закладеної в зміст комунікативної взаємодії, наділений такою категорією як суб'єктивна модальність, в якій дихотомічно

поєднуються об'єктивне і суб'єктивне начала драматургічної комунікації. Застосовуючи такий підхід, модальність постає як текстова змістова антропоцентрична (термін Ю.Д. Апресяна) комунікативно-прагматична суб'єктивно-об'єктивна категорія широкого семантичного обсягу, що охоплює когнітивно-епістемічні, емоційно-експресивні та оцінно-аксіологічні складники, яка формується в драматургічному дискурсі відкритою й динамічною системою різнорівневих граматичних та паралінгвістичних засобів, які, взаємодіючи між собою та взаємозумовлюючись, можуть експліцитно або імпліцитно маніфестувати додаткові смисли, тим самим ускладнюючи пропозиційну семантичну площину репліки драматургічного дискурсу. І саме вивчення дискурсу в антропоцентричній парадигмі дозволяє кваліфікувати суб'єктивну модальність як семантико-прагматичну категорію, облігаторну для всіх мовленнєвих утворень з конкретним їх продуцентом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арама 1997: Арама Б.Е. Психолінгвістическое исследование модальности // Филологические науки. – 1997. – №1. – С.45-55.
2. Ахиджакова 2000: Ахиджакова М.П. Сопоставительно-типологическая характеристика способов и средств выражения модальных отношений в русском и адыгейском языках (на материале языка творчества Т.Керашева): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. – Майкоп, 2000. – 23 с.
3. Брутян 1972: Брутян Г.А. Лингвистическое моделирование действительности и его роль в познании // Научн. докл. высш. школы. Вопросы философии. – 1972. – №10. – С.87-96.
4. Гак 2000: Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. – М.: Добросвет, 2000. – 832 с.
5. Дресслер 1978: Дресслер В. Синтаксис текста // НЗЛ. – М.: Прогресс, 1978. – Вып. VIII: Лингвистика текста. – С. 111-137.
6. Корнилов 2003: Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. 2-е изд., испр. и доп. – М.: ЧеРо, 2003. – 349 с.
7. Космеда 2000: Космеда Т.А. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 350 с.
8. Милосердова 1991: Милосердова Е.В. Семантика и прагматика модальности (на материале простого предложения современного немецкого языка). – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1991. – 196 с.
9. Постовалова 1998: Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С.9-69.

10. Смушинська 2003: Смушинська І.В. Модальність французького художнього тексту: типи та засоби вираження: Дис. ... докт.філол. наук: 10.02.05. – К., 2003. – 478 с.

11. Соколовская 1993: Соколовская Ж.П. «Картина мира» в значении слов: Семиотические фантазии или «Катехизис семантики». – Симферополь: Таврия, 1993. – 231 с.

12. Телия 1986: Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 142 с.

13. Ткачук 2003: Ткачук В.М. Категорія суб'єктивної модальності. Монографія. – Тернопіль: Підручники й посібники, 2003. – 240 с.

14. Чолкан 2001: Чолкан В.А. Речення з суб'єктивно-модальними формами в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Івано-Франківськ, 2001. – 19 с.

УДК 81'371

ББК Ш12=411.4*22

Галина ТИЩЕНКО,

*викладач кафедри української мови
Горлівського державного педагогічного
інституту іноземних мов*

ПЕРФОРМАТИВНІ ВИСЛОВЛЕННЯ: ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ ТА КЛАСИФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ

У поданій статті здійснено спробу встановити статус перформативних одиниць у сучасній лінгвістиці, дослідити еволюцію поглядів на перформативні висловлення та визначити основні підходи до витлумачення перформативних мовленнєвих актів.

Ключові слова: мовленнєвий акт, перформатив, іллокутивний акт, перформативне висловлення.

Синтез теорії мовлення та теорії дії призвів, зокрема, до витлумачення ідеї перформативних висловлювань, яку запропонував представник лінгвістичної філософії Джон Остін. Учений-лінгвіст першим звернув увагу на те, що висловлення може не лише повідомляти про щось, але й виконувати ряд інших дій, тобто процес міжособистісного спілкування передбачає використання побудованих конструкцій у здійсненні прохання, поради, питання, наказу, попередження, обіцянки тощо. Тип речень-висловлень, в яких дія, номінована дієсловом-присудком, дорівнює самій дії, здобув у лінгвістиці статусу перформативних речень. Наприклад: *Я дякую Вам.*

Проблема такого типу речень і до сьогодні залишається актуальною, оскільки вони відбивають нетипове співвідношення між дійсністю та мовленнєвим актом. Мовленнєві акти з перформативними виразами становлять ту групу мовленнєвих актів, які мають здатність впливу на людську свідомість та призводять до змін об'єктивної реальності. Вивченню перформативних мовленнєвих актів присвячувалось багато робіт, але проблеми, над якими працюють лінгвісти, далекі від свого вирішення. Намагання з'ясувати питання статусу перформативних одиниць у сучасній лінгвістиці й визначило обрання теми дослідження.

Метою роботи є визначення та встановлення статусу перформативних одиниць у сучасній лінгвістиці.

Мета передбачає вирішення конкретних завдань:

- дослідити еволюцію поглядів і визначити основні підходи до витлумачення перформативних мовленнєвих актів;
- визначити основні типи класифікацій перформативних одиниць;
- встановити статус перформативних одиниць у сучасній лінгвістиці.

Різні аспекти дослідження перформативів висвітлені в працях Дж. Остіна, Дж. Серля, Е. Бенвеніста, Е. Кошмідера, Дж. Лайонза, О. Падучевої, Н. Арутюнової, Г. Почепцова, О. Романової та інших вчених, які досліджували мовленнєві акти.

Теорія мовленнєвих актів пов'язана з ім'ям філософа Оксфордської школи лінгвістів Джона Остіна. У лекціях, прочитаних ним у 1955 році у Гарвардському університеті та оприлюднених під назвою "How to do things with words" (1962р.), вперше звертається увага на те, що висловлення може не лише повідомляти про щось, але й виконувати ряд інших дій. Ця теорія змусила лінгвістів звернутися безпосередньо до значення, вживання та принципів опису дієслів, які виражають відношення до пропозиції того, хто говорить, а також відношення до адресата мовлення. Такі дієслова було покваліфіковано як перформативні, або іллокутивні одиниці, завдяки цьому було зняте різке протиставлення між "словом" та "дією". За Дж. Остіним висловлення є перформативним за умови, якщо воно дорівнює здійсненню дії [Остин 1986, с.27]. Наприклад: *Я заповідаю цей годинник своєму брату. Я називаю це судно "Королева Єлизавета"*. Е.Бенвеніст зазначає, що висловлення, у складі яких функціонує дієслово із значенням клятви або заяви в першій особі однини теперішнього часу дійсного способу та воно поєднується з диктумом, є перформативними. Наприклад: *Я наказую, щоб населення було*

мобілізоване [Бенвенист 1974, с.306]. Другий різновид перформативних висловлень учений-лінгвіст визначає конструкціями дієслова з прямим додатком і предикативним членом: *Я оголошую його винним. Я призначаю Х. директором. Я звільняю Х. від його функцій.*

Розмірковуючи та поглиблюючи власні погляди, Е. Бенвенист виключає висловлення типу *Я знаю, що він приїхав. Я бачу, що будинок зачинений* з ряду перформативних, мотивуючи це кількома чинниками, а саме:

- а) дієслова *знати, бачити* не є перформативними;
- б) речення *Він приїхав; будинок зачинений* передають реальний факт, але не диктум;
- в) все висловлення загалом не виконує перформативної функції.

Отже, класичними прикладами перформативних висловлень можуть бути формули оголошення війни, заповітів, слів обіцянки, вибачення, запрошення тощо. Проте вчений наголошує на тому, що висловлення типу *Я оголошую загальну мобілізацію* стає реальним перформативним тоді, коли воно виголошується особою, що має реальну владу [Бенвенист 1974, с.307]. Перформативне висловлення не існує, якщо воно не є дією. Такі одиниці існують лише як акт влади. Е.Бенвенист зазначає ще одну необхідну умову для здійснення перформативного висловлення: наявність певних обставин, в яких здійснюється висловлення, та уповноваженість особи, що його вимовляє. Висловлення типу *Оголошую засідання відкритим* є дією, а висловлення *Вікно відкрите* лише констатацією факту дійсності. Отже, перформативне висловлення має свою унікальність. Воно може бути здійснене лише в конкретних умовах один раз певною особою, у визначений час і визначеному місці.

Очевидним постає той факт, що відомий учений-лінгвіст описує умови реалізації перформативних висловлень, які були покваліфіковані Дж. Остіним як умови успішності. Говорячи про те, що вербальні висловлення можуть набути бажаного результату лише в разі виконання певних умов, учений обґрунтовує наступні положення:

1. Необхідність існування загальноприйнятої конвенціональної процедури, що призводить до певного конвенціонального результату та що вміщує в себе проголошення певних слів певними особами в певних умовах.

2. Конкретні особи та умови в кожному випадку повинні мати відповідний статус та бути придатними для проведення процедури, до якої ми звертаємось через перформатив.

3. Процедура має виконуватися всіма учасниками правильно та повністю.

4. Кожен з учасників процедури повинен дійсно мати намір виконувати відповідні дії.

5. Згодом учасники дії повинні поводити себе відповідно до ситуації [Остин 1986, с.33].

Реалізацію, яка відповідає всім вимогам, що висуваються до канонічної реалізації відповідного висловлення, можна розглядати як **успішну**. Умови успішності мовленнєвого акту відіграють щодо перформативного речення таку ж роль, яку для звичайного речення відіграють умови істинності: виконання умов успішності є достатнім для того, щоб перформативне висловлення вважалось успішним, так само як виконання умов істинності є достатнім для того, щоб висловлення було істинним. Отже, перформативні висловлення мають наступні **визначальні риси**:

а) вони нічого не констатують: *Я дякую Вам*;

б) вони не мають істинного значення: *Я стверджую, що він шарлатан*;

в) характеризуються ознакою ефективності / неефективності: *Присягаюся говорити правду*;

г) вони повинні відповідати певному загальноприйнятому церемоніалу: *Я згоден взяти цю жінку дружиною*;

г) вони єдині, унікальні у своєму роді;

д) класичні перформативні висловлення мають дієслово у формі першої особи однини теперішнього часу дійсного способу: *Оголошую перерву*.

Проте слід зазначити, що спостерігалися все-таки певні розходження як при визначенні умов успішності перформативного акту, так і при визначенні самого цього поняття в поглядах Дж. Остіна та Е. Бенвеніста. Тоді як Дж. Остин до перформативних зараховує висловлення типу *Зачиніть двері!*, то Е. Бенвеніст наголошує на зворотному, бо вважає перформативним висловлення у випадку, коли воно називає дію, виконувану через висловлення, та має дієслово в першій особі однини теперішнього часу: *Присягаюся говорити правду. Оголошую засідання закритим*. Перформативним висловлення є не тому, що воно може змінити становище певної особи, а тому, що “воно є дією само по собі” [Бенвеніст 1974, с.309]. Другим еквівалентом досліджуваних одиниць Дж. Остин вважає письмове оголошення, тоді як Е. Бенвеніст відносить лише до його констатива.

Вивчення перформативних висловлень та дієслів, які їх утворюють, призводить Дж. Остіна до визначення структури мовленнєвого акту. Розвиваючи власні погляди, учений говорить про те, що будь-які речення, які є засобом реалізацій відповідного

мовленнєвого акту, співвідносні з певною комунікативною інтенцією мовця. Тобто речення, вимовлені мовцем, щоразу виражають різну комунікативну спрямованість та втілюють певну комунікативну інтенцію мовця. У цьому разі “відмінні реалізації відрізняються одна від одної іллокутивною силою” [Загнітко 2001, с.123]. Індикаторами іллокутивних сил висловлення є іллокутивні дієслова. Наприклад: *Оголошувати, заперечувати, каятися, присягатися, молити, наполягати, схвалювати, дякувати* тощо. Морфологічним показником іллокутивного дієслова, що виконує функцію індикатора іллокутивної сили, є форма першої особи однини теперішнього часу дійсного способу. О. Почепцов зазначає, що правила функціонування іллокутивного дієслова в ролі індикатора іллокутивної сили визначаються наступними констатуючими ознаками іллокутивного акту:

- а) іллокутивний акт здійснюється мовцем;
- б) іллокутивний акт реалізується під час акту мовлення;
- в) іллокутивний акт певним чином впливає на адресата мовлення, оскільки має певну інтенцію та комунікативну спрямованість [Почепцов 1986, с.37].

Отже, поняття іллокутивної сили (іллокуції) є вихідним при розмежуванні перформативних і констативних мовленнєвих актів. Основна увага при інтерпретації мовленнєвого акту приділяється саме поняттю іллокутивної сили, або комунікативної інтенції. Поняття іллокутивної сили вміщує в собі сім змістових компонентів. На думку В. Богданова, найважливішим з них є іллокутивна мета, тобто те, заради чого здійснюється іллокутивний акт, та те, що витворює його саме тим, чим він є. Іншими компонентами є спосіб досягнення іллокутивної мети, інтенсивність іллокутивної сили, умови пропозиційного змісту, попередні умови, умови істинності та їхня інтенсивність. Ці компоненти умовно можна розбити на такі групи:

- а) мета;
- б) засоби її реалізації;
- в) умови досягнення та інтенсифікатори або послаблювачі, пов'язані з досягненням мети [Богданов 1990, с.39].

Іллокутивні акти здійснюються через висловлення. Кількість висловлень, необхідних для реалізації іллокутивного акту, не є завжди однаковою. Залежно від цього іллокутивні акти поділяють на три типи:

- а) іллокутивні акти, здійснювані за допомогою одного висловлення;
- б) акти, що здійснюються за допомогою тексту;

в) іллокутивні акти, які можуть бути здійснені як за допомогою одного висловлення, так і за допомогою тексту.

Отже, дієслова, що виражають відношення до пропозиції того, хто говорить, та відношення до адресата мовлення, називаються перформативними. Вони репрезентуються в мовленнєвих актах заповітів, вибачення, запрошення, слів обіцянки тощо. Бажаний результат таких мовленнєвих актів набувається реалізацією умов, покваліфікованих як умови успішності. Висловлення з перформативними дієсловами характеризуються ознаками:

- 1) нічого не констатують;
- 2) не мають істинного значення,
- 3) характеризуються ознакою ефективності / неефективності;
- 4) відповідають певному загальноприйнятому церемоніалу;
- 5) мають дієслова у формі першої особи однини теперішнього часу дійсного способу.

Мовленнєві акти з перформативними виразами характеризуються різною іллокутивною силою та щоразу виражають різну комунікативну спрямованість, втілюючи певну комунікативну інтенцію мовця.

Вивчення перформативних одиниць дозволяє пояснити особливості їхньої формальної та семантичної структури, а також конкретизує вже існуючі погляди на іллокуцію. Крім того, дослідження класу іллокутивних одиниць дає можливість розмежувати їх як “позначуване” та іллокуцію як “ту, що позначає”, що є важливим при визначенні двох протилежних понять: “мовлення” – “дія”.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арутюнова 2002: Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл (логико-семантические проблемы). – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – С. 45-62.
2. Бенвенист 1974: Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – С. 301-328.
3. Богданов 1990: Богданов В.В. Речевое общение. Прагматические и семантические аспекты. – Ленинград, 1990. – С. 38-83.
4. Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 122-124.
5. Словарь... 1990: Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С.269-270, 372-373.
6. Остин 1986: Остин Дж.Л. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.17. Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С. 22-129.
7. Падучева 1985: Падучева Е.В. Высказывание и его соотносительность с действительностью (Референциальные аспекты семантики местоимений). – М.: Наука, 1985. – С. 19-140.

8. Серль 1986а: Серль Дж. Р. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике. - Вып.17. Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С. 170-194.

9. Серль 1986б: Серль Дж.Р. Что такое речевой акт? // Новое в зарубежной лингвистике. Вып.17. Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – С. 151-169. Почепцов 1987: Почепцов Г.Г. /мл./ Коммуникативные аспекты семантики. – К.: Вища шк.: Изд-во при КГУ, 1987. – С. 56-121.

11. Почепцов 1986: Почепцов О.Г. Основы прагматического описания предложения. – К.: Вища шк.: Изд-во при КГУ, 1986. – С. 24-59.

12. Твердохліб 2004: Твердохліб Ю.Г. Семантичні параметри функціонування перформативних речень у сучасній українській мові: Автореф. дис... канд..філол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський університет ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.

УДК 81'367

ББК Ш12=411.4*226

Наталія ІВКОВА,

викладач кафедри української мови Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов

СЕГМЕНТУВАННЯ ЯК ЗАСІБ РОЗРИВУ ВНУТРІШНЬОРЕЧЕННЄВИХ СИНТАКСИЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

У даній статті розглядається сегментування як засіб розриву внутрішньореченнєвих синтаксичних зв'язків у текстах публіцистичного характеру, аналізується специфіка вияву експресивності синтаксичними засобами.

Ключові слова: сегментування, парцеляція, приєднання, називний теми, лексичний повтор, вставні та вставлені конструкції, синтаксичні зв'язки.

Розвиток лінійної структури сучасного українського речення визначається процесом активного впливу усного мовлення на писемне, що найвиразніше виявляє себе в публіцистичному тексті як специфічному різновиді мовленнєвої діяльності, що залежить від ситуативно-прагматичних чинників. У текстах газетно-публіцистичного характеру найповніше представлено сучасні синтаксичні інновації, що є відхиленням від загальноприйнятих закономірностей організації речення й тексту. Зміни у синтагматичному ладі публіцистичного мовлення відбуваються в напрямі розчленування цілісної конструкції на окремі сегменти, що

призводить до зміни внутрішньореченнєвого зв'язку й посилення відцентрованих тенденцій, які прискорюють перехід речення у площину тексту. Будучи зорієнтованим на швидкоплинний і динамічний реальний світ, публіцистичне мовлення витворює власний синтаксичний лад, експресивізація якого досягається шляхом розчленування висловлення на сегменти з метою їхньої актуалізації.

Сегментовані (в широкому розумінні цього терміна) конструкції є засобом зміни, а іноді й розриву внутрішньореченнєвих синтаксичних зв'язків. Базовим формально-граматичним зв'язком простого українського речення є предикативний реченнєвотвірний, всі форми вияву якого представлені в публіцистичному мовленні:

а) координація: *У редакціях часто працюють далекі від журналістики люди* (Літературна Україна. – 2005. – 12 травня. – С.2); *Я вчора був у Кремлі* (Пік. – 2002. – 5-11 листопада. – С.17);

б) співвияв: *Україна – житниця Європи!* (Експрес. – 2005. – 17-24 лютого. – С.2); *Будь-яка революція – це стрімке прискорення історії, це розпад старих інститутів* (Україна молода. – 2004. – 12 грудня. – С.4);

в) співположення: *Серед відібраних для Володимира Путіна питань були й курйозні* (Час. – 2004. – 5.10-29.11. – С.2); *Вона в колгоспі 33 роки в передовиках* (Сільські Вісті. – 2003. – 30 вересня. – С.1);

г) співвідношення: *Борисе Миколайовичу, як би охарактеризували нинішній етап відносин України зі США?* (День. – 2005. – 22 липня. – С.5);

г) тяжіння: *На майдані зібралися люди, щоб відсвяткувати 100 днів Помаранчевої революції, але їхні висуванці не прийшли. Люди стояли похмурі, вони не веселилися як 100 днів тому* (Самоврядування Києва. – 2005. – 12 листопада. – С.4).

Зорієнтованість публіцистичного тексту на широкий читацький загал і усно-розмовне підґрунтя визначають максимальний вияв внутрішньореченнєвого предикативного зв'язку у формі типового його вияву – координація, а зосередженість на самій дії, процесі чи стані при неможливості або небажанні автора домінувати першого актанта дії спричиняє значну кількість односкладних структур, головний член яких у стягненій формі репрезентує відношення змісту речення до об'єктивної дійсності: *Через чотири місяці мою телепрограму закрили* (Київ сьогодні. – 2005. – 4 лютого. – С.15); *А яким іще шляхом можна вплинути?* (Час. – 2004. – 5 жовтня – 29 листопада. – С.2); *В Аргентині нараховується приблизно півтори тисячі дітей, які*

мають проблеми зі зростом (Україна молода. – 2004. – 24 грудня. – С.14).

Актуалізація змісту шляхом його сегментації при збереженні форми предикативного зв'язку виявляє дві тенденції синтаксичного ладу сучасного публіцистичного мовлення: з одного боку, видозміни реченневих структур при формальному збереженні єдності речення (вставні й вставлені конструкції), з іншого – розчленування цілісного висловлювання на сегменти, винесені за межі речення, коли ступінь послаблення доцентрованих тенденцій і характер зв'язку між базовою частиною й сегментом визначаються цілісним змістом всього повідомлення, валентністю компонентів опорної структури, ситуативно-прагматичними чинниками (парцеляція, власне сегментація, приєднання).

Актуалізація змістових компонентів за умови збереження формальної цілісності речення відбувається шляхом введення до його структури вставних і вставлених конструкцій, що відображає не лише особливості внутрішньореченневої лінійності, а і є засобом експресивізації публіцистичного мовлення, що досягається шляхом прирощення додаткових об'єктивно-суб'єктивних модальностей. Вставний компонент, уведений у структуру простого речення, змінює характер внутрішньореченневого зв'язку, додаючи до предикативного реченневотвірного модальний реченневомодифікуючий. Порівняємо: *Лідером запрошень є Росія ← За словами А.Юсова, лідером запрошень є Росія* (Київ сьогодні. – 2005. – 4 лютого. – С.5); *Працюри забрали його з собою ← Мабуть, працюри забрали його з собою* (ПіК. – 2001. – 5-11 червня. - С.26). Хоча виділювані в ускладнених реченнях конструкції не призводять до розриву реченневих зв'язків, а лише модифікують наявний, уміщена в них вказівка на джерело інформації й на ймовірність повідомлення спрямовує розвиток лінійної структури в напрямі складного речення, що є репрезентантом двох пропозицій: *А.Юсов говорить, що лідером запрошень є Росія; Можна припустити, що працюри забрали його з собою.*

Зростання уживаності вставних слів, словосполучень і речень пояснюється суб'єктивованістю публіцистичного мовлення, режимом мовної економії задля передачі більшої інформативності стислішими формами, функціями писемного жанру газетно-інформаційного підстилю. Сегменти вставності, характеризуючись на включенні в реченнєву структуру спеціалізованих елементів на позначення ймовірності/неймовірності, достовірності/припущення, уточнення джерела повідомлення, ставлення чи оцінки висловлюваного, реалізують реченневомодифікуючий синтаксичний зв'язок, що за

своєю граматичною суттю є внутрішнореченнєвим: *Читач, думаю, може зрозуміти, які питання я готував для Миколи Замковенка* (ПіК. – 2001. – 5-11 червня. – С.10); *Дійсно, в день голосування (20 березня) склалося враження, що лідери трійки нетрадиційно різких висловів на адресу Ющенка припустилися винятково в емоційному пацифістському запалі* (ПіК. – 2003. – 29 березня. – 4 квітня. – С.10).

До розриву внутрішнореченнєвого синтаксичного зв'язку, в усякому разі на формальному рівні речення, не призводить вклучення у його структуру вставлених одиниць, незалежно від того, словоформою, словосполученням чи реченням вони виражені: *Між тим, хто не питиме у цей чорно-червоно-коричневий день (тости зараз не обговорюємо), будуть одиниці (неодноразово перевірено)* (ПіК. – 2002. – 5-11 листопада. – С.57). Перебуваючи в межах базової структури, вставлені конструкції реалізують інтродуктивний синтаксичний зв'язок реченнєвомодифікуючого характеру й спеціалізуються на введенні автономно-додаткової інформації [Загнітко 2004; Пентилюк 1997]. Інтродуктивний зв'язок може вводити конструкції, що своєю смисловою значимістю стоять над базовим реченням і навіть більші за нього за обсягом, що визначає загальну тенденцію вставлених одиниць до синтагматично-смислового розчленування реченнєвої структури при збереженні її зовнішньої форми. Розширення в сучасній публіцистиці меж і функцій інтродуктивності, її кількоступенева диференціація засвідчують формально нереалізований потенціал речень із вставленнями до розриву внутрішньосинтаксичних реченнєвих зв'язків. Такий розрив виявляє себе на глибинному семантичному рівні й засвідчує потенційне розгортання речення у площину тексту: *Ця ситуація гірша, ніж у попередні століття, коли український громадянський актив (мізерна меншість! після страхітливого окупаційного погрому!) перед лицем нового наступу імперії (політичні арешти 1965 року) на перші паростки українського пробудження ПОСТАВИВ ПИТАННЯ про національне становище народу – поставив політично, принципово і ПУБЛІЧНО* (ПіК. – 2003. – 29 березня – 4 квітня. - С.22).

Якщо вставні й вставлені конструкції не призводять до формального розриву внутрішньореченнєвих синтаксичних зв'язків, а лише додають до них реченнєвомодифікуючий, то інші сегментовані одиниці, з-поміж яких аналізуємо парцельовані, приєднувальні, власне сегментовані та повтор як специфічний засіб смислової актуалізації, формально виходять за межі базової структури. Неодновимірним при

цьому постає приєднувальний зв'язок, реалізація якого можлива у межах однієї реченнєвої синтагми, коли приєднувальна конструкція займає фінальну позицію у формально й семантично цілісному висловленні, й поза нею, коли відповідна структура стоїть після тривалої паузи, позначуваної у писемному мовленні частіше крапкою чи трьома крапками: *Віктор Лисицький має великий управлінський досвід, і політичний теж* (Українське слово. – 2005. – 23-29 березня. – С.9); *Яка тоді різниця: вища влада у Кабінеті Міністрів чи у Верховній Раді? Адже і Верховна Рада, і створюваний нею уряд будують “наші”... І будуть “наші” на багато-багато років* (Сільські вісті. – 2003. – 28 серпня. – С.1). Реченнєвомодифікуючий статус приєднувального зв'язку в простому реченні виявляється в його прагненні реалізувати власну пропозицію, але в згорнутому вигляді. Порівняємо: *Віктор Лисицький має великий управлінський досвід; Віктор Лисицький має великий політичний досвід*. Перебуваючи за межами базового речення, приєднувальна конструкція втрачає реченнєвомодифікуючий статус, а набуває ознак текстового зв'язку, оскільки організовує речення у надфразну єдність: *Ющенко мені ближчий за духом і навіть візуально. І мені дуже не подобається, коли за когось так сильно агітують, що це вже переходить усі межі здорового глузду* (Україна молода. – 2004. – 1 грудня. – С.10). В останньому випадку приєднувальну конструкцію не можна ввести до попередньої без створення змістової надлишковості, якої надасть додаткова інформативність вичленуваного сегмента. Характер подачі конструкцій приєднувального змісту виявляє себе у корелятивній парі типів приєднувального синтаксичного зв'язку внутрішньореченнєвий / зовнішньореченнєвий.

Розчленування єдиної граматичної структури на частини традиційно пов'язують із парцеляцією, фігурою експресивного синтаксису, активно представленою в публіцистичному мовленні. Характеризуючись структурною залежністю від базової частини, що зазвичай визначається їхньою лівобічною валентністю чи смисловою несамостійністю, парцеляти засвідчують послаблення доцентрових тенденцій в облаштуванні синтаксичного ладу писемного мовлення. Свідоме сегментування цілісної інформації має прагматичне спрямування й увиразнює той смисловий відрізок, що лінійно продовжує речення поза його формальними межами. Парцеляти в будь-якому структурно-семантичному вияві лише разом з опорною частиною формують завершений смисл і тому йдеться не про розрив смислових відношень на семантичному рівні, а про специфіку їхньої подачі: *Ми не проти таких “ювілеїв”, але й не визнаємо їх за канон*.

Адже аналізувати діяльність нового уряду варто постійно, а не тільки до “червоної дати”. Бо надто вже багато гуль на лобі (Українське слово. – 2005. – 23-29 березня. – С.9). Причинові смислові відношення між базовою частиною й парцелятом першого ступеня, між парцелятом першого ступеня й парцелятом другого не змінюють синтаксичний зв'язок і не залежать від способу подачі інформації сегментованим чи цілісним реченнєвим утворенням. Сутність синтаксичного зв'язку залишається незмінною – реченнєвомодифікуючий для простого, реченнєвотвірний для складного речень, але внутрішньореченнєві його параметри перемішуються в площину зовнішньореченнєвих. Порівняємо: *Хотілося б знати, де, в якій із сусідніх європейських держав існує цей “дзеркальний підхід”? У Франції, Італії, Греції, Польщі, Чехії чи, може, Росії. Де живе кілька мільйонів українців!* (Літературна Україна. – 2005. – 12 травня. – С.2) → *Хотілося б знати, де, в якій із сусідніх європейських держав існує цей “дзеркальний підхід”? У Франції, Італії, Греції, Польщі, Чехії чи, може, Росії, де живе кілька мільйонів українців – підрядний прислівний реченнєвотвірний зв'язок; Швейцарія. З її традиційною багатомовністю дає прекрасну можливість вивчати тут французьку. Німецьку. Англійську* (Студентська газета. – 2004. – Жовтень. – С.3) → *Швейцарія. З її традиційною багатомовністю дає прекрасну можливість вивчати тут французьку, німецьку, англійську* – сурядний реченнєвомодифікуючий. Функціонування парцелятів пов'язане не із розривом синтаксичних зв'язків, а із специфічною репрезентацією їх задля актуалізації й експресивізації мовлення.

Серед фігур експресивного синтаксису, вживаних у текстах публіцистичного стилю, специфікою відзначаються власне сегментовані конструкції, сутність яких “полягає в розчленуванні висловлення на дві взаємопов'язані і водночас структурно й функціонально розмежовані частини з метою виразнішого, переважно експресивного, звучання їх” [Дудик 1975, с.215]. Власне сегментація співвідноситься з конструкціями, що ґрунтуються на кореляції субстантивної форми вираження того чи іншого поняття, з одного боку, і його займенникового вираження, з другого боку” [Загнітко 2001, с.524]. Йдеться про називний теми з його окремним формально-граматичним оформленням і співвідносні з ним номінативні блоки субстантивного характеру, що зазнають подальшого смислового розгортання в межах того ж реченнєвого утворення. Називний теми, формально виділюваний в окреме речення тривалими паузами, не є достатнім для здійснення повноцінного комунікативного акту

й завжди діє у напрямі правобічного розгортання тексту: *Згадки, згадки... Вийшла з Колізею, зачудована і захоплена побаченим і домисленим в уяві* (Літературна Україна. – 2004. – 16 вересня. – С.8). Власне сегментована конструкція завжди є компонентом тексту, витворюючи з наступним реченням чи реченнями надфразу єдність. Будучи смисловим центром усього повідомлення, називний теми корелює із складнішою структурною, що розкриває, деталізує, конкретизує зміст вичленовуваного сегмента: *Націоналіст. І батьки твої, і предки твої, і рід твій – фашисти* (Літературна Україна. – 2004. – 16 вересня. – С.1); *Виставки. Галузь, яка в усьому цивілізованому світі виступає одним з основних критеріїв наукового, промислового та гуманітарного розвитку, починає стрімко розвиватися і в Україні* (Українська газета. – 2005. – 20-26 липня. – С.11). Попри можливий уточнювальний чи приєднувальний зміст, між називним теми й післябазовим реченням ніколи не реалізується ні опосередкований, ні приєднувальний зв'язок; ці конструкції є структурно самостійними й репрезентують текстотвірний зв'язок, частіше зв'язок послідовності, формальним показником якого є заміщувально-вказівна лексика поstopорних речень.

Синтаксична організація публіцистичного тексту виявляється не лише в активізації власне сегментованих конструкцій з узвичасним вичленуванням їх як окремого речення, а й у нетрадиційному виокремленні комою, трьома крапками, тире й навіть знаком оклику, коли кореляти функціонують в одній реченнєвій синтагмі: *Експерименти, хто не вдавався до них в Україні* (Рівне вечірне. – 2005. – 9 листопада. – С.5); *Бездоріжжя, хто не відчув його на собі пізньої осені та ще й у такому віддаленому селі* (Сільські вісті. – 2003. – 28 вересня. – С.5). Вичленований сегмент у вигляді називного уявлення стає першою частиною складних речень, специфіка синтаксичного зв'язку яких не тільки не дістала належного витлумачення, але немає й термінологічного визначення. Не зовсім коректним нам видається твердження М. Каранської, що “так встановлюється типовий синтаксичний займенниковий зв'язок” [Кадомцева 1985, с.128].

Сучасна публіцистика зрідка використовує власне сегментовані конструкції у невластивій їм інтродуктивній функції: *На початку розмови Толик запевняв мене, хабаря нікому не давав та й не вміє (дивак!)* (Антологія с.20). Уживання односкладного номінативного речення у ролі вставлення підсилює емоційно-образну виразність тексту й накладає на нього додаткові суб'єктивно-модальні смисли.

Публіцистичний стиль попри свою близькість до стилю художньої літератури специфічно послуговується фігурами експресивного синтаксису як засобом емоційно-сислової актуалізації, в тому числі й лексичним повтором, що виконує в межах тексту основні функції – структурноорганізувальну й стилістичну. У парадигмі засобів експресивності лексичний повтор в усіх його виявах є не стільки наслідком розчленування формально-семантичної структури речення, а скільки способом сислової актуалізації, що служить не для розриву внутрішньореченневих синтаксичних зв'язків, а послідовно спрямовує розвиток лінійної структури речення в прогресивному напрямі: **Соромно, якщо російська мова законодавчо стане державною, то Україна буде російською! Ми цього не хочемо! Соромно, що представники діаспори, які приїхали до нашої столиці у перші роки незалежності, не чули української мови. Соромно, що в моїй амбулаторній медичній картці зараз, як і колись, усі лікарі ведуть записи російською мовою** (Українське слово. – 2005. – 23-29 березня. – С.8). Уживаний у межах одного речення, повтор передає інформацію сегментовано, займаючи ініціальну позицію у кожному із сегментів; повтор, що функціонує в нарізно оформлених реченнях, як правило, синтаксично поширює постопорні конструкції. Порівняймо: **Що більше спостерігаю за діяльністю комуністів у парламенті, то більше переконуюся, що з кожним днем вони все більше віддаляються від реальності сьогодення, від життя українського народу, “турботою” про якого любляють прикриватися** (Українське слово. – 2005. – 6-12 липня. – С.3); **Дев'яте місце, до речі, і ділять сьогодні Ігор Коломийський і Сергій Тарута. Обидва – великі українські олігархи. Обидва готові грати на боці окремих членів нової президентської команди. Обидва поки що подобаються новому президентському оточенню** (Українська газета. – 2005. – 20-26 липня. – С.4). Функціонування лексичного повтору пов'язане не з розривом внутрішньореченневих синтаксичних зв'язків, а визначає специфіку розгортання тексту й характер зв'язку в межах надфразної єдності.

Функціонування фігур експресивного синтаксису, що зазвичай є наслідком сегментації цілісного висловлювання на структурно-сислові відрізки, засвідчує такі тенденції: 1) розрив внутрішньореченневих синтаксичних зв'язків при парцеляції; 2) появу реченнемодифікаційних при введенні вставних конструкцій; 3) розгортання реченневих зв'язків у текстові за умови наявності вставлень; 4) розвиток лінійності речення без руйнації цілісності базової структури при приєднувальних конструкціях і лексичних повторах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дудик 1975: Дудик П.С. Явища номінації, сегментації і контамінації в структурі речення // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К., 1975. – С.43-52.
2. Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
3. Загнітко 2004: Загнітко А.П. Основи українського теоретичного синтаксису. Частина 2. – Горлівка: ГДПШМ, 2004. – 254 с.
4. Кадомцева 1985: Кадомцева Л.О. Українська мова. Синтаксис простого речення. – К.: Вища шк., 1985. – 128 с.
5. Пентелюк 1997: Пентелюк Л. Повтор як синтаксичний засіб експресії у поетичному мовленні // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 3. / Укл. А. Загнітко (наук. ред.) та ін.. – Донецьк: ДонНУ, 1997. – С.30-34.

УДК 81'367.5

ББК Ш12=411.4*221

Наталія ЛЕШКОВА,

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри
української мови Горлівського державного педагогічного
інституту іноземних мов*

СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕМИ В ДЕТЕРМІНАНТНИХ СКЛАДНИХ РЕЧЕННЯХ

У статті простежуються структурно-типологічні особливості вияву комплексної реми, розкривається специфіка репрезентації такої реми на реченнєвому рівні.

Ключові слова: рема, комплексна рема, актуальне членування речення, висловлення, підмет, присудок.

Залежно від того, якими засобами в контекст вводиться нова інформація, значною мірою визначається характер речення. Для структурно-типологічної та стилістичної характеристики суттєве значення має контекстуальна *даність* або *новизна*, тобто наявність або відсутність у попередньому контексті того, про що йдеться в наступних реченнях. До *даної* інформації належить також і те, що якоюсь мірою вже визначено попереднім контекстом.

Найбільш природним способом введення в контекст нової інформації служить включення цієї інформації до складу реми висловлення. Окрім комунікативно розчленованих висловлень, в яких виділяються дві частини – тема і рема, для мовлення властивий ще

один комунікативний тип висловлення – нерозчленовані висловлення (*Пішов доц; Прийшла весна*), які традиційно несуть повністю нову інформацію.

Нерозчленовані висловлення складають велику групу, яка відрізняється розмаїттям лексико-синтаксичного складу і різним функціональним навантаженням. Репрезентуючи собою *комплексну рему*, висловлення добре пристосовані до введення в розповідний або описовий контекст нових явищ, фактів, предметів, осіб. Вступну функцію виконують в основному речення з дієсловами екзистенції і виникнення, або, як їх іноді називають, дієсловами „появи на сцені”: *Жили колись король з королевою...; Один багатий удівець одружився ворузе з удовою...; В давні-предавні часи один багатий і могутній король...* і под. Введена в контекст нова особа, предмет або явище у подальшому викладі може вільно фігурувати як дане, відоме читачеві. (Як тема, що вже визначена попереднім контекстом, можуть функціонувати і назви окремих аспектів або складових частин вже введеного в розповідь предмета або явища). Наприклад: *Закони були написані для їх виконання. Його (закон) ще називають малою конституцією столиці, адже деталізує загальні положення закону про місто-герой Київ* (Столиця. – 2005. – 4-10 квітня. – С.2).

Будова тексту, за якого нова інформація вводиться уже вказаними способами, відображає природну логічну послідовність смислових ланок розповіді. Логіка розповідального руху диктується поінформованістю або непоінформованістю читача, що впливає з того, згадані чи незгадані в попередньому контексті окремі елементи змісту речення. Новий предмет або особа повинні бути введені в контекст повідомленням про їхнє існування або появу на конкретній просторовій ділянці і в конкретний часовий момент розповіді. При послідовному розгортанні смислових ланок розповіді необхідно ввести також і повідомлення про прихід нової пори, нового відрізка часу, нового стану довкілля і т.п.

Наявні й інші принципи побудови тексту, пов'язані з нестандартними способами введення нової інформації. Одним з таких принципів виступає включення нової інформації відразу, безпосередньо в тему висловлення, не враховуючи тих ступенів, які зумовлені суворою логічною послідовністю викладу, що враховує міру поінформованості / непоінформованості читача. Найбільш наочно цей принцип виявляє себе в реченнях, де темою постає склад головного речення, а ремою – склад підрядного речення або тема – склад підмета, рема – склад присудка. Наприклад: *Вітер дмухав із берега, так що море замерзло на сотню метрів* (Ю.Яновський). Наведене

складнопідрядне речення є початком розділу і містить у собі по суті два повідомлення: 1) *Вітер дмухав із берега*; 2) *Море замерзло*. В логічно розгорнутому викладі новий предмет або явище, яке виражене субстантивною групою, за традицією вводиться до контексту нерозчленованим висловленням з екзистенційним дієсловом: *Був сильний вітер* (можливий експресивний варіант з інверсією компонентів, які переміщує фразовий наголос з фінально-позитивного вияву в ініціальний в реченні: *Сильний вітер був*). У наступних висловленнях подаються характеристики цього явища. В художній розповіді часто відбувається стиснення двох повідомлень в одне. Виникають висловлення подібні до такого типу утворень. Подібні висловлення можуть бути нерозчленованими експресивними, якщо присудок у них не був значною мірою поширений й інформативно значущий. Розгорнута характеристика явища, яка міститься у присудку, перетворює останній на рему, перешкоджаючи осмисленню подібних висловлень як нерозчленованих експресивних. Пор. наступні приклади: *Дівчинка відкидає набік віночок, який вона плела, сидючи біля воза, встає і, переконавшись, що поблизу нікого нема, біжить до старого гіллястого дуба, що, мов сторожа, стоїть на узліссі* (М.Олійник). У цьому разі речення являє собою з логічного погляду „стиснуте” висловлення, що містить у собі по два повідомлення [4, 35]. Зміст першого повідомлення – твердження про існування або виникнення якогось явища, друге повідомлення містить його подальшу характеристику. (Можливі такі утворення, коли з двох однорідних присудків перший виражений дієсловом з екзистенційним значенням, а другий – дієсловом або дієслівним словосполученням зі значенням конкретної індивідуальної ознаки (часто у вигляді метафори)). Якщо б речення обривалося на першому присудку, воно б репрезентувало нерозчленоване експресивне висловлення: *Ясна річ, є окремі випадки*. Але другий присудок вводить нове повідомлення й, оскільки він є ремою, вимагає включення до складу реми і першого присудка: *Ясна річ, є окремі випадки, коли люди втрачають контроль* (Столиця. – 2005. – 4-10 квітня. – С.12).

Речення з партиципними формами дієслова цікаві в плані темарематичного аналізу. У більшості граматик розглядається наявність / відсутність підмета при вказуванні на суб'єкта дії. Дж.Сінклер вважає, що підмет репрезентує суб'єкт у підрядних реченнях [6, 46]. Пор.: *Марійка читала книжку для того, щоб ми це обговорювали; Для прочитання цієї книги Марійкою, хтось повинен знайти копію – Марійка*. Такий висновок більш прийнятний з позиції швидше актуального аспекту синтаксису, ніж структурного. Дієслівність

безособових форм зумовлює їхній рематичний характер, а вся конструкція являє собою типову тема-рема-тичну структуру. Якщо порівнювати конструкції *Я готова до нього прийти* та *Я готова прийти*, неважко помітити, що в першій з них поєднані дві тема-рема-тичні повні структури зі своїми темами і ремами:

$$\begin{array}{c} T1 \rightarrow P1 \\ | \\ T2 \rightarrow P2 \end{array}$$

(де T1 – Я; P1 – готова; T2 – до нього; P2 – прийти). Друга конструкція має одну тему і подвійну рему: (де T1 – Я; P1/1 – готова; P2/1 – прийти). Саме останній приклад репрезентує випадок подвійної реми, коли два дієслівних елементи співвідносяться з однією темою так, що другий елемент нерозривно пов'язаний з першим, внаслідок чого являє собою його поповнення, але водночас має самостійний зв'язок з темою.

Для української мови є характерною конструкція з комплексною ремою, перший зі складників якої може бути виражений іменною або ад'єктивною групою, а другий – інфінітивом. Найбільш виразно репрезентують „прозорий” приклад подвійної реми пасивні конструкції типу: *Я була запрошена прийти*. Аналіз подібних конструкцій у плані їхньої семантики проводився у багатьох роботах, але нам не видається доречним використання терміна *катенативне сполучення* у використанні щодо сполучень такого типу. Також можливі окремі випадки подальшого розвитку інфінітивних груп, тобто потрійної реми: *Я була запрошена прийти подивитися на нього*. Особливий випадок комплексної реми являють собою словосполучення з модальними дієсловами: *Щоб запобігти складнощів, ці складнощі можуть вирішуватися декількома шляхами*. Схематичний запис таких конструкцій характеризується тим, що обидві частини подвійної реми індексуються однаково, але з додатковими показниками: $T1 \rightarrow P1/1 + P2/1$.

Відокремлені обставини самі по собі мають тема-рема-тичні відношення, оскільки дієслово є ремотвірним елементом. Це властивість партиципних форм у традиційних граматиках називалося *предикативністю*, а О. Єсперсен називає його *нексусом*. Зауважимо, що, пояснюючи введене ним поняття нексусу, О. Єсперсен відмічає властивість таких сполучень, яка притаманна саме тема-рема-тичній конструкції. „Нексус, – пише він, – завжди має два поняття, які обов'язково повинні залишатися розчленованими: вторинне слово додає дещо нове до того, що вже було назване ... нексус – дещо гнучке, або наче би більш живе, розчленоване” [1, 132].

Нексус, на його думку, схожий на процес або драму, а як приклад наведемо речення: *Надворі стало темно, тому що небо затягли хмари*, що протиставлене реченню *Тому що небо заволокли хмари, надворі стало темно*, як явище, що називається *юнкцією*.

В.Матезіус кваліфікував такі конструкції як випадок складної конденсації, які дозволяють репрезентувати висловлення в компактному вигляді, однак він не встановлював їх статусу з погляду тема-рематичної організації.

Водночас такий підхід дуже важливий, оскільки він дозволяє вирішити питання про предикативність конструкцій з партиципними дієслівними формами. Якщо з давніх часів предикативність (предикація) пов'язувалась з фінітними формами і з категоріями часу та способу, які вони виражають, то конструкціям з безособовими формами слід відмовити у статусі предикативних утворень. Однак у них з'являються інші властивості предикативних конструкцій, а саме вказування на дію (або стан), хоча без використання закріплених за їхнім вираженням граматичних форм. Це протиріччя може бути вирішене лише внаслідок визнання того, що в них як і в інших конструкціях, діє інший принцип організації синтаксичних структур – не підметово-присудковий, а тема-рематичний [3, 248].

Частим є використання речень, де акумулюються дві самостійні тема-рематичні структури, з яких перша поєднується з підметово-присудковою, а інша постає в чистому вигляді. У сучасних граматиках термінологічний статус таких конструкцій не має однозначного тлумачення. У граматиці Л. Бархударова і Д. Штелінга вони називаються дещо незвичним для такого поняття терміном *комплекси*, в зарубіжних граматиках – часто просто *дієслівними групами*.

У науковій літературі неодноразово відмічалась синонімічність дієприкметникових конструкцій і підрядних речень: *зроблена справа = справа, яка повинна бути зробленою*. Однак детальний розгляд співвідношення конструкцій цих двох типів дозволив О.Пронічеву зробити висновок про те, що різниця між смислами зводиться до різного ступеня вияву модальних значень [2, 16].

Безумовно, одним із прикладів ускладнення реми є подвійна рема, але треба перш за все відрізнати *багаточленне координативне ускладнення*, тобто приєднання декількох незалежних структурно, семантично рематичних утворень до однієї схеми: $T \rightarrow P1 = P2$: *Він довго блукав по тайзі, доки його обмороженого, кволого не знайшли мисливці* (Г.Тютюнник).

У ряді випадків спільним елементом у таких конструкціях виявляється не тільки тема, але і дієслівна частина, яка вводить рематичні комплекси: $T \rightarrow P (P1 + P2)$. Таке координативне ускладнення реми може включатися до другого компонента подвійної реми: $T \rightarrow P1/1 + P2/1 (+ P2 + P3 + P4)$. Дужки у двох останніх схемах показують, що частина реми ускладнилася: *Пожди, моє серце, пожди, / допоки повстане руїна, допоки кайданів сліди не скине з душі Україна* (Д.Павличко).

У глибокому і детальнішому дослідженні випадку координативного ускладнення – біномінальних конструкцій М.Густавсон показує, що такого типу утворення часто використовуються саме у складі реми. „Згідно з принципом розгортання функціональної перспективи речення кінцеве положення цих елементів означає, що вони є носіями найвищого ступеня комунікативного динамізму, тобто їхній вклад у передачу інформації є найважливішим” [5, 74]. Водночас актуалізується зауваження, що нерідко другий елемент пари несе лише додаткову інформацію і його використання постає, швидше, стилістичним прийомом або навіть диктується ритмічними умовами.

М.Густавсон констатує лінгвістично важливу рису: використання біномінальних конструкцій у будь-якому компоненті рематичної частини висловлень. Однак найбільша частотність виявляється в конструкціях з партиципними дієслівними формами, оскільки вони дозволяють обійтись без розгорнутих підрядних частин, що відображає специфіку синтаксису, і коли речення містить глибинну інформацію першого, другого ті інших рівнів, пор.: *Війна завжди його тривожила, от і не хотів Василь цього* (А.Яна), де репрезентований метафорою, що передає участь суб'єкта (Василя) у бойових подіях, а предикативна детермінантна частина репрезентує динамізм неспокійного стану суб'єкта.

Іншим типом ускладнення реми є *субординація* відношень між складовими її частинами, коли в межах реми використовуються два або декілька членів, які пояснюють один одного таким чином, що жоден не може бути втраченим: *Маруся злякалась, що не можна їй розказати, а сама не зна чого* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Використання у складі реми різних адвербіальних елементів також ускладнює цю частину конструкції, але на відміну від координації і субординації, можливо, доцільно називати таку рему *комплексною*. Слід додати, що найпоширенішим випадком ускладнення реми є наявність додатків до дієслова.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Есперсен О. Философия грамматики. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – 404с.
2. Проничев А.И. Присубстантивные инфинитивные конструкции в сопоставлении с придаточными предложениями в современном английском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1970. – 20 с.
3. Пумпянский А.Л. Информационная роль порядка слов в научной и технической литературе. – М.: Наука, 1974. – С.248-256.
4. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Ярцевой. – 2-е изд. – М.: Большая российская энциклопедия, 2000. – 688 с.
5. Gustafsson M. Binomial expression in present-day English. A syntactic and semantic study. – Turku, Turun Ylio-pisto, 1975. – 173 p.
6. Sinclair J., McN. A course in spoken English. Grammar. – London: Oxford Univ. Press, 1972. – 117 p.

УДК 81'373.4

ББК Ш12=411.4*221

Тетяна Марченко,

викладач кафедри української мови

Горлівського державного педагогічного інституту

іноземних мов

КОРЕЛЯЦІЯ ВАЛЕНТНОСТІ ПРЕДИКАТА Й СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ РЕЧЕННЯ

У статті простежено співвідношення валентності предиката й семантичної структури речення, окреслено типи валентних позицій, з'ясовано міру залежності повноти / неповноти речення від якісно-кількісної характеристики валентності предиката.

Ключові слова: семантична структура речення, валентність предиката, субстанцій на синтаксема, валентна позиція, неповне речення.

Метою нашого дослідження є аналіз семантично елементарних речень з огляду заповнення або незаповнення позицій, які відкриває предикатний елемент, тобто якою мірою семантична повнота чи неповнота речення залежить від валентного потенціалу предиката. Актуальність роботи зумовлена потребою поглибленого осмислення семантики неповних речень та їх функціонування у сучасній

українській мові. Новизна роботи полягає в тому що вперше робиться спроба співвіднести повноту/неповноту речення з валентністю предиката. Це передбачає розв'язання таких завдань: 1) простежити співвідношення валентності і семантичної структури речення; 2) окреслити типи валентних позицій; 3) з'ясувати міру залежності повноти / неповноти речення від якісно-кількісної характеристики валентності предиката.

Репрезентуючи об'єктивний смисл речення, валентність предиката не тільки характеризує речення як знак ситуації, але й виступає інструментом розмежування семантично елементарних і неелементарних речень [Загнітко 2001, с. 121]. Валентність предиката визначає статус непередикатних знаків, внаслідок чого один предикат разом із залежними від нього непередикатними компонентами створює семантично елементарне речення.

Семантична структура речення ґрунтується на взаємодії семантичних компонентів. Вони організовуються в ній на певній ієрархічній основі, яка визначається рангом семантичних компонентів. У побудові реченнєвої конструкції суттєвою є роль двох частин мови – дієслова та іменника, які є ядреними, оскільки саме вони формують переважну більшість речень. На цю типову особливість вказує семантико-синтаксична валентність дієслівного предиката: регулярним заповнювачем позиції предиката в українській мові є дієслово, а позицій залежних синтаксем – іменник. У силу цього дієслову належить визначальна позиція у побудові висловлень і воно постає найцентральнішим членом речення. Дієслівна семантико-синтаксична валентність групує елементарні речення у класи з їхніми відмінними семантико-синтаксичними структурами.

Особливості семантичної структури елементарного речення залежать від дієслівного предиката. Структурний склад елементарного простого речення вміщує предикатний і субстанційні компоненти. На кількість субстанційних синтаксем і їх функціональну роль впливає семантична якість предиката. Розрізняють лівобічну і правобічну валентність предиката-дієслова. Лівобічна валентність репрезентована суб'єктивним субстанційним компонентом, за яким закріпилося відповідне місце – як правило, перед дієсловом. Наявність суб'єктної синтаксеми в лівобічній позиції властива всім дієсловам української мови, виняток становлять лише дієслова з так званою нульовою валентністю: *Микола прибіг додому* (В. Підмогильний); *Юлія щось говорила* (П. Загребельний) і *Знов стало накрапати* (Є. Гуцало).

найвиразнішим виявом лівобічної позиції суб'єктної синтаксеми є форми називного відмінка іменників.

Правобічні іменникові компоненти диференціюються на такі синтаксеми: об'єктну, адресатну, інструментальну (знаряддя або засіб дії), локативну (початковий пункт руху, шлях руху і кінцевий пункт руху). Наявність певної відповідної правобічної синтаксеми залежить від валентності дієслова, з-поміж яких диференціюють одно-, дво-, трьох-, чотирьох-, п'яти-, шести-, семивалентні (за А.П. Загнітком) [Загнітко 1996]. Правобічні позиції відповідних компонентів заповнюють форми непрямих відмінків.

Отже, предикат визначає кількість субстанційних знаків в елементарному реченні, їхні семантичні функції і взаємовідношення. Він є одним із важливих компонентів організації реченнєвої конструкції. Саме предикат здатний формувати семантичну структуру речення, тому його вважають справжнім центром реченнєвої конструкції. Визначальне значення предиката в семантичній структурі речення міститься в його внутрішніх і зовнішніх характеристиках: у внутрішній структурі кожного речення він виявляє кількість і якість субстанційних синтаксем (до речі, ці субстанційні знаки мовознавці кваліфікують як актанти (Л. Теньєр); предикандуми (С.Д. Кацнельсон); глибинні відмінки (Ч. Філлмор); аргументи (І.Р. Вихованець)), а на його семантичній природі ґрунтуються зовнішні семантичні відношення з іншими реченнями тексту.

Межі семантично елементарного речення визначаються здебільшого валентністю предиката і його аргументами. Предикати як центральні синтаксеми семантико-синтаксичної структури простого елементарного речення розчленовуються на чотири основні типи: а) синтаксеми-предикати дії, що позначають діяльність, породжувану суб'єктом-діячем: *Студенти вивчають мову*; б) синтаксеми-предикати процесу, які не передбачають активного виконавця дії, а стосуються суб'єктів змінних станів: *Дерева ростуть*; в) синтаксеми-предикати стану, орієнтовані на пасивність суб'єкта і пов'язані з його непостійною характеристикою: *Мені весело*; г) синтаксеми-предикати якості, що позначають постійну ознаку предмета: *Хлопець високий*. У зв'язку зі специфічними сполучувальними можливостями І.Р. Вихованець виділяє в межах предикатів стану локативні предикати, що вказують на стан предмета у просторовому плані (*Ми були в лісі*), і кількісні предикати, що характеризують предмет з означено-кількісного й неозначено-кількісного боку (*Хлопців було п'ять*). Предикати дії можуть відкривати максимальну кількість

іменникових синтаксем – сім залежних компонентів, а предикати процесу, стану та локативні й кількісні предикати характеризуються в максимальному вияві двовалентністю. Залежно від цих особливостей Т.Є. Масицька подає такі основні типи мінімальних реченневих структур [Масицька 1998, с. 21-22]:

1. Структура Д (її репрезентують дієслова на позначення особливих станів природи всеохоплюваного характеру. Суб'єктна синтаксема при таких дієсловах має нульове вираження): *Світає; Розвиднюється; Холоднішає.*

2. Структура С + Д (її визначають особові дієслова, які вимагають участі суб'єкта): *Бабуся посивіла; Він учителює* (С – суб'єкт дії; Д – дія).

3. Структура С + Д + О, або С + Д + Л, або С + Д + Ізд (її детермінують дієслова, які вимагають участі суб'єкта, об'єкта або локатива чи інструменталія): *Хлопець прочитав книгу; Мати стояла біля груші; Дівчина пише олівцем* (С – суб'єкт дії; Д – дія; О – об'єкт дії; Л – локатив; Ізд – інструменталь знаряддя дії).

4. Структура С + Д + О + Ад або С + Д + О + Ізд (її утворюють дієслова, які вимагають участі суб'єкта, об'єкта, адресата чи інструменталія): *Дівчина віддала листа братові; Хлопець вирізав іграшку ножем* (С – суб'єкт дії; Д – дія; О – об'єкт дії; Ізд – інструменталь знаряддя дії; Ад – адресат дії).

5. Структура С + Д + Ад + О + Ізд або С + Д + Л1 + Л2 + Л3 (її характеризують дієслова, які вимагають участі суб'єкта, об'єкта, адресата, інструменталія чи локатива): *Син написав приятелеві листа олівцем; Хлопці бігли з села у ліс через поле* (С – суб'єкт дії; Д – дія; О – об'єкт дії; Ізд – інструменталь знаряддя дії; Ад – адресат дії; Л1 – локатив початку руху, Л2 – кінця руху, Л3 – шлях руху).

6. Структура С + Д + Ізп + Л1 + Л2 + Л3 (її репрезентують суб'єкт, інструменталь та локатив): *Загін вирушив поїздом із Луцька до станції Львів через Радехів* (С – суб'єкт дії; Д – дія; Ізп – інструменталь засобу пересування; Л1 – локатив початку руху, Л2 – кінця руху, Л3 – шлях руху).

7. Структура С + Д + О + Ад + Л1 + Л2 + Л3 (її характеризують суб'єкт, об'єкт, адресат і локатив): *Дівчина несе квіти матері з саду у кімнату через подвір'я* (С – суб'єкт дії; Д – дія; О – об'єкт дії; Ад – адресат дії; Л1 – локатив початку руху, Л2 – кінця руху, Л3 – шлях руху).

8. Структура С + Д + О + Ад + Ізп + Л1 + Л2 + Л3 (її утворюють суб'єкт, об'єкт, адресат, інструменталь і локатив): *Хлопець привіз вантаж матері машиною з міста у село через річку* (С – суб'єкт дії;

Д – дія; О – об'єкт дії; Ад – адресат дії; Ізп – інструменталь засобу пересування; Л1 – локатив початку руху, Л2 – кінця руху, Л3 – шлях руху).

З наявних моделей видно, що їх репрезентантами є від одно- до семивалентних дієслів. Сукупність усіх функціонально-синтаксичних позицій конкретного дієслова, вжитого у певному значенні, створює його валентний потенціал. У мовленні він рідко реалізується повністю. Тому незаповнення будь-якої валентно зумовленої позиції в реченні дає всі підстави вважати такі речення валентно неповними.

В українській мові одновалентні предикати становлять чималу групу. Вони здебільшого позначають стан людини або предмета, їхні кваліфікативні характеристики тощо: *дрімати, нудьгувати, морозити, лихоманити, зеленіти, радісний, сумний* та ін. При таких предикатах суб'єктна синтаксема ніяк не може опускатися: *Хлопчик дрімає. Дівчина сумна*. Врахування валентності предиката, його специфіки щодо аргументної ролі дозволяє чітко простежити закономірності вияву неповноти речення в мовленнєвих ситуаціях і встановити корелятивність / некорелятивність з комунікативними інтенціями. Оперування валентністю предиката розкриває також механізм співвідношення неповноти речення з пресупозицією й активним фондом спільних знань адресанта й адресата. У цьому розрізі визначальною є фактична функція, в реалізації якої адресант, як правило, не використовує неповних речень. Звичайно, суттєву роль відіграє також рівень знайомства учасників комунікації та наявність спільних корпоративних постанов: *(Гордій:) Пригадай вчорашнє. – (Василь:) Багато хочеш, я й сьогоднішнього не пам'ятаю* (О. Гончар). У наведеному уривку видно, що не реалізувалася контактнорегулювальна функція. Для не-учасника діалогу без заповнення валентнозумовленої синтаксичної позиції аргументом її елімінація зумовлює неповноту речення.

В українській мові наявна специфічна група предикатів типу *розвиднятися, світає, вечоріє, смеркає*, при яких не маємо лексично вираженої суб'єктної синтаксеми. Такі предикати можна розглядати як "синтаксичний варіант одновалентних дієслів" [Масицька 1998, с. 43]. Відсутність лексично вираженого суб'єкта стану при вказаних предикатах можна пояснити, очевидно, тим, що вони передають особливі стани. Ці стани поширюються на все середовище, а не на який-небудь конкретний предмет у ньому. Отже, такі предикати поєднуються з суб'єктними синтаксемами, що мають нульове вираження, і які умовно можна віднести до неповних речень, а саме еліптичних, бо наявність певних ознак неназваного компонента

міститься в предикаті. У мовленні часто зустрічаються конструкції, у яких закріпилося нульове вираження суб'єктної синтаксеми (ми не маємо на увазі конструкції, у яких неназваний суб'єкт визначається з контексту чи ситуації), що переважно зараховують до односкладних означено-особових, неозначено-особових та узагальнено-особових речень. Суб'єкт у таких реченнях мислиться означено, неозначено чи узагальнено та, як правило, переміщується на задній план, але на його присутність указує певна форма предиката: *Зичу солдатам мужності й перемоги* (Ю. Смолич); *Мало не щотижня з будь-якої нагоди влаштовували для старших гімназистів та гімназисток танці з призами та різними веселоцями* (Ю. Смолич); *Вік живи, вік учись* (Нар. творчість).

Загалом предикативні одиниці, в межах яких обов'язково виступає презентація об'єкта, структурують двовалентні дієслова. Об'єкт накладається на продовжену сему дієслова і витворює в комплексі “суб'єкт + предикат + об'єкт” єдине структурне і семантичне ціле. Пропуск у цій тріаді об'єкта зумовлює семантичну (або валентну) неповноту: *...хоче обійняти* (її), *хоче доторкнутися* (до неї) (П. Загребельний); *Арешитовували* (студентів) *кожного дня* (Ю. Смолич); *“Ти ж книжки читаєш? – Читаю, читаю! – запевнила я його”* (П. Загребельний).

До цієї групи дієслів прилягають лексеми на позначення зміни зовнішності суб'єкта, набуття ним якісно нових навичок, ознак: *фарбуватися, маскуватися, учитися* та ін. Такого типу дієслова є всі підстави віднести до двовалентних дієслів “усіченого” типу (Л. Теньєр вважає їх рефлексивними [Теньєр 1988, с. 259-264]), їхній другий актант міститься в самій структурі дієслова, його показником виступає елемент –ся (*Я фарбуюся – Я фарбую себе; Микола миється – Микола миє себе*) [Вихованець 1992, с. 286]. Тобто в структурах такого типу випускається об'єктний аргумент і є всі підстави вважати їх опосередковано неповними конструкціями. Кваліфікація їх як опосередковано неповних відображає особливий статус елемента –ся, що позначає об'єкта і водночас його не називає, постаючи дієслівним постфіксом.

Правобічна валентність двовалентних дієслів передбачає наявність позиції локативної синтаксеми. Остання поєднується з дієсловами, що означають місце перебування суб'єкта: *бути, перебувати, опинятися, жити, лежати* та ін. Неназивання локативної синтаксеми також, як правило, зумовлює семантичну неповноту: *Вони жили тут, а я мешкав*.

Тривалентні дієслова вимагають таких правобічних субстанційних компонентів, як суб'єктний, об'єктний та адресатний або інструментальний. До цього класу зараховуються дієслова з семантикою "давання": *адресувати, віддавати, видавати, вручати, давати, дарувати* та ін. І саме при них можуть елімінуватися об'єктні й адресатні синтаксеми: "*Розіб'ю цю іржаву бляшанку, академікові ще подарують*" (П. Загребельний); *Виривали з рук, з зубів* (хліб)... (У. Самчук); *Завідуючий райторгвідділом супроводжує особисто й одноосібно, щоб ніхто не заважав, дає пояснення* (П. Загребельний). З об'єктною й інструментальною синтаксемами сполучаються дієслова зі значенням активної фізичної дії: *голити, гострити, колоти, клепати, різати* та ін.: *голити бритвою, гострити точилом, колоти сокирою, клепати молотком, різати ножем*. Незаповнення однієї з цих облігаторних позицій також зумовлює семантичну неповноту.

На відміну від одно-, дво-, тривалентних дієслів, при чотиривалентних дієсловах спостерігається більша частотність елімінації правобічних позицій. Як правило, чотиривалентні дієслова сполучаються з суб'єктною, об'єктною, адресатною та інструментальною синтаксемами, позначаючи переміщення (*бігти, їхати, вискакувати, вилазити, летіти, прилітати, іти, крокувати* та ін.) та писання (*написати, відписати, дописати, переписати, розписати* та ін.). "У мовленнєвих репрезентаціях можлива зміна структурного порядку актантів і варіативність їх числа, але їх наявність передбачається семантикою самого дієслова" [Загнітко 2001, с. 294]: *До Норильська вони летіли через Москву* (Ю. Покальчук); *Сьогодні йдуть з полів дівчата* (У. Самчук).

Менша регулярність заповнення валентних гнізд властива п'ятивалентним дієсловам. До них належать лексеми, що позначають об'єктне і суб'єктне переміщення з кінцевим елементом руху та адресатом дії: *нести, принести, віднести, приносити* і под. У мовленні не всі субстанційні синтаксеми при п'ятивалентних дієсловах мають лексичне вираження: *Несе Галя воду...* (Нар. тв.); *Совинський переніс її через уявлюваний нею рівчак-ручай* (П. Загребельний). І в першому, і в другому реченнях наявна семантична неповнота (відсутність інструмента), що компенсується мовцем з відповідних моделей і не призводить до несприйняття змісту. Часто незаповнена валентнозумовлена позиція постає лексично вираженою в постпозитивному реченні: *Несе Галя воду, коромисло гнеться...* (Нар. тв.).

Правобічні позиції шестивалентних дієслів реалізуються такими синтаксемами: об'єктна, адресатна, інструментальна і дві локативні,

які позначають вихідний і кінцевий пункти руху. До шестивалентних дієслів відносять лексеми типу *везти, привезти, перевезти, довести, транспортувати* та ін. До речі, окремі лінгвісти (див. праці А.П. Загнітка) вважають дієслова типу *перевезти* семивалентними, оскільки до названих синтаксем додається ще синтаксема на позначення шляху переміщення: *З Луцька завод імпортує продукцію замовникові поїздом до Угорщини через Ужгород*. Найчастіше при п'яти-, шести-, семивалентних дієсловах не заповнюються позиції синтаксем на позначення засобів дії, вихідного та кінцевого пунктів руху і шляху переміщення: *“Тобі привезли твої речі?”* (П. Загребельний); *...тоді з давно вже знищеної херсонської хати Ягничів привезли напідне віконце* (П. Загребельний); *Він віз Совинського досить довго* (П. Загребельний). Такі речення є семантично неповними, їх змістова достатність пізнається тільки з контексту. Кваліфікація їх як контекстуально неповних цілком може бути прийнятною.

Отже, семантична структура речення ґрунтується на семних компонентах дієслова – валентних гніздах. На конкретно-мовленнєвому рівні ці гнізда можуть заповнюватися або не заповнюватися, що, в свою чергу, дає нам всі підстави говорити про семантичну (або валентну) неповноту речення.

Семантична структура речення являє собою певну піраміду, вершиною якої виступає предикат з його валентними властивостями, що виявляються або не виявляються залежно від ситуативно-комунікативних умов мовленнєвого потоку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вихованець 1992: Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 224с.
2. Вихованець 1993: Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.:Либідь, 1993. – 368с.
3. Загнітко 1994: Загнітко А.П. Позиційна модель речення і валентність дієслова. – Мовознавство. – 1994. - №2-3. – С.48-56.
4. Загнітко 1996: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія: Монографія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437с.
5. Загнітко 2001: Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662с.
6. Мацицька 1998: Мацицька Т.Є. Граматична структура дієслівної валентності. – Луцьк: Волинський держ. ун-т ім. Лесі Українки, 1998. – 207с.
7. Теньєр 1988: Теньєр Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 656с.

Тетяна РАДІОНОВА,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри
української мови Горлівського державного
педагогічного інституту іноземних мов

ДИФЕРЕНЦІЙНІ ОЗНАКИ АКЦЕНТУАЛЬНОЇ НЕРІВНОПРАВНОСТІ ОДНОРІДНИХ ЧЛЕНІВ РЕЧЕННЯ

Стаття продовжує цикл публікацій автора щодо проблем граматичної однорідності членів речення, зокрема визначаються різновиди синтаксичної нерівноправності з урахуванням дворівневої семантики однорідних членів речення (позиційної та власне конкретних семантичних відношень), зосереджується окрема увага на диференційних ознаках акцентуальної нерівноправності.

Ключові слова: однорідність, синтаксична нерівноправність.

В українській теоретичній і практичній лінгвістиці однорідні члени здебільшого витлумачуються як рівноправні, оскільки саме ця ознака постає чи не домінуютьною при встановленні однорідності / неоднорідності членів речення. Та й саме поняття “однорідність” у його логіко-смысловому звучанні містить у собі сему рівнорядності, рівнозначності: (1) *Падіння етатистсько-бюрократичного режиму, затвердження політичних свобод і гласності створили ейфорію і впевненість у безповоротності процесу демократичної реформації* (М. Павловський // Віче. – 2000. – № 4. – С.40), де *падіння етатистсько-бюрократичного режиму, затвердження політичних свобод і гласності і ейфорію і впевненість* репрезентують на поверхневому рівні яскраво виражену однопорядковість і рівнорядність: тотожність синтаксичних функцій (підмет, додаток), адекватність синтаксичного зв'язку (*падіння етатистсько-бюрократичного режиму, затвердження політичних свобод і гласності* разом з компонентом *створили* – предикативний в його основній формі вияву – взаємозалежній координації; *ейфорію і впевненість* разом з елементом *створили* підрядний прислівний синтаксичний зв'язок у формі сильного керування, при цьому обидва компоненти займають тотожну сильнокеровану постдієслівну синтаксичну позицію, яка в цьому разі може бути витлумачена як

членована). При традиційному підході до однорідності наріжним визнається функціонально-синтаксична тотожність, тотожність морфологічного вираження та адекватність внутрішньореченневих синтаксичних зв'язків (реченнєвотвірних, реченнєвомодифікаційних). Водночас при цьому мало звертається уваги на те, яку ж однорідність слід брати до уваги: синтаксичну (структурну, морфологічну) чи семантичну (ширше – логічну), оскільки обидві з них не дорівнюють одна одній і в практичному плані спостерігаються різноманітні розбіжності, що зумовлюється активізацією тих чи інших компонентів антиномій мовця / слухача, мови / мовлення, інформативності / експресивності тощо, пор.: (2) *Він зробив обґрунтований і тому справедливий висновок* (ПК. – 2000. – №7. – С.26).

У цьому разі один із членів ряду (зокрема другий) знаходиться у семантичній залежності від іншого, хоча у структурно-синтаксичному плані вони постають рівноправними, підтвердженням чого виступає їхня адекватна синтаксична позиція. Логіко-смілова нерівноправність мотивована тим, що поняття *обґрунтований* є ширшим і включає у свій смисловий обсяг уточнювально-наслідковий компонент *справедливий*. На це ж спрямована і функція аналітичного сполучникового елемента *і тому*, маркованого приєднувальною семантикою. Висновковість як основна ознака таких структур орієнтована на відображення логіко-смілової нерівноправності заявлених структур і репрезентацію в їхніх обсягах внутрішньої підпорядкованості, що формально не позначується.

Подібним структурам у сучасній лінгвістиці приділяється мало уваги, що зумовлено ігноруванням специфіки логіко-смілової залежності між компонентами ряду. Це зумовлює постановку й актуалізацію питання щодо співвідношення / неспіввідношення такої семантичної нерівнозначності із синтаксичною, тобто такою, що виражається певними синтаксичними засобами, наприклад, сурядними сполучниками, і чи загалом подібні структури слід розглядати в межах однорідних членів речення.

В О.М. Пешковського є цікава, але не опрацьована до кінця ідея про подвійну функцію сурядних сполучників: сполучник встановлює зв'язок між однорідними членами і одночасно поєднує їх з третім, спільним для них членом [Пешковский 1933, с.232-235]. Лінгвіст послідовно наголошує на тому, що це не дві функції сполучника, а саме подвійна функція як цілісність, в якій не можна вирізнити ні один, ні інший компонент (пор. кваліфікацію недиференційованого синтаксичного зв'язку в межах безсполучникових складних речень, де

також наявна амальгамність сурядності і підрядності, що постають злитими).

А.Ф.Прияткіна характеризує зв'язки однорідних членів між собою та зі спільним членом як подвійні – зовнішні і внутрішні [Прияткіна 1990, с.68-71]. Порівняємо, наприклад: (3) *Пише красиво, але з помилками*. У цьому реченні внутрішні зв'язки виявляються на рівні сполучника *але*; зовнішні зв'язки репрезентовані на рівні словоформ. Зовнішні зв'язки здебільшого уподібнюють й ототожнюють члени речення, створюючи реальні умови для існування і вияву внутрішніх. Внутрішньорядні відношення (зв'язки) об'єднують однорідні члени в ряди та можуть диференціювати та робити синтаксично нерівноправними.

Поняття однорідності і синтаксичної рівноправності не збігаються, а накладаються одне на одне. Типовий ряд однорідних членів поєднує в собі обидві ознаки, але так буває не завжди.

Синтаксична нерівноправність однорідних членів виявляється і виражається по-різному. Узагальнюючи ці вияви, можна виділити два основні різновиди: функціональна (ґрунтується на відмінностях і функціях однорідних членів речення) й акцентуальна (виділення того чи іншого члена ряду) нерівноправність. Перша в сучасній українській мові зустрічається частіше і репрезентована в тих випадках, коли однорідні члени речення пов'язуються протиставними, розділовими або зіставними сполучниками. Акцентуальна неоднорідність виникає за умов існування в реченні часток, модальних слів, градаційних та приєднувальних сполучників. Функціональна й акцентуальна нерівноправність можуть поєднуватися.

Чи не перша спроба описати і витлумачити акцентуальну синтаксичну нерівноправність в сучасній російській літературній мові належить А.Ф.Прияткіній. Диференційні ознаки акцентуальної синтаксичної нерівноправності компонентів ряду полягають в різній синтаксичній значимості його складників, що реалізується такими способами:

1) градаційним, що встановлюється за ступенем значимості предмета чи ознаки; ступенем його достовірності; ступенем вияву чого-небудь: (4) *Тоді він ненавидів у ній тонку викохану талію, гарячі ноги і навіть ім'я* (Гр.Тютюнник);

2) за рівнем ускладнення зв'язку приєднувальною семантикою: (5) *Перші уроки новий, і я би сказав, досить досвідчений тренер присвятив тому, що вчив нас правильній постановці рук* (ПНК. – 2000. – №4. – С.51);

3) за типом зумовленості одного явища іншим: (6) *Їх (владні системи) співвідношення і навіть взаємодія і є проблемою влади та формою її реалізації* (М.Павловський // Віче. – 2000. – № 4. – С.40);

4) за специфікою різноманітної оцінки членів ряду з погляду достовірності / недостовірності або в іншому суб'єктивно-оцінному плані: (7) *У пропонованій статті використані результати досліджень американських, європейських, російських і вітчизняних політологів й окремих соціологів* (М.Павловський // Віче. – 2000. – № 4. – С.40);

5) за особливостями семантичного уточнення і певного обмеження відношення за допомогою відповідного диференціатора: (8) *Американський соціолог Е.Етноціоні звертає увагу на те, що якщо під час референдумів не проводяться дискусії відносно позиції громадян, то такі референдуми несуть на собі відбиток "імпульсивності, неграмотності і крайньої поляризації"* (М.Павловський // Віче. – 2000. – № 4. – С.40).

Функціональна синтаксична нерівноправність категорійно ще не кваліфікувалася ні як вид, ні як явище. Хоча дослідження О.М.Пешковського, Г.Ф.Прияткіної й особливо статті М.М.Холодова [Холодов 1987, с.32-35] й В.І.Чуглова [Чуглов 2002, с.75-78] визначили необхідність ґрунтовного аналізу цього явища. Між іншим функціональна синтаксична нерівноправність має принципово інший характер і постає реально більш значущою порівняно з семантичним (смісловим) видом синтаксичної нерівноправності. Останнє зумовлюється тим, що вона виражається власне сурядними сполучниками, основне функціонально-категорійне призначення яких – сполучати автономно рівноправні компоненти.

М.М.Холодов не виділяє синтаксичну нерівноправність однорідних членів речення, але водночас диференціює два різновиди сурядності – власне-однорідності (більш загальний, абстрактний) й однорідності конкретних граматичних відношень між однорідними членами речення, узагальнених на рівні однорідності. Ці відношення лінгвіст поділяє на відношення (значення) аналогічності (подібності, тотожності, ідентичності) та неаналогічності. Останні ж в свою чергу членуються на значення неаналогічно різного (зіставні відношення); неаналогічно-протилежного (протиставні відношення); неаналогічно-альтернативного (розділові) типів з відповідним подальшим поділом за особливостями семантичного наповнення [Холодов 1987, с.34].

Значення неаналогічності, виражені синтаксичними засобами, – це і є відношення з різною синтаксичною значущістю компонентів, у

цьому випадку і з різними за роллю взаємовідношеннями, тобто відношеннями синтаксичної нерівноправності.

Варто звернутися до структури таких відношень, що зустрічаються на конкретному граматичному рівні семантики однорідних членів речення і зумовлені їхньою лексичною і категорійною семантикою. Якщо на більш абстрактному рівні семантики (рівні однорідності) однорідні члени речення незалежно від своїх функцій як членів речення (підметів, додатків, означень) й незалежно від того, чи позначають вони предмети чи ознаки, чи виступають в утворених ними рядах як рівноправні суб'єкти відношень, - вони виступають однорідними у найабстрактнішій вияві, то на рівні конкретних граматичних значень цей статус суттєво змінюється. Якщо ми маємо справу з єднальними відношеннями (значення аналогічності), то однорідні члени речення як суто граматична категорія (вужче – синтаксична категорія) та предмети й ознаки, які вони позначають, залишаються суб'єктами відношення, а значить зберігають синтаксичну рівноправність: (9) *Посоловів од співу сад, і од солов'їв, і од самотньої свічі, і од жалких зірок вночі* (В. Стус).

Коли маємо справу з різними видами неаналогічних значень, то член речення, що стоїть після сполучника, виступає як суб'єкт, а той, що перед сполучником – як об'єкт.

Розділові відношення полягають у виборі однієї з реалій, кожен суб'єкт ступеня однорідності на рівні конкретних синтаксичних відношень, залишаючись суб'єктом, одночасно перетворюється і на об'єкт заперечення. У такому випадку при розділово-передбачуваних відношеннях важко визначити, який член відношення виступає суб'єктом, а який постає об'єктом, оскільки припускається імовірність тієї й іншої ситуації: (10) *Не то був приголомшений, не то просто з несподіванки зомлів* (Ю. Смолич).

Розділово-часові відношення передбачають чергування функцій суб'єкта й об'єкта: в якийсь момент один член відношення виступає суб'єктом, у наступний момент – перший перетворюється на об'єкт, а другий трансформується в суб'єкт: (11) *Маяк навперемін кладе то червону, то зелену смугу* (Ю. Яновський).

На перший погляд, здається, що можливості бути суб'єктом і об'єктом у членів відношення, що виражаються розділовими сполучниками, однакові, в цьому разі наявна синтаксична аналогічність, що повинно зближувати і зближує розділові відношення зі сполучниками з єднальними. Але з погляду реальності ці можливості різні, а точніше – протилежні.

Зіставні відношення в простому реченні порівняно зі складним помітно редуковані. Сполучник а у власне зіставному значенні вживається тільки в поєднанні з іншими засобами – частками, модальними словами, репрезентуючи помітне коло нових аналітичних синтаксичних ресурсів сучасної української мови. Враховуючи семантичну закріпленість позицій розташування компонентів у закритих рядах, до яких належать ряди зі сполучником а, перш за все спрямування цих відношень, член відношення, що знаходиться в постпозиції, може визначатися як суб'єкт, а препозитивний член відношення визначається як об'єкт зіставлення.

У багатьох лінгвістичних працях градаційні і приєднувальні відношення називаються поряд із зіставними, розділовими тощо. З цим важко погодитись, оскільки вони виділяються на інших підставах і тому перетинаються з першими. Градаційні відношення встановлюються не за роллю членів відношення, а за ступенем наявності, вияву предметів і ознак, за різним ступенем значущості членів ряду.

Приєднування – це не якесь особливе значення, а спосіб і характер поєднання членів ряду. Тому і градаційні, і приєднувальні відношення і сполучники були розглянуті як випадки акцентуальної синтаксичної нерівноправності.

Акцентуальна синтаксична нерівноправність доповнює й ускладнює або видозмінює функціональну синтаксичну нерівноправність або рівноправність. Так, використання її засобів у сполученні з єднальними сполучниками порушує синтаксичну рівноправність однорідності членів речення, ускладнюючи значення аналогічності, пор.: (12) *Купили газети і навіть журнали.*

Використання ж цих засобів з розділовими, протиставними, зіставними сполучниками ускладнює синтаксичну нерівноправність, роблячи її різноаспектною: (13) *Купуй журнал або хоча б газету.*

Підґрунтям виникнення відношень синтаксичної рівноправності / нерівноправності на рівні конкретних відношень виступає відношення членів ряду зі спільним членом (а іноді з предикативним центром речення): кожен член ряду вступає у відношення зі спільним членом як однорідний член і як предмет або ознака, що ним позначається. Вони граматично забезпечують вираження конкретних відношень між членами ряду. Синтаксична рівноправність / нерівноправність між членами ряду встановлюється залежно від подібності / неподібності конкретних відношень кожного члена ряду (предмета, ознаки) зі спільним членом (предметом, ознакою).

Наприклад, речення (14) *Кімната була простора, але холодна* конденсує в собі дві ситуації: “*кімната була простора*”, “*кімната була холодна*”. Ці ситуації неоднакові щодо понять “зручно, комфортно, відповідає нормі”, оскільки друге обмежує перше і виникає смислова нерівноправність, яка набуває статусу синтаксичної за допомогою граматичного значення (неаналогічно-протилежного) та протиставного сполучника *але* з цим значенням. Інша справа з реченням (15) *Кімната була простора й тепла*: обидві ситуації (“*кімната була простора*” і “*кімната була тепла*”) однакові з погляду окресленої позиції, смислова рівноправність набуває статусу синтаксичної завдяки єднальному сполучнику *й*.

Реальною постає вимога внесення певних коректив в традиційне поняття про синтаксичну рівноправність однорідних членів речення. Однорідним членам речення притаманні два рівні семантики:

- рівень семантики членів речення, що займають одну синтаксичну позицію;

- рівень конкретних семантичних відношень.

На першому рівні однорідні члени речення синтаксично рівноцінні, що підтверджується сурядним зв'язком і / або відповідною інтонацією та виконуваною синтаксичною функцією. На другому ж рівні синтаксична рівноправність необов'язкова і спостерігається лише при наявності єднальних смислових відношень. При інших відношеннях (протиставних, розділових, зіставних) реалізуються різноманітні випадки синтаксичної нерівноправності, які виражаються перш за все сполучниками, а потім словами, які ускладнюють або порушують відношення синтаксичної рівноправності при єднальних відношеннях.

Явище синтаксичної нерівноправності не порушує однорідності членів речення. Навпаки, воно передбачає однорідність як необхідну умову, що виражає відношення між членами утвореного ряду – відношень, заради яких й існують утворення з однорідними членами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Пешковский 1933: Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1933. – 445 с.
2. Прияткина 1990: Прияткина А.Ф. Русский язык: Синтаксис осложненного предложения: Учеб. пособие для филол. спец. вузов. – М.: Высш. шк., 1990. – 176 с.
3. Холодов 1987: Холодов Н.Н. О соединительной связи и основном противопоставлении в системе сочинения // РЯШ. – 1987. – №1. – С.32-35
4. Чуглов 2002: Чуглов В.И. О равноправии и неравноправии однородных членов предложения // РЯШ. – 2002. – № 1. – С.75-78

Ольга ПУНІНА,

магістрант Донецького національного університету

МОВНОЕТИКЕТНІ ОДИНИЦІ НА ПОЗНАЧЕННЯ ВИБАЧЕННЯ В ЕПІСТОЛЯРІЮ ПИСЬМЕННИКІВ ХХ СТ.

Розглянуто характерні формули на позначення вибачення в епістолярію письменників ХХ ст., визначено специфіку їх уживання, семантичне навантаження.

Ключові слова: мовленнєвий етикет, епістолярне спілкування, традиційні етикетні одиниці.

Мовленнєвий етикет як правила мовленнєвої поведінки, закріплені у системі стійких висловів, прийнятих колективом на певному етапі розвитку суспільства в особливих ситуаціях спілкування, відіграє важливу роль у процесі комунікації та взаємодії членів мовної спільноти. На думку В.М. Литовченко, спілкування завжди існує як упорядкований комунікативний зв'язок, упорядкованість же досягається за допомогою правил і норм, які регулюють характер спілкування залежно від його мети і засобів [6, с.175]. Багатий матеріал для дослідження мовленнєвого етикету дає епістолярій українських письменників. Етикетні одиниці епістолярію вивчають С.К. Богдан (листи Т. Шевченка, Лесі Українки, К. Білокур, В. Стуса), М.Й. Білоус, Н.М. Журавльова (листи українських письменників кінця ХІХ – початку ХХ ст.), І. Фокіна (листи П. Куліша), К.В. Ленець (листи Т. Шевченка), Е.С. Ветрова (епістолярій письменників ХІХ ст.) та ін. Відзначаючи певні досягнення у дослідженні українського мовленнєвого етикету, зауважимо, що вивчення засобів увічливості української мови залишаються одним із важливих завдань сучасного мовознавства. Необхідним постає ширше залучення для подальших досліджень епістолярної спадщини українських письменників, особливо ХХ ст. У запропонованій статті робиться спроба аналізу мовноетикетних одиниць, зокрема на позначення вибачення, на матеріалі листів Б. Антоненка-Давидовича, І. Багряного, С. Васильченка, В. Винниченка, О. Гончара, А. Горської, О. Довженка, М. Куліша, О. Ольжича, В. Підмогильного, В.Свідзінського, В.Симоненка,

І. Сокульського, В. Сосюри, В. Стуса, П. Тичини, М. Хвильового. За словами М. Коцюбинської, „Листи, епістолярна спадщина, епістолярна творчість... інтелектуальний продукт особливого роду. Текст як багатофункціональна система, дотична до різних сфер суспільної та індивідуальної свідомості, стилістично неоднорідна, змістовно багатогранна, так – просто впритул наближена до найінтимніших пластів духовного буття людини” [5, с.5], а відтак – особлива система функціонування мови, що дає багатий матеріал для дослідження.

Процес епістолярного спілкування, як і безпосередній контакт-діалог, передбачає можливість виникнення різних мовленнєвих ситуацій, які є мірилом хороших стосунків між комунікантами та орієнтовані на встановлення певного зв'язку (в залежності від мети актантів). Під час епістолярного діалогу можуть виникати різні непорозуміння, а звідси – звертання автором послання чи адресатом до мовленнєвих кліше-формул, що покликані врятувати, виправити і направити у правильне русло „просторову бесіду”. Ситуація вибачення – це перш за все процес усвідомлення своєї провини і намагання виправити помилки, непорозуміння. В українському епістолярію мовноетикетні одиниці на позначення вибачення, як правило, у структурі листа розташовані на початку, внаслідок того, що перед викладом основної частини, нових думок, автор послання намагається позбутися негативних моментів попереднього спілкування, визнаючи свою провину і висловлюючи з цього приводу вибачення, аби вплинути на емоції адресата. У листах письменників одиниці вибачення реалізуються в ситуаціях, коли провина автора послання є незначною (несвоечасна відповідь, вимушений обрив листа, неакуратність у написанні, недбалість тощо) і коли автор листа усвідомлює свою провину як значну і серйозну (при цьому етикетна формула супроводжується поясненням).

В епістолярію письменників ХХ ст. найуживанішими є традиційні етикетні одиниці на позначення вибачення: **вибач(те), пробач(те), даруй(те), перепрошую, не сердьтесь, не гнівайтесь, прошу пробачити**. Стилiстично нейтральною, незалежною від соціальних, вікових характеристик адресатів виступає лексема **пробач(те)**. В українській мові вона означає „недобачати, пропускати” і в листі така одиниця дає можливість автору послання заглидити незначну провину. У листах українських письменників ХХ ст. виявлено такі конструкції з елементом пробач(те): **пробач, що (якщо); пробач(те) (що); пробач(те) (кому); пробач(те) за; пробач(те)**. Наявність такої парадигми свідчить про тривалентність дієслова цієї

формули, тобто вимагає наявності суб'єкта, адресата і об'єкта: **Пробачте, що так мало, але це вилилось із серця...** (Сосюра до Кравченка, с.167); **Пробач, що так мало написав** (Довженко до І.О.Соколянського, с.326); **Пробачте, якщо хоч трохи спричинився я до затримки друкування** (Тичина до Мазуркевича, с.344); **Пробачте мені, що одповів не зразу і, як бачиш по чорнилах, – у два присісти** (Довженко до Ю.К.Смолича, с.374); **Михайле Михайловичу, Ви, звичайно, пробачите мені, що я про свою особу розписався?** (Тичина до М.М.Могілянського, с.58); **Пробач хаос** (Симоненко до О.Щербаня, с.346); **Пробач за нав'язливість** (Симоненко до А.Перепаді, с.327); **Пробачте за такий почерк мій: бувають дні такі, коли і почерк не почерк** (Тичина до Л.А.Озерова, с.272). Особливої забарвленості таким формулам надає частка **ну**, вставні слова, поширювачі-числівники, вони створюють дружню й ненапружену атмосферу: **Ну, пробачте за ці мої скучні, набридливі рядочки** (Тичина до Ковалевського, с.411); **Ну пробачте за таке міркування моє** (Тичина до Озерова, с.451); **Між іншим, пробачте за „медвежью услугу“: переклад рецензії Білецького на Вашу книжку...** (Хвильовий до Зерова, с.845); **Пробач, тисячу разів пробач за затримку!** (Антоненко-Давидович до Ю.Самброна, с.622).

Більшим ступенем увічливості характеризуються мовноетикетні одиниці на позначення вибачення, що структурно складаються лише з лексеми **пробач(те)**. У семантичному плані наявний тісний зв'язок зі словами-актантами, але структурно він не виявлений: **Пробачте, не знаю повного Вашого імені** (Тичина до Терещенка, с.261); **Пробачте, Михайле Михайловичу, я на Ваші мість листів таким коротким одним одгукуюсь** (Тичина до Могілянського, с.32).

У листах письменників ХХ ст. етикетна одиниця **вибач(те)** також виступає як стилістично нейтральна, вона вживається у листах як офіційного, так і інтимного характеру. Найуживанішими є: **вибач, вибач(те, ай), що; вибачте за; вибачте (кого), вибачте, прошу вибачити, вибачиш, вибачаючись: Вибачте, Десюка, темно, кінчаю листа** (Тичина до дружини, с.12); **Вибачте за затримку відповіді – нема часу** (Багряний до П.Волиняка, т.1, с.209); **Вибачте за базікання** (Васильченко до Є.Х.Чикаленка, с.355); **Що ж, в такому разі вибач за те, що потурбував тебе незграбними ніжностями** (Симоненко до нареченої, с.304); **Ще раз вибач – надалі буду акуратніший** (Антоненко-Давидович до Ю.Самброна, с.622); **А може Ви на що-небудь розгнівалися на мене, може я написав що-небудь неприємне Вам, то дуже прошу вибачити мені** (Свідзінський до О.Чілінгарової, с.424); **Вибачте, що мій лист такий млявий...** (Свідзінський до

О.Чілінгарової, с.420); **Вибач, що** я пишу і ніби жалиюсь (Стус до В.Дідківського, кн.2, с.7); Ти, звичайно, **вибачиш мені** самоцитації, як і ламентачії... (Стус до дружини, кн.1, с.115); Дякую тобі за нього, **вибачаючись** (Стус до дружини, кн.1, с.53); **Вибачте, Опанасе,** просто я люблю Вас (Горська до О.Заливахи, с.52).

Лексема **вибачай(те)** є характерною для розмовного мовлення, тому послання з нею має дещо знижений характер і вживається в листах до рідних і добре знайомих людей: **Пишіть і вибачайте, що** я досить довго вам нічого не прислав (Ольжич до батьків, с.338); Час у мене обмежений, **вибачай, що** все так куцо і нудно (Симоненко до дружини, с.313); **Вибачайте, якщо** в цьому листі написано досадні речі (Багряний до В.Бендери, т.1, с.132); **Ну, вибачай** (Стус до В.Дідківського, кн.2, с.22).

Уживання лексеми **вибач(те)** як головного речення нерозчленованого підрядного з'ясувального чи розчленованого власне детермінантного причини є умовою того, що автор послання пояснить причину свого вибачення, розкриє негаразди, пов'язані з цим: **Вибачте, що** аж з таким запізненням засилаю свої поздоровлення (Багряний до Р.Василенка, т.1, с.165); **Вибачте, що** таке пишу Вам – хочеться що-небудь говорити, що думається, те й списується... (Васильченко до Є.Х.Чикаленка, с.360); **Вибач, Жане, що** спізнився з відповіддю (Куліш до І.Дніпровського, с.552); **Вибач, що** не писав тобі (Ольжич до батька, с.324); **Вибачте, що** так неохайно пишу (Тичина до Ніковського, с.9).

Мовноетикетна одиниця на позначення вибачення **даруй(те)** має розмовний характер і в письменницькому епістолярію використовується частіше в листах до знайомих і близьких людей: **Дорогий мій, даруйте мені за ці** терпкі слова (Багряний до В.Бендери, т.1, с.131); **Даруйте незграбність** письма і думок... (Симоненко до Г.Кочури, с.342); **Даруйте, що** через свою хворість не можу бути я присутнім на Вашім святі (Тичина до Г.Верьовки, с.331); **Даруй мені, що** забарився з листом... (Антоненко-Давидович до Ю.Самброна, с.620); **Даруйте мені, що** я так довго мовчу... (Стус до Х.Бремер, кн.2, с.155).

Лексеми **прости, простіть** в епістолярію ХХ ст. трапляються у листах М.Хвильового, В.Стуса. Письменники використовують їх як ввічливе попередження про що-небудь, як вибачення за якусь більшу провину: **Бажаю Вам всього гарного, дорогий Миколо Костевичу, простіть** мене (Хвильовий до Зерова, с.854). Особливо часто вживав цю лексему В.Стус у листах до дружини, сина, до рідні. Він просив простити за те, що своїм ув'язненням завдав їм стільки болю, клопотів,

а дружині довелося виконувати в сім'ї ще і його обов'язки – чоловіка, батька: **Прости** (Стус до дружини, кн.1, с.36); *Будьте ж мені! І прости мені всі мої гріхи безпробачні!* (Стус до дружини, кн.1, с.472); *І простіть мене Ви, любі мої, простіть Ви мене, бо в Неї я вже не випрохаю прощення* (Стус до родини, кн.1, с.128). Рідко вдаються письменники до етикетних одиниць іншомовного походження, в основному вживали їх жартома, іронічно: **Пардон за велеречивість** (Симоненко до О.Щербаня, с.343).

Неспеціалізовані засоби вираження вибачення, ускладнені конструкції, що підкреслюють увічливість і повагу до адресата, вживаються в епістолярію П.Тичини, В.Стуса, А.Горської: **не гнівайтесь, не гнівайся, не судіть, не сердьтесь, не сердьсь (не сердься), не сваріть, прохаю (прошу) пробачити**, які виражають усвідомлення автором послання своєї провини, прагнення змінити на краще ситуацію: **Не гнівайтесь, що з мене такий несправжній кореспондент душі** (Тичина до Л.А.Озерова, с.247); **Не гнівайтесь і не судіть, що довго не писав до Вас** (Тичина до Ковалівського, с.411); *Вітай маму, а на мене не сердься, бо я й сам своєю роботою як пластинами привалений* (Тичина до Л.Папарук, с.177); **Не сердьтесь, що зразу не написав: то було ніколи, то грошей не було, то ще щось** (Тичина до Л.Папарук, с.20); **Дуже прохаю пробачити, що не переписую листа цього начисто і темпи тиснуть на мене, темпи роботи, вся навантаженість...** (Тичина до Озерова, с.262); **Не сердись на мене, а то я тобі дам колісь! Сердитись – зась! Зарубай собі на носі!** (Стус до І.Нижника, кн.2, с.30); **І не гнівайся, не сердься, коли ненароком я Тебе чимось вразив** (Стус до дружини, кн.1, с.119); **Не сваріть, що вже майже місяць Вам не пишу** (Горська до О.Заливахи, с.100).

Для листів П.Тичини характерні формули на позначення вибачення, в яких головним компонентом конструкції виступає слово з коренем **вин-** (тобто автор підтверджує визнання своєї провини, наголошує власне на цьому). Такі одиниці вживаються у листах офіційно-дружньої тональності: **Я перед вами винен, що не відповів на Вашого листа** (Тичина до Мисика, с.267); **Я винен перед Вами: „Кварталів” не прислав...** (Тичина до Могилянського, с.32); **Дійсно, я таки у всьому виною** (Тичина до Озерова, с.309).

В інтимному епістолярію П.Тичини та В.Стуса зустрічаються описові мовноетикетні одиниці на позначення вибачення, в яких автори послань виражають свій внутрішній стан з приводу провини, характеризують словами **мені ніяково, стидно, незручно, я у боргу, це свинство, мені дуже прикро, хай не має гніву, перепросити**

радий: ... на Ваші листи ніяк я відповісти не міг... *Пробачте, дорогий Миколо Федоровичу. Мені так ніяково перед Вами!* (Тичина до М.Ф.Черненка); *Незручно мені перед тобою* (Тичина до Є.Г.Тичини); *Так мені стидно перед Вами, що й не сказати! І досі нічого не написав!* (Тичина до М.Ф.Черненка); *Справді, з мого боку це свинство, що я так довго не писав до тебе* (Тичина до Є.Г.Тичини, с.113); *Перед Вами я у великому боргу, що не писав до Вас і не обзивався* (Тичина до Мисика, с.23); *Мені все ж дуже прикро, що наше листування весь час переривається...* (Антоненко-Давидович до Ю.Самброна, с.603); *Вибач – і зрозумій: я перепросити радий* (Стус до дружини, кн.1, с.119); *Кланяйся їй від мене, і хай вже не має на мене гніву* (Стус до дружини, кн.1, с.29).

У листах В.Стуса трапляються мовноетикетні одиниці на позначення вибачення, в основі яких – віддієслівний іменник **пробачення** у поєднанні з поширювачем-числівником. Такі сполуки підкреслюють дружньо-фамільярні стосунки між комунікантами: *Тисячу пробачень – найперше* (Стус до В.Дідківського, кн.2, с.14); *Передусім – тьма пробачень* (Стус до В.Дідківського, кн.2, с.22).

Отже, для епістолярію письменників ХХ ст. характерними є формули на позначення вибачення, якими послуговується українська нація протягом століть. Такі одиниці є показником культури не лише письменників, а й народу загалом, зокрема вміння бути гречними, ввічливими, щирими. Уживання етикетних одиниць на позначення вибачення свідчить про здатність адресанта вміло користуватись словом і його значенням, заглажуючи свою провину перед просторовим співрозмовником.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акишина А.А., Формановская Н.И. Этикет русского письма. – М.: Рус. яз., 1981. – 199 с.
2. Белунова Н.И. Категории речевого общения и особенности её реализации в тексте дружеского письма (на материале писем творческой интеллигенции конца XIX – начала XX века) // Филологические науки. – 1998. – №2. – С. 78-87.
3. Богдан С. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. – К.: Рідна мова, 1998. – 475 с.
4. Ветрова Е.С. Семантика і функціонально-комунікативний аспект етикетних одиниць в епістолярній спадщині українських письменників ХІХ ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2004. – 18 с.
5. Коцюбинська М. «Зафіксоване і нетлінне». Роздуми про епістолярну творчість. – К.: Дух і літера, 2001. – 300 с.

6. Литовченко В.М. Мовленнєвий етикет як компонент комунікації // *Наук. вісник Ізмаїл. держ. пед. ін-ту.* – 2000. – №9. – С. 175-177.
7. Плющ Н.П. *Формули ввічливості в системі українського мовного етикету // Укр. мова і сучасність.* – К.: НМКВО, 1991. – С. 90-98.
8. Радевич-Винницький Я. *Етикет і культура спілкування.* – Львів, 2001.
9. *Формановская Н.И. Культура общения и речевой этикет.* – М.: ИКАР, 2005. – 250 с.
10. Чак Є.Д. *Мовний етикет. Перепрошую.* // *Укр. мова і літ. в шк.* – 1998. – №11. – С. 14-16.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ:

1. Антоненко-Давидович Б. *Твори: В 2 т.* – К.: Наукова думка, 1999. – Т.2: *Сибірські новели. Оповідання. Публіцистика. Спогади. Листування / Упор. та прим. А.С.Бойка.* – 656 с.
2. Багрянний І. *Листування: У 2 т.* – Т.1. – К.: Смолоскип, 2002. – 706 с; Т.2. – 556 с.
3. Васильченко С. *Твори: В 4 т.* – Т.4. – К.: АН УРСР, 1960. – 455 с.
4. Винниченко В. *Листи дружині – і сердиті (В. Винниченко – Є. Чикаленко – М. Горький – В. Ленін) // Капрійські сюжети: «Італійська» проза М. Коцюбинського та В. Винниченка / Упор. В. Панченко.* – К.: Факт, 2003. – С. 441-479.
5. *3 листування Олеса Гончара // Київська старовина.* – 2006. – №3. – С. 153-160.
6. Горська Алла: *Червона тінь калини. Листи, спогади, статті / Ред. та упоряд. О. Зарецького та М. Маричевського.* – К.: Спалах ЛТД, 1996. – 240 с.
7. Довженко О. *Твори: В 5 т.* – Т.5. – К.: Дніпро, 1966. – 542 с.
8. Куліш М. *Твори: В 2 т.* – Т.2. – К.: Дніпро, 1990. – 877 с.
9. Ольжич О. *Незнаному Воякові.* – К.: Фундація ім. О. Ольжича, 1994. – 432 с.
10. Підмогильний В. *Листи з Соловків // Досвід кохання і критика чистого розуму Валер'яна Підмогильного: тексти та конфлікт інтерпретацій / Упоряд. О. Галета.* – К.: Факт, 2003. – С. 407-426.
11. Свідзінський В. *Твори: У 2 т. / Вид. підготувала Е. Соловей.* – К.: Критика, 2004. – Т.2. *Переклади. Статті. Листи.* – 512 с.
12. Симоненко В. *У твоєму імені живу: Поезії, оповідання, щоденникові записи, листи.* – К.: Веселка, 2003. – 382 с.
13. Сокульський І.Г. *Листи до Марієчки: Вибране листування (1981 – 1987).* – К.: Смолоскип, 2000. – 92 с.
14. Сосюра В. *Твори: У 10 т.* – Т.10. – К.: Дніпро, 1972. – 237 с.
15. Стус В. *Твори: У 4 т., 6 кн.* – Т.6 (додатковий) у 2 кн. – Львів: Просвіта, 1994. – кн.1. – 494 с., кн.2 – 261 с.
16. Тичина П. *Зібрання творів: У 12 т.* – Т.12, кн.1. – К.: Наук. думка, 1990. – 488 с.
17. Хвильовий М. *Твори: У 2 т.* – Т.2. – К.: Дніпро, 1990. – 925 с.

УДК 81'42
ББК Ш12=411.4*50

*Марина МИХАЛЬЧЕНКО,
здобувач кафедри української мови
Донецького національного університету*

ДО ПИТАННЯ ПРО КАТЕГОРІЮ ОЦІНКИ ТА ЇЇ МІСЦЕ В ТЕКСТІ

Роботу присвячено дослідженню категорії оцінки. Оцінка визначена як функціонально-семантична категорія. З'ясовано функціональні вияви оцінки на рівні тексту.

Ключові слова: оцінка, модальність, текст.

Оцінка – одна з найцікавіших загальнолюдських категорій. Вона закладена в людині самою природою і пов'язана з усіма видами людської діяльності. Науковці вивчають категорію оцінки з погляду філософії, логіки, психології, етики. Сьогодні, коли актуальною є проблема співвідношення семантики і прагматики, оцінні значення активно вивчаються й у лінгвістичній науці. Категорію оцінки мовознавці розглядають на всіх рівнях мови, пов'язуючи її з модальністю, емоційністю та експресивністю. Значна кількість сучасних лінгвістичних досліджень спрямована на вивчення тексту та його мовних параметрів. Проте місце та роль оцінки у структурі тексту залишаються недостатньо дослідженими. Мета нашої статті – визначити статус оцінки в системі мовних категорій і з'ясувати функціональні вияви оцінки на рівні тексту.

У сучасному мовознавстві постало питання про оцінність як про особливу функціональну сферу мови, оцінка набула статусу мовної категорії, що у свою чергу спричинило виникнення різних поглядів на співвідношення її з категорією модальності. Серед лінгвістів існують різні розуміння терміна «оцінка». Ми не будемо зосереджуватися на аксіологічному аспекті, оскільки не розглядатимемо текстову оцінку, спираючись лише на логіку.

У [1] категорія суб'єктивної оцінки витлумачена як семантико-синтаксична категорія, яка реалізується відповідним синтаксичним вживанням різних частин мови і виражає ставлення мовця до предмета мовлення. Таке визначення не можна вважати повним, оскільки воно не враховує прагматичного аспекту категорії оцінки. «В оцінці

семантичний і прагматичний аспекти нероздільні, усі сторони її функціонування відображають злиття семантики (власного значення мовних одиниць, включаючи висловлення в цілому) та прагматики (умов реалізації процесу комунікації)» [3, 203]. Прагматична спрямованість твору як спонукання до певної реакції обов'язково взаємодіє з оцінкою. Як зазначає Г.В. Степанов, автор прагне прищепити читачам «ті ціннісні орієнтири, які він, “відправник мовлення”, художник, митець, особистість і член суспільства, вважає важливими для інших людей і тим самим для себе самого» [10, 124].

У [5] оцінка витлумачена вузько і віднесена до кола модальних значень. Варто зауважити, що сутність оцінки не обмежується вказівкою на позитивне чи негативне ставлення до подій, фактів, явищ, а її структура залежить від багатьох компонентів, як обов'язкових (об'єкт оцінки, суб'єкт оцінки, аспект оцінки, оціночна шкала, стереотипи), так і факультативних (оцінні класифікатори, інтенсифікатори, мотиви). Вияв оцінки зумовлений не просто прагненням автора виразити свою думку, а бажанням наголосити на об'єкті оцінки, звернути на нього увагу читача, формуючи певне ставлення до цього об'єкта.

Деякі науковці не відокремлюють оцінку від модальності і на рівні тексту.

І.Р. Гальперін, наприклад, розглядає оцінку як одну з найбільш суттєвих ознак модальності. При цьому він поділяє суб'єктивно-оцінну модальність на фразову (виражена граматичними та лексичними засобами) і текстову (реалізована не лише особливим вживанням граматичних та лексичних засобів, а й у характеристиці героїв, у своєрідному розподілі предикативних і релятивних відрізків висловлення, у сентенціях, у розумових висновках, в актуалізації окремих частин тексту).

З.Я. Тураєва характеризує модальність як категорію, що поглинає категорію оцінки та цільову комунікативну настанову. В основі категорії модальності дослідниця вбачає універсальні категорії логіки, які організують раціональну свідомість і на які нашаровуються оцінний та емоційно-експресивний відтінки смислу.

Цікавим є підхід Р.З. Мурясова, А.С. Самігуліної, А.Л. Федорової, які враховують подвійний характер зв'язку модальності та оцінки. З одного боку, модальність визначає характер оцінки, наповнюючи її об'єктивними або суб'єктивними смислами, а з іншого – модальність «оцінюється» за двома шкалами «добре-

байдуже-погано» та «об'єктивне-суб'єктивне». Науковці уявляють оцінку як сонячний диск, а різноманітні модальні вияви – як його промені. Модальні ознаки вчені співвідносять з периферійною зоною оцінного значення [8]. Очевидно, оцінка, у свою чергу, перебуває на периферії поля модальності.

У [11] виділяють 6 типів модальних значень, серед яких названі емоційна та якісна оцінки змісту висловлення. Оцінність пропонують розглядати не як вид модальності, а як особливу семантико-прагматичну сферу, що взаємодіє з модальністю як елемент її оточення, середовища. Дослідники вказують на периферійність специфічних ознак категорії оцінки, аргументуючи свою думку відсутністю інваріантного компонента значення – відношення змісту висловлення до дійсності. Таке бачення оцінки вдало доповнює думка Т.В. Маркелової. Вона виділяє спільні компоненти у структурі категорій оцінки та модальності, які визначають взаємозв'язок розглядуваних категорій. Це такі компоненти: ставлення, суб'єктивність, об'єктивність.

За О.В. Бондарком, функціонально-семантична категорія являє собою систему різних мовних засобів, здатних взаємодіяти для виконання певних семантичних функцій. Оцінну функцію можуть виконувати всі одиниці мови – від слова до тексту. Оцінні значення реалізуються засобами різних мовних рівнів (лексико-семантичний – *Він поганий*, морфологічний – *Це вже значно краще*, синтаксичний – *Теж мені герой!*). Можна стверджувати, що оцінка є окремою функціонально-семантичною категорією, семантичною домінантою якої є «схвалення/несхвалення» (з різних позицій) певних ситуацій, явищ, подій, вчинків, осіб, предметів тощо. На основі частотності вживання та здатності передавати значення категорії з-поміж мовних засобів вираження функціонально-семантичної категорії виділяють ядро і периферію. Центр утворюють основні засоби, а периферію – засоби, які можуть передавати і передають значення категорії, але не є основними. У випадку функціонально-семантичної категорії оцінки центр і периферія чітко не розмежовуються, значення категорії передають засоби всіх ярусів мови, згруповуючись і утворюючи певні комплекси. Шкала оцінки має складну структуру, зумовлену співвідношенням власне оцінного та дескриптивного в її складі. Відповідно, різні засоби вираження оцінки спрямовані на різні аспекти цієї шкали. У художніх текстах вибір і частотність вживання певних мовних засобів залежить і від індивідуального стилю автора, його задуму: одні й ті самі засоби вираження категорії оцінки в одних

текстах можуть бути основними, а в інших майже не вживатися. Важкість виділення центру і периферії функціонально-семантичної категорії оцінки спричинена і внутрішньотекстовою градацією оцінки. Наприклад, в оповіданні Ю. Покальчука “Макар” градація оцінних елементів відбувається в напрямі узагальнення. Узагальнена оцінка подається в кінці тексту і підкреслює позицію автора: «...*а таки добре, що він так зробив, нехай як би прикро все це не обернулося, але добре, що він так зробив. Таки добре, і хоч він ще не міг усього досягнути, але це була його велика правда*» (1, 126). В.М. Нікітевич вважає, що категорія оцінки реалізує суб’єктивну оцінку предметів і їх ознак з погляду мовця, а тому вона є передусім «категорією іменників, прикметників та прислівників», тобто притаманна окремим лексичним розрядам слів у межах кожної з цих частин мови [9, 83]. Лексичні засоби вираження оцінних значень досить поширені, але не можна назвати їх основними. Не варто забувати і про подвійну природу оцінки: семантика якості, оцінної ознаки (думка про цінність об’єкта) поєднується із семантикою ставлення (до об’єкта оцінки). Відповідно, основним репрезентантом семантики якості є прикметник як вираження ознаки (*Він порядний*), ступеня вияву ознаки (*Він найпорядніший*), а семантика ставлення реалізується дієсловом (*Я ціную його порядність*). З погляду синтаксису, оцінне висловлення складається з об’єкта оцінки (підмета) та оцінного предиката (присудка). Розглядаючи основні та периферійні засоби вираження оцінки, доцільно співвідносити їх з оцінною шкалою. Периферійними будуть засоби, які пов’язуються з кінцевими елементами шкали (*Яке диво!* – захоплення, дуже добре; *Що за день!* – обурення, дуже погано). Аналізуючи функціонально-семантичну категорію оцінки, слід виходити зі змісту речення, враховувати контекст. У подальшому ми плануємо дослідити засоби вираження оцінки в художньому тексті.

Детальну характеристику семантики і структури оцінки подає Є.М. Вольф, яка вважає оцінку одним із видів модальності, що накладається на дескриптивний смисл висловлення. Дослідниця описує оцінку як модальну рамку, що не збігається ні з логіко-семантичною побудовою висловлення, ні з синтаксичною. «Оцінна модальність визначається висловленням у цілому, а не окремими його елементами, і є компонентом висловлення» [3, 11]. Справді, оцінка включається в контекст і має особливу структуру. Оцінку слід розглядати саме на рівні тексту, оскільки часто не можна сказати позитивна чи негативна ця оцінка, не ознайомившись з контекстом. Наприклад, *Слова тут, ясно, безсилі*. Контекстуально зумовлене

значення можуть мати не лише окремі слова, а й цілі речення. Знак «+» чи «-» в такому разі визначається суцільним характером тексту. Як свідчать спостереження, в тексті об'єкт оцінки зазвичай означений, а оцінна шкала і стереотипи не мають безпосереднього вираження. Суб'єкт оцінки може бути виражений, але часто, особливо в художніх текстах, встановлюється з контексту або з форми висловлення. *Уже говорили, що вона обкрутила вдівця заради його будинку та грошей* – об'єкт оцінки – *вона*, суб'єкт – громадська думка. Тож ми будемо розглядати оцінку як рамку тексту, яка складається з експліцитних та імпліцитних елементів.

За словами В.А. Кухаренко, модальність є обов'язковою текстовою категорією, яка онтологічно властива тексту, «тому що останній є результатом суб'єктивного авторського осмислення дійсності і, природно, відображає не просто світ, але світ, побачений очима автора» [6, 83]. Модальність тексту виходить за межі самого тексту, починається ще до його створення, адже створенню тексту передують вибір теми, проблеми твору. Усі етапи створення художнього тексту зумовлені модальністю. Варто зауважити, що картина світу будується через вибір, вибір явищ дійсності, вибір предметів, вибір ознак. У свою чергу, вибір автором лінгвістичного та екстралінгвістичного матеріалу для твору (описувані ситуації, об'єкти оповіді, персонажі та їх характеристики, мовні засоби для опису тощо) передбачає його оцінку. Очевидно, що сама ідея, авторський задум втілює оцінку. Отже, текстова оцінка, як і модальність, починається ще до створення тексту. Більше того, у тексті оцінка має проєктувальний, текстотвірний характер.

Оцінні значення тісно пов'язані з емоційними. Через емоції передається ставлення до дійсності. Емоційні компоненти значення можуть виступати в ролі інтенсифікаторів оцінки. Але емоційними можуть бути і дескрипції. У свою чергу, оцінка не завжди передбачає емоційне забарвлення, вона може бути емоційною, але може бути і суто раціональною. Не слід забувати і про те, що оцінка може бути нейтральною, а отже, позбавленою емоційного забарвлення. Ми дотримуємося погляду на аксіологічний і емотивний параметри тексту як на підкатегорії інформативності. Саме ці параметри тексту дозволяють читачеві зрозуміти авторську позицію. Наприклад, в оповіданні «Богдана» автор не дає характеристики дружині головного героя, він не називає її імені жодного разу («У *Олега Вікторовича* була дружина, *фарбована блондинка...*», «Особливо голосно лемент *блондинки* лунав після відсвяткованих, як звичайно,

народних свят.», «...фарбована блондинка потрапила в аварію і відразу померла»), але ставлення автора до неї зрозуміло (2, 251-269). Оповідання В. Мастерової “Сиродій” написане у формі монологу. Оцінка прямо виражається лише з погляду головного персонажа – маленької дівчинки. Вона оцінює ситуацію з дитячою безпосередністю, не розуміючи всього, що відбувається в її родині: «Було, якось рознік її дід, каже: «За який мені гріх на старості це й байстрюка годувати?» А мама як заплаче – і з хати. А у нас і нема того байстрюка, бо тільки я та мої старші сестри» (1, 64). У цьому тексті оцінка виконує функцію компенсації інформаційної недостатності. Те, про що прямо не сказано в оповіданні, стає очевидним з позиції персонажа.

На рівні заголовка тексту можна говорити і про інформативність, і про оцінку. Заголовок називає текст за його темою, тобто виконує номінативну функцію. Оцінка повідомляє про додаткові значення. Наприклад, у заголовку оповідання “Харизма Нюрки Гаврош” інформативність поєднується з іронічною оцінкою. Шкала оцінок систематизує інформацію, яку передають засоби оцінки у тексті. Оцінка може мати різний вияв на різних рівнях текстової інформації. Інформація, яку містять оцінні структури, може стосуватися як об’єкта оцінки (*Ви такий ввічливий*), так і її суб’єкта (*Я люблю класичну літературу*).

Завдання тексту полягає у вираженні певного концепту, сформульованої ідеї твору. Концепт являє собою авторське бачення дійсності, уособлює авторську картину світу. Саме тому концепт твору тісно пов’язаний з категорією оцінки. З одного боку, усі категорії і засоби, що є в тексті, служать формуванню концепту, а з іншого – концепт передбачає вираження авторської оцінки світу, явищ, подій, героїв.

Відомо, що для будь-якого тексту характерна дія протилежних за напрямом сил. У тексті наявні різні сюжетні лінії, конфлікти, різноманітні засоби – у цьому полягає дія відцентрових сил. Діють і доцентрові сили: усе це підпорядковано виконанню однієї мети, об’єднано однією ідеєю, темою. Текстову оцінку слід розглядати як вияв дії доцентрових сил. Це можна продемонструвати на прикладі тексту, який являє собою потік свідомості. Звичайно, основною доцентровою силою, від якої залежить зв’язність тексту, є послідовний сюжетний розвиток. Але в такому тексті зовнішнього зв’язку елементів немає, сюжетний розвиток непослідовний, а то й взагалі відсутній. Загальна оцінка тут виконує особливу текстотвірну функцію. Засоби

вираження оцінки зменшують дію відцентрових сил. Значення, вплив цих засобів посилюється, коли вони утворюють сполучення, згруповуються або просто повторюються. Вони є тими скріпами, на яких тримається цілісність тексту і які забезпечують його зв'язність.

Отже, засоби вираження оцінки на всіх мовних рівнях концентруються в тексті, втілюючи його прагматичну орієнтацію. Оцінка корелює з іншими категоріями тексту, виконує текстотвірну функцію. Проблема функціональних виявів оцінки в художньому тексті потребує подальшого опрацювання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 2004. – С. 193.
2. Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 208с.
3. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки. – М.: КомКнига, 2006. – 280с.
4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М.: УРСС, 2004. – С.113-121.
5. Грамматика современного русского литературного языка. – М.: Наука, 1970. – С.611-614.
6. Кухаренко В.А. Інтерпретація тексту. – Вінниця, 2004. – 272с.
7. Маркелова Т.В. Взаимодействие оценочных и модальных значений в русском языке // Филологические науки. – 1996. – №1. – С.80-89.
8. Мурашов Р.З., Самигуллина А.С., Федорова А.Л. Опыт анализа оценочного высказывания // Вопросы языкознания. – 2004. – №5. – С. 68-78.
9. Никитевич В.М. К вопросу о категории оценки в русском языке // Филологические науки. – 1960. – №3. – С.81-91.
10. Степанов Г.В. Язык. Литература. Поэтика. – М.: Наука, 1988. – 382с.
11. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность. / Бондарко А.В., Беяева Е.И., Бирюлин Л.А. и др. / Под ред. Бондарко А.В. и др. – Л.: Наука, 1990. – 263с.
12. Тураева З.Я. Лингвистика текста и категория модальности // Вопросы языкознания. – 1994. – №3. – С.105-114.

ДЖЕРЕЛА:

1. Антологія сучасної прози. Десять українських прозаїків. – К.: "Роккард", 1995. – 162с.
2. Дяченко Марина, Дяченко Сергій, Олді Генрі Лайон, Валентинов Андрій. Пентакль: Збірка. – К.: Джерела М, 2004. – 288с.

УДК 81'42=81'246.2
ББК Ш12=411.4*008.35

Ольга ШЕВЧУК,

*студентка IV курсу Донецького національного університету,
переможець II Всеукраїнського конкурсу студентських
досліджень з соціолінгвістики (Львів, 2006 р.)*

ПРОБЛЕМА ДВОМОВНОСТІ В УКРАЇНІ (СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ)

У статті проаналізована ситуація двомовності в Україні в мовному й у культурно-політичному аспектах. Розглянуто явище суржиків та напівмовності, тобто мовної некомпетентності.

Ключові слова: мовна свідомість, двомовність, загальнонаціональне спілкування, суржик.

Кінець другого тисячоліття подарував нам, українцям, історичний шанс на власну державну незалежність. Ми вважаємо, що українська державність, власне її життєздатність, залежить від того, чи ввійде національна ідея в повсякденну свідомість громадян, і мові належить особливе місце в процесі етнонаціональної консолідації, саме питання повноправного функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя нашої молоді держави.

Правовою основою для здійснення державної мовної політики в Україні є Конституція України (ст.10), Закони України "Про мови в Українській РСР", Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її в навчальному процесі, а також законодавчі акти, зокрема закони України "Про національні меншини в Україні", "Про освіту", "Про інформацію", "Про телебачення і радіомовлення", "Про видавничу справу", "Про рекламу", "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" тощо. Загальноновизнано, що законодавча база в Україні з цього питання відповідає загальноприйнятій світовій практиці й узгоджується з відповідними міжнародно-правовими актами. Але, не зважаючи на вищезазначені документи, мовна політика в Україні стала предметом гострої політичної й ідеологічної боротьби, що викликає дисгармонію в різних суспільних колах.

Немає сумніву, що мова є важливим фактором геополітичної ідентичності національної держави її інтересів у глобальному просторі

політики. Сильна та жива державна мова є гарантією присутності країни у площині світової культури і цивілізації, створює унікальний контекст глобального розвитку людства. Держава з чіткою національною та мовною ідентичністю має широкі можливості презентації власної волі у сучасному світі. Натомість, в Україні деякі політики вперто говорять про офіційну українсько-російську двомовність, забуваючи навіть про світовий досвід мовного облаштування, що підтверджує уникнення ситуації, за якої статус державних у тій або іншій країні мали б споріднені мови, як от у випадку з українською та російською, що обидві належать до східнослов'янських.

На нашу думку, в цій ситуації доречно також пригадати слова зnanого в усьому світі чесько-європейський націолога Б. Клінберга, який у розвідці “Народ і національність” (1919 р.) підкреслював, що “мова творить своєрідність народу і народ мусить мати свою рідну мову, інакше він перестав бути народом. Ця правда – непохитна, бо не припускає винятку, адже та обставина, що народ немає своєї рідної мови є доказом і наслідком того, що він втрачає ознаки народу” (див. за [Енциклопедія етнології та етнографії 2000, с. 278-279]).

А дослідник Г. Бурячок, в свою чергу, влучно підмітив, що “завдяки мові нормально функціонує її організм як політично, так і економічно, і культурно. Мова – найголовніший чинник консолідації нації, її основна ознака... Втрачаючи мову, людина тим самим перестав бути членом мовної, а отже, етнічної спільноти... Рівень розвитку рідної мови відображає рівень духовного розвитку нації: словник – це те, що знає нація про світ, а граматики – це те, що вона про цей світ говорить” [Бурячок 1998, с. 275]. З цим твердженням не можна не погодитись, бо у рідній мові концентрується сама сутність буття людини, що є вплетеною в етноспільноту.

На відміну від індивідуальної двомовності, властивої мовній поведінці окремих індивідів, двомовність у загальнонаціональному спілкуванні в межах однієї держави є надлишковим і неприродним явищем. “Немає двомовних народів, - пише польський дослідник Єжи Велюньський, – так, як немає дитини, у якої було б дві біологічні матері. Раніше існування явища двомовності означало, що один народ асимілює інший ... Існування цього явища у наш час не можна означати нічого іншого і, звичайно, нічого іншого не означає: мета залишається тією ж, засоби її досягнення інші, у цьому вся різниця...” (див. за [Каращук 2000, с. 25]).

Подібної думки дотримується також Л. Масенко, відомий мовознавець сучасності, яка займається проблемою “мова і політика”.

Вона зазначає, що індивідуальний білінгвізм збагачує людину, та коли він набуває “тотального поширення, він несе національній спільноті загрозу руйнації основ її духовної своєрідності” [Масенко 1999, с. 43]. Л. Масенко вважає, що білінгвізм спричиняє колоніальна залежність країни. Дослідниця робить висновок, що за таких умов друга мова поступово переймає функції рідної мови, виникає небезпека зникнення рідної мови. Вона аргументує це тим, що “абсолютна більшість зарубіжних соціолінгвістів трактує явище масової двомовності, що переживає певна національна спільнота, як певний етап в асимілятивному процесі витіснення однієї мови іншою... при такому контактуванні двох мов одна прагне стати домінуючою, а друга – підлеглою” [Масенко 1999, с. 8], у цьому процесі генетично-структурна близькість мов полегшує домінуючій мові процес поглинання підлеглої мови.

Одним із наслідків явища двомовності є втрата особистістю національної самосвідомості, роздвоєння внутрішнього світу мовця. На думку дослідника Т. Возняка: “Повного забуття старого і входження в нове немає. Людина надовго, а, зазвичай, назавжди залишається в певному “між”. Цей стан, ясна річ, далекий від ідеалу і є станом розщепленості” [Возняк 1992, с. 107].

На нашу думку, проблему двомовності необхідно розглядати саме з погляду її впливу на психіку конкретної людини. Збалансована двомовна ситуація була б можлива у тому випадку, якби більшість членів деякого соціуму володіли б обома мовами в однаковій мірі, використовували б їх в будь-яких мовних ситуаціях, з легкістю переключалися б з однієї мови на іншу, не змішуючи при цьому системи різних мов. Однак, на думку таких авторитетних лінгвістів, як Б. Гавранек, А. Мартіне, Є. Хауген, повне і автономне (без змішування мов) володіння двома мовами перевищує психічні можливості звичайної людини.

Лінгвісти В. Іванишин та Я. Радевич-Винницький стверджують, що після генного коду (генної пам’яті) найважливішим є мовний код (соціальна пам’ять) [Іванишин, Радевич-Винницький 1994, с. 113]. Для більшості мовців України характерним є так зване перемикання коду, тобто перехід з рідної мови на мову співрозмовника, що свідчить про почуття меншовартості в конкретного індивіда через ослаблення мовного імунітету та втрату престижу мови. Така мовна поведінка має місце не лише на побутовому рівні, але й у діловому спілкуванні. Вона не знімає почуття дискомфорту, яке виникає під час спілкування двох чи більше індивідів різними мовами. У більшості випадків незручно почуває себе

той, хто говорить українською мовою, і саме він переходить на мову співрозмовника.

Дослідниця С. Андрусів таким чином характеризує мовлення певної категорії українців: "...втрачається спонтанність мовлення; раціональне роздумування над кожним словом породжує страх перед мовою. Говорити по-українськи замість радості мовлення, задоволення від мови часто зводиться до обов'язку перед мовою, психологічного дискомфорту: невдоволення собою й мовою"[Андрусів 1995, с. 150-159].

Мовна свідомість людини, яка послуговується двома мовами, може бути охарактеризована як метамовна. На цей феномен звертає увагу Ренцо Тітоне, аналізуючи роль мовної свідомості у процесі перемикання кодів [Titone 1991, с. 446]. Ідеться про рефлексивну здатність білінгва чи полілінгва порівнювати різномовні явища, функціонально диференціювати їх, розвиваючи в себе метакогнітивну здатність поперемінного, одночасного чи поперемінно-одночасного існування в двох мовних світах. Така ситуація пов'язана з проблемою ества та мовного людського его. Перемикання і змішування кодів можна розглядати як психічне явище. Запобігає роздвоєнню свідомості людини metaego. Воно контролює та синтезує різні вербальні типи поведінки, співвідносні з відповідними мовними кодами, врівноважує сприйняття індивідом двох мовних карт світу. Система мови оживає в мовленні здебільшого без посередництва іншого мовного коду, проте в думках і відповідно в мовленні деяких осіб спостерігаємо різні національні коди.

У значній кількості мовців змішування кодів призвело до того, що вони втратили здатність говорити рідною мовою. З двомовності та частково двокультурності великого масиву суспільства виникло таке явище, як суржик (хаотична українсько-російська мовна мішанина), а також з цими процесами, на нашу думку, треба пов'язувати стан напівмовності. Напівмовність – це двомовність із неповним рівнем мовної компетенції в обох мовах [Ажнюк 1999, с. 151].

Дослідники вважають, що мовленнєва неповноцінність зумовлена соціально: соціальним становищем, рівнем освіти і національної свідомості, мовною політикою держави тощо. Для напівмовців змішування та перемикання кодів є, в першу чергу, штучним, але з часом стає органічним процесом, у якому обидві мови сприймаються як одне комунікативне середовище. Для значної частини напівмовців такий стан є проміжним у переході на одну з мов, яка стане для них домінуючою, проте існує чимала категорія напівмовців, для яких перехід на одну з мов фактично неможливий через незнання жодної з

них. Від оказіонального використання мовцем макаронізмів суржик відрізняється не лише насиченістю іншомовними елементами, а й відповідним станом мовної свідомості: стирається межа між двома мовами, фактично зникає етнічна прив'язаність. Мовну ситуацію, у якій обидві мови зливаються й починають ототожнюватися мовцем, Н. Мечковська розглядає як суміщену двомовність [Мечковская 1996, с. 36]. Але оскільки межа між мовами стирається й утворюється своєрідний гібрид, який не є третьою повноцінною мовою (він немає ніяких культурних коренів і зв'язків: таким мовним варіантом не можна створити повновартісного літературно-художнього тексту, висловити глибини філософського пізнання світу), то говорити про двомовність як таку не слід. Відбувається втрата мови й культури. Коли навіть не вдаватися до пошуку чиєїсь зацікавленості в цьому явищі, не можна пройти повз нього, не помітивши, що активно пропагує напівмовність та напівкультурність сьогодні масова культура. Занепад мовних навичок відбувається поступово й значну роль у цьому процесі відіграють демографічні фактори: мішані шлюби, зростання географічної мобільності населення в пошуках праці й пов'язане з цим розсіювання родинно та етнічно споріднених людей. Часто суржик формується у людей, які, переїхавши з села в місто, через слабкість мовного імунітету не можуть витримати тиску російськомовного середовища й починають змішувати обидві мови. Наслідком тиску російськомовного міста, психологічного дискомфорту, який відчуває людина, що потрапляє з села в місто, є певний культурно-мовний шок, а також невпевненість у собі. Мовець починає комплексувати і переходить на суржик. Потім, повертаючись у звичне мовне середовище, люди часто не можуть перейти на власне українську мову й спілкуються суржилом.

Вивчаючи суржик, деякі дослідники спрощують проблему й певними твердженнями заохочують білінгвізм. Скажімо, мовознавець В. Труб вважає суржик виявом “низького культурно-освітнього рівня” і відносить його до просторіччя [Труб 2000, с. 47]. Але у повсякденному житті часто зустрічаємося з випадками масової мовної некомпетентності, притаманної викладачам університетів, лікарям, політикам. Автор уводить також поняття “повноцінного білінгва”, надлюдини, яка має “блискавично реагувати на кожну зміну комунікативної ситуації і при цьому легко переходити з однієї мови на іншу, часто навіть не помічаючи цього переходу” [Труб 2000, с. 58]. По суті, дослідник пропагує руйнівне для свідомості мовця перемикання кодів. Зрештою, В. Труб робить висновок, який, на нашу думку, є дуже сумнівним, про те, що просторіччя є однією з

нормативних підсистем мови і не загрожує її повноцінному функціонуванню.

Ми абсолютно погоджуємося з харківським філософом Тарасом Возняком, який чи не єдиний представник сучасної гуманітарної еліти поставив проблему суржику, що виникає внаслідок такої незбалансованої мовної ситуації, в контекст конкретного людського існування: "...ми не можемо не бачити того, що суржикові варіанти стали мовою для мільйонів людей, і ми повинні ставитися до них серйозно, бо, судячи з усього, матимемо з ними справу ще дуже довго... Принаймні навіть з чисто гуманних міркувань ми не маємо права відмахуватися від них і не бачити за ними проблем мільйонів людей, їх інакшого, у чомусь, можливо, збідненого, але для багатьох актуального і, можливо, єдиного світу. У суржиках українська мова, попри те, що вона не є такою далекою від російської, теж приховано існує, хоч багатьом і, можливо, справедливо, здається, що лише животіє" [Возняк 1998, с.160-161]. Суржикомовній людині позбавитися російськомовного елемента дуже важко, адже для цього треба принаймні перебудувати свій звичний мовний світ й увійти в інший, а це завжди болісно для індивідуальної психологічної екзистенції, тому що змінити власний мовний світ – це самому до певної міри змінитися. Миттєве виправлення мовного світу можливе в осіб з розвинутими лінгвістичними здібностями, у тих, хто володіє ментальною гнучкістю, а також неабияким філологічним даром. Але такі особи на становлять більшості, а тому, і на цьому треба наголосити, лінгводидактичні принципи викорінення суржикової мови повинні бути якомога коректнішими.

Отже, ситуація двомовності є надзвичайно нестабільною як у мовному, так і в культурно-політичному аспектах. Як наслідок – виникає явище суржику та напівмовності, тобто ми маємо справу з мовною некомпетентністю мільйонів українців, які потрапили в залежність від історичних реалій. Ці мовленнєві процеси стають надзвичайно "небезпечними", коли вони починають проникати мову, спричиняючи інтерференцію всіх рівнів, що носіями мови сприймається як норма.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ажнюк 1999: Ажнюк Б. Мовна єдність нації. – К., 1999. – 421 с.
2. Андрусів 1995: Андрусів С. Страх перед мовою як психокомплекс сучасного українця // Сучасність. – 1995. – № 7 - 8. – С. 150-159.
3. Бурячок 1998: Бурячок Г. "Просвіта": історія та сучасність (1868-1898). – К., 1998. – 308 с.

4. Возняк 1992: Возняк Т. Відродження івриту та української. Онтологічні підстави та наслідки // Сучасність. – 1992. – № 8. – С. 107-112.
5. Возняк 1998: Возняк Т. Тексти і переклади. – Харків, 1998. – 345 с.
6. Енциклопедія етнодержавознавства 2000: Енциклопедія етнодержавознавства / Ю. І.Римаренко, В. Г.Черенець та ін.; за ред. Ю. І.Римаренка. – К., 2000. – Ч. 1. – Кн.2. – 522 с.
7. Іванишин, Радевич-Винницький 1994: Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. – Дрогобич, 1994. – 384 с.
8. Каращук 2000: Каращук Г. Амбівалентність і білінгвізм українсько-польського пограниччя (на прикладі Волині) // Державність української мови і мовний досвід світу: Матеріали міжнародної конференції. – К., 2000 – С. 23-38.
9. Масенко 1999: Масенко Л. Т. Мова і політика. – К., 1999. – 100 с.
- Мечковская 1996: Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика. – М., 1996. – 247 с.
11. Труб 2000: Труб В. Явище “суржику” як форма просторіччя в ситуації двомовності // Мовознавство. – 2000. - №1. – С. 46-58.
12. Titone 1991: Titone R. Language contact and cod-switching in the bilingual personality // Languages in Contact and Contrast. Essays in Contact linguistics. – Berlin, New York, 1991. – P. 446-464.

УДК 81'373.4

ББК Ш12 = 411.4*31

Ганна МОНАСТИРЕЦЬКА,
здобувач кафедри української мови
Донецького національного університету

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНА СПЕЦИФІКА РЕАЛІЗАТОРІВ ОПТАТИВНОСТІ

Досліджена структурно-семантична специфіка оптативних конструкцій. Виявлена градація розглядуваних форм відповідно до міри реалізації ними значення бажання.

Ключові слова: модальність, способи дієслова, оптатив.

Як відомо, у мовознавстві розрізняють три способи дієслова: дійсний, умовний і наказовий. Але практика мовлення свідчить про наявність ще одного способу – бажального, тобто оптатива.

Дослідження оптативності та її засобів вираження є актуальним, бо у сучасному мовознавстві ще немає спеціальних праць, присвячених висвітленню цього питання.

Мета статті – проаналізувати засоби вираження оптативності в сучасній українській мові. Мета зумовлює розв'язання таких завдань: 1) аналіз оптативних конструкцій на семантичному рівні;

2) дослідження граматичних особливостей оптативних конструкцій;
3) з'ясування походження формальних реалізаторів бажального способу; 4) розгляд речень з оптативними конструкціями на суперсегментному рівні; 5) встановлення спільних та розбіжних особливостей морфологічних та лексичних засобів вираження оптативності.

Обстежені нами конструкції умовно можна поділити на три семантичні групи відповідно до міри вияву бажання. До першої групи із максимальним семантичним виявом бажання належать такі підгрупи: 1) побажання позитивне: *Якби я тільки мав змогу!* (О. Гончар); *Далі тяглось пустирище, захаращене розбитими... тракторами... «От аби виправити дозвіл та послати одного додому замість посилки!..» – подумав мимохідь Хома...* (О. Гончар); 2) побажання негативне, прокльон: *... бодай їм добра не було!* (О. Довженко); *... тьху на твою землю! Хай вона тобі западеться!* (М. Коцюбинський); *Ну, чорт із тобою...* (М. Коцюбинський); 3) іронічне побажання, побажання-натяк: *– Не буде їм нашої землі! – Най їм Гітлер дасть, коли має!* (О. Гончар).

Остання підгрупа включає і негативно, і позитивно забарвлені побажання. Але іронічне побажання відрізняється від двох перших підгруп наявністю певної прихованої семантики (значення заперечення чи глузування): *– Скинь автомат!.. - Хай той скидає, кому він важкий* (тобто: *мені автомат не важкий*) (О. Гончар).

До другої семантичної групи належать оптативні конструкції із імпліцитним значенням бажаності дії:

- 1) прохання: *Хай буде між нами, Женю* (О. Гончар);
- 2) дозвіл: *Нехай погуляють мої козаки!* (Т. Шевченко);
- 3) порада: *– Я б їх не вбивав, - раптом промовив боєць...* (О. Гончар);
- 4) докір: *Коли б хоч сказала, коли б промовила, а то мовчить як нежива* (М. Коцюбинський);
- 5) надання, переваги чомусь: *Гафійка плакала. Вона краще пішла б у найми* (М. Коцюбинський);
- 6) байдужість: *Хай гниють в окопах, хай конають в шпиталях, а мені що?* (О. Гончар);
- 7) погроза: *Хай - но спробують до моєї карти підкопатись!* (О. Гончар).

Оптативні конструкції третьої групи найслабкіше реалізують сему «бажання». За формальним вираженням вони подібні до наказового способу, але значення наказу в них пом'якшене за допомогою певних часток (*ось, от*) або нівелюється, нейтралізується у контексті через зміст речень, що пояснюють ситуацію, у якій бажана

дія має бути реалізована. Послаблення семи наказу за допомогою пом'якшувальної частки: *Міцно мусили триматись, хай ось Шестаков скаже!* (О. Гончар). У цьому реченні наказ набуває значення прохання (пор. з імпліцитним бажанням-проханням: *Хай зглянеться пан капітан, на їхніх кічі...* (О. Гончар) – значення бажаності дії виявлене сильніше, сема наказу взагалі відсутня). Контекстуальне пом'якшення наказу: *Все замовкло. Нехай мовчить: така Божя воля* (Т. Шевченко) – тобто: *Нехай за волею, бажанням Божим усе мовчить*.

Основними засобами вираження оптативності є граматичні. Оптативні конструкції утворюються за допомогою сполучення дієслова із спеціальною часткою (*хай, би/б, коли б, аби, щоб, якби, бодай, хоч/хоча*). У цьому випадку оптативність реалізується аналітично, тобто відбувається вираження відповідних граматичних значень певної категорії поза межами слова.

Лексичну функцію можуть виконувати дієслова в теперішньому, минулому чи майбутньому часі. Частки ж передають граматичне значення бажального способу – вказують на відношення певної дії до дійсності.

Серед проаналізованих найтипівішими виявилися конструкції з часткою *хай / нехай* (*най* – діал.). Ця частка вживається в обстежених реченнях не в наказовій, а в бажальній функції. Оптативні конструкції, на відміну від імперативних, можуть виражати відношення до І особи однини: *Хай здорова буду* (О. Гончар); *Нехай я заплачу* (Т. Шевченко).

Речення з досліджуваними частками за складом бувають:

- 1) односкладні: *Нехай буде такачки!* (Т. Шевченко);
- 2) двоскладні: *Та коли б посуха не вдарила...* (О. Гончар).

За будовою виділяються прості (*Щоб вам гроші приснилися* (Т. Шевченко)) і складні речення, пор.:

1) складносурядні: *Полетів би за тобою, та хто привітає* (Т. Шевченко);

2) складнопідрядні з оптативною конструкцією в головній частині: *Щоб ти зів'яв був, невігласе, як ота морковочка зів'яла від твоїх каторжних рук!* (О. Довженко);

3) безсполучникові: *Тепер тішся на старість, щоб йому дихати не дало...* (М. Коцюбинський).

Частки поєднуються з відмінюваними дієслівними формами (– *Тріскай сам! Бодай ти не видихав* (М. Коцюбинський)), з інфінітивом (*Краще б, ніж тут стояти, піти гуртом на панське поле...* (М. Коцюбинський)), з дієприкметниками у сполученні з допоміжним дієсловом *бути* (*Нехай, боже, щоб я був проклятий...* (Т. Шевченко)).

Бажання може стосуватися різних осіб, а саме:

1) I особи: *Коли б нам було дано заступати собою інших...* (О. Гончар);

2) II особи: *Щоб ти кричав і не переставав!* (О. Довженко);

3) III особи: *Якби оце всі наші встали!* (О. Гончар).

Безвідносно особи: *Тут би варто школу зробити, – говорив Прокіп* (М. Коцюбинський).

Конструкції із оптативними частками зустрічаються в еліптичних реченнях. В них опущено дієслово: *Коли б швидше додому (прийти)...* (М. Коцюбинський).

У деяких еліптичних реченнях опущено не тільки дієслово, але й саму частку. У такому випадку опущену частину можна доміслити: *Ну, (хай) чорт із тобою (буде)...* (М. Коцюбинський). *Щур же йому (щоб був)!* (Т. Шевченко). Ці вислови вживаються у наш час вже як сталі сполуки, що втратили предикативність разом із дієсловом. Деякі мовознавці (3, с.395) вважали подібні конструкції не реченнями, а вигуками. З цим важко погодитися, бо вигуки виражають емоційний стан безпосередньо, а в розглянутих оптативних конструкціях ще не остаточно нейтралізувалася певна семантика (у двох наведених вище прикладах – семантика негативного побажання, прокльону).

На матеріалі етимологічних словників було простежене походження часток, що служать морфологічними показниками бажального способу.

Один з найпоширеніших реалізаторів оптатива – частка *би / б*. Вона розвинулася на базі давнього аориста від дієслова **быти**, (**быхт**, **бы**, **бы** і т. ін.) і давнього оптатива, що також утворювався від дієслова **быти** (**бимь**, **би**, **би** і т. ін.) [4, с.214].

В етимологічних словниках подано такі відомості про цю частку: «БЫ, Б – частица сослагательного наклонения, из древнерусского, старо-славянского аориста 2 и 3 лица единственного числа БЫХЬ» [8, С. 257.]

Для з'ясування походження частки *хоч / хоча* звернулися до етимологічного словника Г.П.Циганенко: «С XII в. в памятниках письменности отмечается союз **хотя** «вопреки чему-либо», «по крайней мере» и т.п. Это слово представляет собой застывшую форму действительного деепричастия настоящего времени глагола **хотѣти** (аналогич. *зря*)» [9, с.525]

Відповідна українська частка *хоч / хоча* в поєднанні з *б / би* перетворюється на формальний реалізатор бажального способу.

Походження деяких часток простежується у словнику Б. Грінченка: «*Бодай, сз.Дай Богъ, о если бы*, – то же, что и *богдай*.

Бодай тебе, мій миленький, ворота прибили! ... «Бодай тебе грець зламав! (Номис). Бодай, тебе, бодай вас! ...» [5, с 80].

«Най, нар. 1) = *нехай* = *хай*. Хто не уміє молитися, най іде на море учитися (Номис)...

нех, нар. = *нехай*. Котрі нас розлучать - нех їх Бог карає (Чубинський)». (6, с. 490, 561).

Важко точно встановити походження частки *аби*. В етимологічному словнику М. Фасмера знаходимо: «*або, альбо* - с. *ли, либо, или; хотя; что-бы, лишь бы, диал.; из а + бо (см. ибо) или а-ли-бо*» [8, с.56]. У словнику В. Даля міститься таке пояснення: «Або, альбо... Абы со. Юж. Запад. Чтобы // дабы; // лишь бы; только бы. Абы не сидячаго татары взяли. Абы нога ногу миновала...» [1, с.2]. Можна також припустити, що ця частка являє собою поєднання двох службових слів – *а + би* (тобто поєднання сполучника з оптативною часткою).

Отже, основною і найдавнішою треба вважати частку *би/б*. Від неї походять деякі частки (*аби, якби*), у поєднанні з нею інші частки перетворюються у формальні реалізатори оптативності (*хоч / хоча + би/б; коли + би/б*). Одна і та ж частка *хай/нехай* може порізнному звучати у діалектах української мови (*най, нех*). Є також частка, що походить від двох повнозначних слів – *богдай* = *бог + дай*. Про таке походження свідчить варіант цієї частки – *богдай*. Таким чином, колишній імператив із відтінком бажання трансформувався у службову частину мови – оптативну частку.

У сучасній українстиці ще не були досліджені просодичні особливості оптативних речень. Л.О. Кадомцева з цього приводу [7, с.127] зазначає: «Експериментальне дослідження інтонації речень бажальної модальності, як і всіх інших модальних типів, крім частково питальних, в українській мові ще не здійснювалось».

На матеріалі досліджених текстів можна виявити деякі просодичні особливості цього типу речень. Логічний наголос у реченнях з оптатив .ними конструкціями може падати на різні слова синтагми. Найчастіше виділяються:

а) предикат: *Коли б хоч СКАЗАЛА, / коли б ПРОМОВИЛА, / а то мовчить, / як нежива*// (М. Коцюбинський);

б) суб'єкт дії: *Нехай тебе БОГ прощає та добрії ЛЮДЕ* (Т. Шевченко);

в) оптативна частка: *Нехай собі бенкетують, / НЕХАЙ на здоров'я*// (Т. Шевченко); *Чи так, / батьку отамане? // Чи правду співаю? // Ех, ЯКБИ-ТО!* (Т. Шевченко).

Логічно наголошене слово може стояти всередині чи в кінці речення. Тому інтонація оптативних речень може бути:

а) висхідною: – *Тю, бодай ти щезло! вигукнув раптом Гай, задкуючи до бруствера* (О. Гончар);

б) висхідно-спадною: ... *та коли б посуха не вдарила* (О. Гончар).

За характером експресії оптативні речення бувають окличні (– Не давайте звити їм гнізда! Аби знали, яка доля розбійників жде! (О. Гончар)) та неокличні (... *добрий панок, щоб йому черви язик сточили* (М. Коцюбинський)).

Існують морфологічні і лексичні реалізатори семи бажання (мал. 1). До перших належать спеціальні оптативні частки (хоч / хоча, би / б, хай / нехай, аби і т. ін.), які сполучаються з різними формами дієслова. У подібних конструкціях лексичне і граматичне значення не суперечать одне одному. В лексичних реалізаторах оптативності, на відміну від морфологічних, спостерігається розчеплення. У дієслівних конструкціях, що мають сему бажання чи наказу, але виявляють хитання між імперативом і оптативом, цього розчеплення не спостерігається. Дієслова дійсного способу із значенням бажальності, були виявлені в художніх текстах:

а) хотіти: *А він хоче, щоб слухали, як старці співають* (Т. Шевченко);

б) бажати: *Бажая тобі найближчим часом побачити Дунай* (О. Гончар):

в) кортіти (у безос. реч.): *Кому кортить, тому й болить* (Номис).

Крім наведених прикладів, були виявлені й інші лексичні реалізатори оптативності: *воліти, багнути, прагнути, заманутися* (у безос. реч.) і т. ін.

Сема бажаності дії наявна в деяких імперативних конструкціях: *Оставайся здорова* (Т. Шевченко); *Будь здоров, Хомо! – тряс йому руку Ференц..* (О. Гончар). Імперативні конструкції можуть виражати і негативне побажання-прокльон: – *Ходім вип'ємо, бий його тряся...* (М. Коцюбинський); *Пропади ти пропадом. Одному все, другому нічого* (М. Коцюбинський).

Хоча дієслова дійсного і наказового способів можуть мати сему бажання, не слід плутати їх з морфологічними реалізаторами оптативності, оскільки останні є показниками окремого граматичного способу дієслова – оптатива, тобто поєднують лексичний і граматичний плани вираження бажаності дії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – Т.1. – М.: Гос. изд-во иностранных и нац. словарей, 1955. – С.2.
2. Загітко А.П. Український синтаксис. Ч.1. – К.:ІЗМН, 1996. – 202 с.
3. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – К.: ВШ, 1972. – 402 с.
4. Мейе А. Общеславянский язык. – М.: Иностр. лит., 1951. – 491 с.
5. Словарь української мови / Ред. Б.Д. Грінченко, Т.І. – К.: АН УРСР, 1958. – 495 с.
6. Словарь української мови / Ред. Б.Д. Грінченко, Т.ІІ. – К.: АН УРСР, 1958. – 575 с.
7. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білоїда. – К.: НД, 1969. – 516 с.
8. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 тт. – Т.1. – М.: Прогресс, 1964. – 563 с.
9. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. – К.: Рад. шк., 1970. – 600 с.

УДК 81'244=81'272

ББК Ш 121 (4 Укр)

Дмитро ГОРБАЧУК,

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри
української мови, докторант Національного педагогічного
університету ім. М.П. Драгоманова*

Олександр ЗУБАРЄВ,

*кандидат філологічних наук, асистент кафедри української
мови і літератури Слов'янського державного
педагогічного університету*

РУСИФІКАТОРСЬКА МОВНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ У 70-80-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

*Стаття присвячена аналізу дій радянської влади у 70-80-рр.
ХХ ст. у сфері мовної політики. Автори показують, що в останні
десятиліття існування Радянського Союзу органи влади вживали дії з
повсюдної русифікації українського народу.*

*Ключові слова: мовна політика, національна політика, мовна
ситуація, русифікація.*

Мовне планування сучасної України стає об'єктом пильної уваги як науковців, так і політиків. Характерним для сьогодення є те, що на виборах до Верховної Ради та на посаду Президента України мовне

питання неодноразово порушувалось у тих чи інших передвибірчих програмах. Нерідко за допомогою остаточно нез'ясованих мовних проблем маніпулюють думкою громадян. А деякі місцеві органи влади намагаються надати офіційного статусу російській мові в регіонах.

Для того, щоб уміло провадити сучасну мовну політику, необхідно враховувати уроки історії. Саме тому історія мовного будівництва в Україні привертає увагу сучасних дослідників. Різного роду заборони, утиски, а також короткотермінові періоди відносно вільного функціонування української мови неодноразово згадуються й аналізуються в наукових, науково-популярних і публіцистичних виданнях М.Степаненка, В.Горбачука, О.Куця, Л.Нагорної, Л.Масенко та інших. Питанням мовного планування в різні періоди державного життя України присвячені також дисертаційні дослідження О.М.Данилевської, Ж.А.Шевчук, Т.В.Тумай та ін.

Незалежна Україна отримала в спадок складну мовну (як і політичну) ситуацію, яка і сьогодні остаточно не розв'язана. Найбільш вагомими, на наш погляд, для створення негативної щодо української мови ситуації є історико-політичні процеси 70-80-х років минулого століття, свідками й учасниками яких є нинішнє покоління. Тому метою пропонованої статті є аналіз заходів радянської і партійної влади на теренах мовного планування у 70-80-х роках ХХ століття.

Після т.зв. "хрущовської відлиги" 60-х років, ініційованої і здійснюваної переважно громадськими організаціями без особливої допомоги з боку радянсько-партійного керівництва, в Україні знову почалася хвиля антиукраїнського наступу. Офіційним початком цього можна вважати доповідь Л.Брежнєва на ХХІV з'їзді КПРС (1971 р.), де він оприлюднив тезу про необхідність формування нової історичної спільноти – радянського народу. Як зазначає Я.Грицак, "проведення в життя цієї формули передбачало усунення перешкод, що стояли на шляху формування цієї нової історичної спільноти, насамперед буржуазно-націоналістичних пережитків. Одним з головних напрямків роботи стало російщення усіх народів СРСР" [1, с.288].

Реалізація рішень ХХІV з'їзду здійснювалась як у площині кадрово-адміністративних реорганізацій, так і на теренах національно-мовної політики. Так, чистка на початку 1972 року керівних кадрів КПУ вивела на ключові посади антиукраїнськи настроєних функціонерів. Першим секретарем ЦК КПУ стає В.Щербицький, секретарем ЦК КПУ з ідеологічних питань призначено В.Маланчука, усунуто з посади міністра освіти Ю.Даденкова... Ці та інші кадрові перестановки стали початком т.зв. великого погрому 1970-х років в

Україні, який характеризував оголошену кампанію проти дисидентства та самвидаву, а насправді був лише першою хвилею в справі нищення всього українського: мови, культури, історії.

Діяльність радянського і партійного керівництва не могло не подбати про історично-ідеологічне підґрунтя своєї діяльності. Тому в 70-х роках велась активна робота в історично-науковій площині. Протягом 1972-1979 років, вважає Я.Грицак, було здійснено "погром української історичної науки: припинили існування періодичні наукові збірники, готові монографії не видавались. Загалом під тиском функціонерів було змінено трактування історії України. Українців фактично позбавлено своєї власної історії" [1, с.287]. Так, наприклад, у 1973 році нищівній критиці була піддана брошура відомого українського краєзнавця М.П.Киценка "Хортиця в героїці і легендах", де автор оспівував героїку українського козацтва. Зрештою, ця брошура рішенням бюро Запорізького обкому партії від 20 березня 1973 року була вилучена з книжкових магазинів і бібліотек області [12, арк.143]. Сучасні патріотичні діячі намагаються відновити історичну справедливість і повернути Україні її справжню історію, однак реакційні сили вперто тримаються з сфальшовані тези.

Як відомо, розвиток і функціонування будь-якої національної мови значною мірою залежить від стану книговидавництва цією мовою, від діяльності національної інтелігенції, громадських організацій. Саме тому основний удар натиск у мовній політиці 70-х років був зосереджений на нищенні української інтелігенції, на зменшенні кількості друкованої продукції українською мовою. На виконання ухвали Політбюро ЦК КПУ про початок кампанії проти дисидентства та самвидаву (1972 р.) поповнилися "чорні списки" українських діячів, котрі не могли друкуватись в Україні (наказом Головліту України у листопаді 1973 р. до такого списку увійшли письменники Іван Багряний, Аркадій Любченко, історики Олександр Оглоблін, Наталія Полонська-Василенко, Дмитро Соловей, Панас Феденко, Костянтин Штепа, мовознавці Роман Смаль-Стоцький, Василь Чапленко, громадський та політичний діяч Іван Огієнко [12, арк. 188]), твори українських письменників укривалися пилом в редакціях, бо не мали дозволу цензора, почалися масові арешти "ненадійних", багатьох прихильників українського слова було звільнено з роботи. Навіть визнані світовою спільнотою українські митці позбавлялись можливості бути почутими на Батьківщині. Як приклад можна назвати відхилення кандидатури Ліни Костенко на здобуття у 1981 році Шевченківської премії, чия поетична збірка

"Неповторність" та роман у віршах "Маруся Чурай" стали своєрідним відкриттям для суспільства: "Цей твір настільки вражає своєю силою поетичної майстерності, проникненням в історичну минувшину, всебічним психологізмом, безмежним знанням і володінням української мови, що ставить роман "Маруся Чурай" на одне з перших місць у світовій літературі" [19, арк. 3]. Фізичне знищення Василя Стуса (1985 р.) аби він не зміг стати лауреатом Нобелівської премії у галузі літератури також є свідченням пильної уваги партійного керівництва до розвитку українського мистецтва слова.

Жорсткі рішення були прийняті вищим політичним керівництвом у 1973 році стосовно ряду республіканських видавництв. У прийнятих на їх виконання заходах Держкомвидаву УРСР перед ними ставилися завдання: "Переглянути тематичні плани випуску художньої літератури та видань мистецтва 1973-1974 рр. та плани редакційних видань 1975 р. з тим, щоб вилучити з низ твори малоактуальні, вузькотемні, ідейно нечіткі, художньо недосконалі..., доповнити проспекти серій та бібліотек новими творами, в яких художньо осмислюються героїка нашого часу, розкривається духовний світ сучасника... Необхідно передбачити висвітлення головних проблем розвинутого соціалістичного суспільства, IX п'ятирічки, науково-технічного прогресу, зростання ефективності суспільного виробництва, передового досвіду в промисловості і сільському господарстві, зосередити увагу на розкритті питань інтернаціоналізму, дружби народів, комуністичного виховання трудящих, критики буржуазної ідеології" [16]. "Класовий підхід", "ідейна чіткість", сповідувані органами цензури, стали дієвим засобом русифікації України. На виконання цієї постанови пішли під ніж готові до друку книжки, уже надруковані твори вилучалися з бібліотек.

Протягом 70-80-х років простежується стійка тенденція до зменшення кількості україномовних видань та їх тиражів. Якщо у 1970 році українською мовою видавалось 3112 назв книг і брошур загальним тиражем близько 93 млн. примірників, то в 1980 р. ці показники становили 2116 назв і 92 млн. прим., а у 1988 – 1779 назв тиражем менше 79 млн. прим. [5, с.376-377]. Багато видавництв перейшли на випуск виключно російськомовної продукції. Це, зокрема, видавництва "Техніка", "Урожай", "Будівельник", "Здоров'я". Навіть видавництво "Наукова думка" також друкувало наукову літературу переважно російською мовою [10].

Український журнальний ринок практично повністю поглинався російськомовною продукцією. Ще в кінці 60-х років на російську мову

перейшли всі без винятку технічні наукові збірники харківських вузів [10]. На початок 70-х років в Україні розповсюджувалося 27 журналів, присвячених питанням народної освіти, з них лише 3 – українською мовою; з 85 часописів з проблем охорони здоров'я лише 2 публікувалися українською мовою; з 12 журналів з фізкультури та спорту 11 були російськомовними; зі 140 літературно-мистецьких видань до читача українською мовою доходило лише 18. За аналізований період співвідношення україномовних та російськомовних часописів змінилося не в бік україномовної продукції [17].

Не відставало від журнальної періодики і видавництво газетної преси. У 70-80-х роках зростає випуск російськомовних газет, набирає обертів принцип двомовності ряду центральних та місцевих видань. Так, у 1970 році у республіці видавалось 2618 російських газет і 2118 українських, у 1980 р. відповідно 1737 і 1278, а в 1988 р. – 1784 і 1261. Причому, у 1988 році разовий тираж українських газет становив приблизно 16 млн. примірників, тоді як російських перевищував 24 млн. [5, с.378].

Суттєві перепони існували і для поширення української літератури іншими мовами Радянського Союзу, російською зокрема, для перекладу української літератури мовами світу і популяризації її в країнах зарубіжжя як одної з найбільш багатих і різносторонніх літератур СРСР. Українські видавництва не мали права без дозволу з Москви здійснювати переклади творів українських письменників і видавати їх на своїй поліграфічній базі. Не стимулювала розвиток української (як і інших національних) літератури постанова Ради Міністрів РСФСР №530, видана ще 7 квітня 1960 року "Про авторські гонорари за літературно-художні твори", згідно з якою авторам з національних республік виплачувався гонорар лише 60% від загальної ставки. Неодноразові звертання членів Спілки письменників України Л.Дмитренка, П.Загребельного, О.Гончара до секретаря ЦК КПРС П.М.Демичева з цього приводу на мали ніяких наслідків. Парадоксальність такої ситуації полягала ще й у тому, що "національний автор ставиться у не вигідне становище не лише в порівнянні з положенням письменника, котрий пише російською мовою, але навіть з положенням перекладача, який у даному випадку отримує дві ставки по 100%, а в грошовому виразі більшу суму, ніж автор перекладеного твору" [18].

Різке скорочення видання україномовної художньої, науково-популярної літератури, періодичних видань супроводжувалося вихолощенням імен, подій, фактів, здатних, на думку політичного

керівництва, підживлювати національні почуття громадян, підсилувати їхній інтерес до власної історії і культури.

З цих же причин були практично повністю перекриті канали проникнення в Україну переважної більшості зарубіжних україномовних видань, у першу чергу, періодики, яка постійно відстежувала суспільно-політичні, економічні, національно-культурні процеси в республіці. Лише у 1974 році Головлітом було попереджено розповсюдження 26 назв газет і 27 назв журналів загальним тиражем 10660 примірників [9]. Редакціям зарубіжних україномовних видань як і раніше дорікалося за різку критику національної політики в СРСР, рішучий протест проти політики русифікації України, яка охоплювала все нові й нові сфери духовного життя майже п'ятдесятимільйонного народу.

Переважно російськомовним ставало кіновиробництво. Після брутальної і невинуватої критики стрічок "Тіні забутих предків" (1965) С.Параджанова, "Джерело для спраглих" (1965), "Білий птах з чорною ознакою" (1972) Ю.Ільєнка та багатьох інших, кінематографісти з винятковою обережністю брались як за українську тематику, так і за озвучення фільмів українською мовою. Український кінематограф зникав як вид. На VIII з'їзді письменників (1981 р.) І.Драч з цього приводу зазначив: "...на кіностудії ім. О.Довженка останнім часом з 32 фільмів тільки 3 знімалися українською мовою. Це – "Дударик", "Вивилон ХХ", "Красна фортеця". Чи ж ми можемо говорити про існування такої культурної субстанції як українське радянське кіно?" [14].

Водночас російська мова все активніше визначала республіканський і місцевий радіо- і телефір, репертуарна політика якого формувалася в Москві. Задекларований принцип рівноправності і взаємозбагачення братніх мов і культур порушувався не лише в скороченні обсягу республіканського радіомовлення і телебачення у порівнянні з центральним (що цілком зрозуміло в тогочасних умовах: адже обмежену кількість центральних каналів легше контролювати), а й у доборі репертуару, зокрема українського: місцеві канали на виконання "методичних рекомендацій" та "інструктивних листів" все більше місця виділяли для російськомовної продукції, передачі українською мовою характеризувались значно нижчою якістю й актуальністю, класичні українські твори практично не трансливались (переважно через низький рівень матеріально-технічної бази), а центральний телерадіокомітет ігнорував пропозиції щодо використання матеріалів українського телебачення на всесоюзну

мережу, бо, мовляв, радянський народ не цікавлять спектаклі і програми українською мовою. Місцеве радіомовлення і телеєфір також старанно контролювались і будь-які відхилення від генеральної лінії партії в національному питанні жорстко карались. Так, у серпні 1973 року була спеціально споряджена комісія до Львова, де голова місцевого телерадіокомітету намагався підтримати українське слово в традиційно україномовному місті. Комісія дійшла висновку "про необхідність покращення репертуарної політики, усунення від роботи окремих націоналістично настроєних осіб" [13]. Цілком очевидно, що розуміли автори цієї ухвали під "покращенням репертуарної політики" і які наслідки мало те "усунення від роботи окремих націоналістично настроєних осіб".

Аналогічна ситуація складалась і в українському театрі, який поступово втрачав національний колорит. Твори українських письменників заборонялись, їхня популярність знижувалась, чому немало "сприяла" наявна мовна ситуація, а світові перли драматургії перекладались переважно російською мовою і ставились у російських драматичних театрах. Це призвело до того, що на початок 1987 року в Україні зі 113 театрів українською мовою працювало лише 38 [5, с.343]. Причому в інших республіках (крім Білорусії та Казахстану) статистика свідчить на користь національного театру. Так, в Азербайджані на кожні 14 театрів 10 працювали рідною мовою, у Вірменії – 18 з 20 театрів ставили спектаклі національною мовою, у Латвії на кожні 11 національних театрів припадав лише один російський [5, с.343].

Не мала українська мова переваг і при комплектуванні бібліотек. За даними перевірки у фондах обласних дитячих бібліотек на початку 1969 року налічувалось близько 685 тис. примірників українських книжок і понад 2 млн. російських. Кількість українських і російських книжок в обласних дитячих бібліотеках подано в таблиці 1.

У подальшому така сумна картина суттєво не покращувалась. Видавництво української літератури, як зазначалось вище, не підтримувалось, комплектація фондів бібліотек здійснювалась на основі рекомендацій союзного Міністерства культури, згідно з якими бібліотеки республіки повинні були комплектуватися літературою, виданою в різних регіонах Російської Федерації. Водночас ряд українських видань, і без того втиснутих у жорсткі рамки радянською цензурою, так і не потрапляли в переліки літератури для комплектації республіканських і обласних бібліотек УРСР. Таким чином український читач був позбавлений можливості навіть самостійно знайомитись зі зразками українського красного письменства.

Таблиця 1. Співвідношення українських і російських книжок в обласних дитячих бібліотеках станом на 1 січня 1969 року (складено за [15])

Обласна дитяча бібліотека	Кількість книжок (примірників)	
	українською мовою	російською мовою
Вінницька	38 351	76 113
Волинська	42 034	73 434
Дніпропетровська	35 504	104 642
Донецька	30 000	158 500
Житомирська	25 688	70 983
Запорізька	12 944	64 567
Івано-Франківська	27 874	74 293
Київська	50 382	146 925
Кіровоградська	25 126	89 186
Кримська	6 271	76 128
Луганська	21 147	112 460
Львівська	28 597	83 838
Миколаївська	18 095	80 428
Одеська	18 890	56 740
Полтавська	29 639	74 005
Рівненська	26 780	70 238
Сумська	30 086	83 400
Тернопільська	22 449	72 528
Харківська	21 972	66 665
Херсонська	27 393	59 560
Хмельницька	25 132	76 056
Черкаська	35 213	72 104
Чернівецька	23 882	64 655
Чернігівська	37 879	86 660
м. Київ	21 643	55 785
м. Севастополь	417	82 076

Варто зазначити, що прямих постанов і директив на витіснення української мови із засобів масової інформації, літератури, театру у 70-80-х роках не було: на папері здійснювалась політика рівноправності мов і народів Радянського Союзу. Тобто, декларована мовна політика дещо не відповідала дійсним заходам, керованим з Москви таємними інструкціями і циркулярами. Водночас робилась ставка на перспективу: тлі утисків української мови і культури в гуманітарній сфері (преса, книговидавництво, театр, радіо, кіно тощо),

зниження її популярності, "плідно" здійснювалась робота по вихованню "радянського народу" (читай – "русскоязычного населения") засобами освіти.

Процес русифікації в освітній сфері певною мірою стимулював закон СРСР від 19 липня 1973 р. (нова редакція від 27 листопада 1985 р.) "Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту". У ньому на якісно новому рівні закріплювалося сумнозвісне положення закону від 24 грудня 1958 р. про добровільність вибору мови навчання.

Зокрема, стаття двадцята нового законодавчого акту визначала: "Учням загальноосвітньої школи надається можливість навчатися рідною мовою або мовою іншого народу СРСР. Батьки або особи, що їх замінюють, мають право вибирати для дітей за бажанням школу із відповідною мовою навчання. Крім мови, якою ведеться викладання, учні, за бажанням, можуть вивчати мову іншого народу СРСР.

У навчальних закладах, де викладання здійснюється не російською мовою, для вивчення поряд із рідною російської мови, добровільно прийнятій радянськими людьми як засіб міжнаціонального спілкування, створюються необхідні умови, що забезпечують вільне володіння цими мовами, єдиний рівень загальноосвітньої підготовки із врахуванням національних особливостей населення союзних республік" [8, С. 121-122].

Пізніше, у 1978 році цей закон отримав логічне продовження в таємній постанові ЦК КПРС "Про дальше вдосконалення вивчення і викладання російської мови" і в постанові Ради Міністрів СРСР "Про заходи по дальшому вдосконаленню вивчення і викладання російської мови в союзних республіках" від 13 жовтня 1978 року. Республіканські органи влади миттєво зреагували на команду з Москви і вже 2 листопада Рада Міністрів УРСР ухвалила власну постанову "Про заходи по дальшому вдосконаленню вивчення і викладання російської мови в загальноосвітній школі УРСР" [3, с.109]. Аналогічна ситуація, очевидно, складалась і в інших республіках Радянського Союзу. З метою координації зусиль по російщенню народів СРСР у травні 1979 року в Ташкенті було проведено науково-теоретичну конференцію "Русский язык – язык дружбы и сотрудничества народов СССР", що ухвалила розгорнуті рекомендації з російщення народів СРСР [7].

Якщо в попередні роки хоча б декларувалась рівноправність рідної та російської мов, а Конституцією Української РСР (1978) гарантувалась "можливість навчання в школі рідною мовою", то прийняті у першій половині 80-х років нормативні акти вищого

політичного і державного керівництва СРСР вже повністю віддавали пріоритет російській мові. Так, у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 26 травня 1983 р. "Про додаткові заходи по поліпшенню вивчення російської мови у загальноосвітніх школах та інших учбових закладах союзних республік", прийнятій на її виконання постанові ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР від 10 липня 1983 р. прямо ставилися такі основні завдання:

"1. Поліпшувати якість викладання російської мови, домагатися більш глибокого її вивчення з тим, щоб молодь всіх націй і народностей нашої Батьківщини досконало володіла всім багатством російської мови, щоб її вивчення перетворилося для кожного юнака і дівчини у внутрішню потребу.

2. Учити російської мови молодь кожної національності так, що вона досконало оволодівала мовою міжнаціонального спілкування, могла б успішно трудитися у будь-якому куточку нашої неосяжної Батьківщини, виконавши тим самим найважливіше економічне і соціально-політичне завдання" [6].

Одночасно постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР передбачалося комплекс заходів, спрямованих на створення умов, що полегшували б населенню національних республік вивчення російської мови, розширення і поліпшення підготовки вчительських кадрів, підвищення їх кваліфікації. Крім того, накреслювалися плани по випуску підручників, навчальних посібників, словників, методичної і художньої літератури, поширення досвіду кращих вчителів і викладачів російської мови [6].

Як безпосередньо на місцях втілювались у життя положення вказаної постанови можна простежити на прикладі Донецької області, яка на середину 80-х рр. вже і без того була достатньо зрусифікована. Так, у липні 1983 р. бюро Донецького обкому КПУ та виконком обласної Ради своєю спільною постановою ухвалили заходи, спрямовані на поліпшення викладання російської мови в області. Вони передбачали:

"1. Розробити плани підвищення кваліфікації вчителів підготовчих класів і вчителів російської мови шкіл із українською мовою навчання на двомісячних курсах в інститутах підвищення кваліфікації вчителів, на факультетах педагогічних інститутів і університетів із періодичністю один раз на три роки;

2. У кожному сільському районі розширити мережу загальноосвітніх шкіл із російською мовою навчання та організувати додатково в окремих сільських школах із українською мовою навчання поглиблене вивчення російської мови;

3. Ширше використовувати у навчально-виховній роботі з учнями цикли навчальних і суспільно-політичних передач по радіо і телебаченню, навчальних кінофільмів із російської мови і літератури;

4. Вжити заходів до забезпечення планів пільгового прийому випускників восьмирічних і середніх шкіл у педагогічні навчальні заклади за рекомендацією педагогічних рад і органів народної освіти. Проводити цілеспрямовану профорієнтаційну роботу із учнями сільських шкіл, що виявили бажання отримати спеціальність вчителя російської мови. Направляти найбільш підготовлених випускників шкіл на підготовчі відділення педагогічних інститутів і університетів без наявності у них виробничого стажу;

5. Розширити науково-дослідну роботу по вивченню російської мови як засобу міжнаціонального спілкування, вдосконалювати систему підготовки науково-педагогічних кадрів з російської мови.

6. Організувати перепідготовку керівників методичних об'єднань вчителів російської мови і літератури загальноосвітніх шкіл і професійно-технічних училищ" [2].

В інших областях України передбачались, очевидно, аналогічні заходи, оскільки всі вони розроблені на основі рекомендацій ЦК КПУ. Впадає в око, що в розроблених заходах культивувалась ідея розширення мережі російських шкіл саме у сільській місцевості, де українська мова викладання на цей час ще залишалася домінуючою.

Наскільки ефективно здійснювалася реалізація постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР засвідчує інформація ЦК Компартії України до ЦК КПРС за підписом першого секретаря ЦК КПУ В.В.Щербицького. З неї довідуємося, що за короткий період у республіці були вдосконалені навчальні програми із російської мови для всіх типів шкіл, видані нові – для шкіл з поглибленим вивченням російської мови і літератури, а також оновлена тематика спецкурсів і спецсеминарів для студентів філологічних факультетів вищих учбових закладів.

Суттєвих змін зазнав і сам навчальний процес. Так, у школах з національною мовою навчання, профтехучилищах і технікумах здійснювався поділ класів і груп на підгрупи для вивчення російської мови, що давало змогу підвищити ефективність навчання. Значною мірою зростала кількість російських шкіл, а також шкіл із поглибленим вивченням російської мови та літератури.

Одним з ключових моментів у реалізації постанов партійно-державного керівництва СРСР стало вирішення ряду кадрових питань. Так, уже 1985 р. кількість студентів, прийнятих на факультети російської мови та літератури, зросла із 635 у 1983 р. до 3500 у 1985 р.

У дев'яти педагогічних інститутах УРСР була налагоджена підготовка учителів початкових класів для шкіл з неросійською мовою викладання, а також готувались учителі іноземної мови з додатковою спеціальністю "російська мова і література у національній школі". Одночасно директивним рішенням практичний курс російської мови був введений як обов'язковий предмет в усіх педагогічних інститутах і училищах.

Певних коментарів потребує той факт, що, починаючи з 1984 р. у державному бюджеті України щорічно передбачалося фінансування у сумі 2,5 млн.крб. на підвищення ставок заробітної плати вчителів початкових класів, що проводили заняття з російської мови, вчителів російської мови та літератури 4-10 класів. Крім того, на 375 тис.крб. збільшувався стипендіальний фонд для виплати підвищеної стипендії студентам, котрі навчалися за спеціальністю "російська мова і література" [11]. Не викликає ніяких сумнівів, що подібне матеріальне заохочення ставило у нерівне, зверхнє становище вчителів російської мови і літератури та студентів відповідних факультетів, які, на відміну від своїх колег, отримували додаткові і нічим не виправдані доплати.

Різноманітні за своїм характером заходи істотно вплинули на мережу загальноосвітніх шкіл в Україні, поступово призвели до зменшення відсотку тих навчальних закладів, де викладання здійснювалося українською мовою. Відповідно зменшувалась і кількість учнів, котрі навчались українською мовою. Зазначений процес можна простежити за таблицею 2.

Таблиця 2. Мова навчання учнів денних загальноосвітніх шкіл
(складено за [5, с. 352])

мова навчання	навчальний рік					
	1980/81		1985/86		1988/89	
	тис.осіб	%	тис.осіб	%	тис.осіб	%
українська	3544	55,1	3278	49,1	3228	47,8
російська	2895	44,9	3412	50,9	3521	52,2

Наскільки ефективно здійснювався процес русифікації освіти в Україні, свідчать відповідні показники по іншим національним республікам. Так, в 1988/89 н.р. у Вірменській РСР рідною мовою навчалося 80,5% учнів, російською — 15,1%; у Литовській РСР відповідно 82,2% та 15,8%; Азербайджанській РСР — 79,5% та 18,5%; Узбецькій РСР — 76,8% і 15%; Туркменській РСР — 76,9% і 16%; Грузинській РСР — 66,6% і 23,6%; Естонській РСР — 63,5% і 36,5%;

Молдавській РСР — 59,1% і 40,9%; Латвійській РСР — 52,4% і 47,6%; Киргизькій РСР — 52,4% і 35,7%; Таджикиській РСР — 66% і 9,7%. За своїми показниками Україна пропускала лише Білорусію (20,8% і 79,2%) та Казахстан (30,2% і 67,4%) [5, с.353].

Далеко не кращою залишалася ситуація в дошкільних виховних закладах. Так, якщо "Положення про об'єднану дошкільну дитячу установу (ясла-садок)", затверджене постановою №1132 від 11 липня 1960 р. встановлювало, що "навчально-виховна робота у дошкільній дитячій установі провадиться рідною мовою дітей", то "Статут дитячого садка (ясла-садок)", розроблений Міністерством освіти СРСР, надавав батькам або особам, що їх замінюють право вибирати для дітей за бажанням дошкільний заклад, що працював на рідній мові дітей або мові іншого народу СРСР" [4]. До чого це врешті-решт призвело, свідчить той факт, що на кінець 1988 р. лише 58,2% дошкільних виховних закладів здійснювали роботу рідною мовою, 40,2% – російською, 1,6% – російською та українською [5, с.41]. Отже, близько половини дітей дошкільного віку були обмежено обізнані з українською мовою або навіть не володіли нею, якщо в родині віддавали перевагу російській.

Ситуація із вищою освітою була ще складнішою. Викладання більшості спеціальних і загальноосвітніх дисциплін все активніше переходило на російську мову. Ще в кінці 60-х років українець за походженням, мешканець Москви, ветеран Великої Вітчизняної війни В.І.Кумпаненко, спираючись на власний досвід, зіставив мову викладання окремих предметів у відомих йому вузах у 20-х – на початку 30-х років та в 60-х роках. Як виявилось, близько 90% україномовних курсів через три десятиріччя читалися російською мовою [17]. А вже на початку 80-х років україномовні курси поза гуманітарними факультетами збереглися лише у чотирьох університетах із десяти (у Києві, Львові, Ужгороді та Чернівцях). Вузи технічного профілю були зрусифіковані на 100%. Багато у чому це пояснювалося тим, що абсолютна більшість підручників природничого та технічного напрямку видавалися російською мовою або механічно передруковувалася з тих, що видавалися у центральних видавництвах СРСР. Хоча про "добровільність" переходу у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах УРСР на вивчення спеціальних дисциплін російською мовою свідчать циркуляри, які надходили з Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР ректорам цих навчальних закладів [3, с.110].

Отже, спираючись на аналізовані матеріали, можемо зазначити, що в останні десятиріччя існування Радянського Союзу в Україні

здійснювалась антинаціональна мовна політика, основним завданням якої було поступове і планомірне знищення української мови і культури. Процес русифікації охопив усі без винятку сфери духовного життя українського суспільства. Наріжним каменем у сфері русифікації стало встановлення на законодавчому рівні принципу добровільності у виборі мови навчання, який, у силу як об'єктивних, так і суб'єктивних причин, призвів до різкого скорочення українських шкіл та кількості учнів, що у них навчалися. Здійснювані заходи викликали різке зниження авторитету української мови, розуміння її як непристижної. Наслідки такої мовної політики спостерігаємо і зараз. Молодь не бажає вчити державну мову, українське слово надто повільно повертається в радіо- і телеэфір, громадськість, особливо на півдні і сході України, чинить опір усьому, що називається по-українськи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. – К.: Генеза, 2000.
2. Державний архів Донецької області. – Ф. 102, оп. 28, спр. 266. – Арк. 3.
3. Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови. – К.: "К.І.С.", 2004.
4. НА ВСК. – Ф. 4 (РУ), папка 20. – Арк.6.
5. Народное образование и культура в СССР. Статистический сборник. – М.: Финансы и статистика, 1989.
6. Правда. – 27 мая 1983 г.
7. Рекомендации Всесоюзной научно-теоретической конференции Русский язык – язык дружбы и сотрудничества народов СССР // Русский язык и литература в школах УССР. – К. – 1979. -- №6. – С. 8-15.
8. Советская многонациональная школа в условиях развитого социализма. – М.: Педагогика, 1984.
9. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 25, спр. 1281. – Арк. 13.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 25, спр. 159. – Арк. 27.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 25, спр. 2811. – Арк. 45-48.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 25, спр. 867. – Арк. 143,188.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1, оп. 25, спр. 868. – Арк. 35, 40-41.
14. ЦДАМЛМ України. – Ф. 590, оп. 1, спр. 1119. – Арк. 6.
15. ЦДАМЛМ України. – Ф. 590, оп. 1, спр. 801. – Арк. 218.
16. ЦДАМЛМ України. – Ф. 590, оп. 1, спр. 910. – Арк. 4.
17. ЦДАМЛМ України. – Ф. 590, оп. 2, спр. 411. – Арк. 25-26.
18. ЦДАМЛМ України. – Ф. 590, оп. 2, спр. 606. – Арк. 87-88.
19. ЦДАМЛМ України. – Ф. 979, оп. 1, спр. 779. – Арк. 1, 3.

Оксана СУШКО,
*асистент кафедри української мови та літератури
Слов'янського державного педагогічного університету*

ВИВЧЕННЯ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ ЯК ЗАСОБУ ВТІЛЕННЯ ІДЕЇ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ У ФРАЗЕОЛОГІЇ СЛУЖБОВИХ ДОКУМЕНТІВ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття продовжує цикл публікацій автора з проблем фразеології офіційно-ділового стилю українського мовлення. У ній розглянуто лексико-семантичні особливості компонентного складу фразеологічних одиниць текстів службових документів першої половини ХХст.

Ключові слова: концепт, лексико-семантичне поле, фразеологізм.

Одним із важливих завдань сучасної лінгвістичної науки є відтворення цілісної картини світу як образу світу за даними мови. Це зумовлює необхідність виявлення основних принципів будови мовної та концептуальної картин світу. На думку деяких дослідників, зокрема А.Д.Бислової, Г.В.Колшанського, В.З.Дем'янка, потрібно перш за все розмежувати поняття мовної та концептуальної картин світу, оскільки кожна з них має свої конститuentи. Так, наприклад, С.І.Потапенко звертає увагу на те, що при "тлумаченні свідомості як картини світу, яка включає людину її дії, стани, картина світу виконує роль репрезента змісту свідомості окремої особи, який формується в ході її власної діяльності, тобто характеризується суб'єктивністю. На думку автора, остання риса відрізняє картину світу від образу світу, який визначається як картина світу у всій її повноті, виявляючи риси надіндивідуального утворення.

Під терміном "картина світу" лінгвісти розуміють суб'єктивний образ об'єктивного світу, який концентрує всі сторони життя людини. Особливість цієї картини світу полягає в тому, що вона перебуває у взаємозв'язку з ментальним лексиконом, який у мовленнєвій практиці відтворює знання про окремі лексеми й еквівалентні їм одиниці мови.

Під терміном "концептуальна картина світу" в мовознавстві розуміють "системність ідеального утворення", яким виступає свідомість.

Однією з актуальних проблем сучасної лінгвістичної науки в контексті дослідження концептуальної картини світу є вивчення концепту, що розглядається як одиниця пам'яті, як текст, який зберігає лінгвокультурну інформацію. На думку вчених, кожен концепт є не тільки знаком, але й знаковим для окремої культури та мови, тому вивчення концептів повинно здійснюватися крізь призму антропоцентризму як системи лінгвістичних, культурологічних, семіотичних поглядів.

Чимало сучасних лінгвістичних досліджень спрямовано на виявлення національно-культурної специфіки концептів. Так, наприклад, лінгвістичні дослідження поняття концепту знаходять свій вияв у працях А.Вербицької, З.Д.Попової, І.О.Стерина, Е.В. Кузнецової та інших. Учені називають концепт одним із центральних термінів когнітивної лінгвістики й визначають його як ідеальну сутність, що формується у свідомості людини. С.І.Потапенко, досліджуючи сутність такого складного поняття, зауважує, що "концепт — це ніби згусток культури у свідомості людини; те, у вигляді чого культура входить до ментального світу людини. І, з іншого боку, концепт це те, засобом чого людина... сама входить до культури, а в деяких випадках і впливає на неї" [4, 125].

Концепт як універсальна понятійна категорія наділений змістом. Одним із важливих чинників розуміння цього змісту є слово, адже реальна дійсність відображається в мозку людини як процес мислення та як знання про цю дійсність, що репрезентується в матеріальних формах мови.

У сучасній українській лінгвістиці в галузі дослідження мовної картини світу, етнолінгвістики, лінгвокультурології плідно працюють І.О.Голубовська, С.Я.Єрмоленко, В.В.Жайворонок, С.М.Руденко, Н.В.Слухай, О.С.Снитко, О.В.Тищенко та інші.

Вважається доведеним, що мовна картина світу виявляє себе не лише на лексичному рівні, а й на фонетичному (наприклад, у специфіці звуконаслідувальних утворень), морфологічному, синтаксичному.

Особливо яскравим, на нашу думку, є вияв картини світу у фразеології, оскільки тут ще більшою мірою, ніж у лексиці, відображено національну картину світу.

Завданням нашої праці є праці є виявлення лексико-семантичного поля як засобу втілення ідей державотворення у фразеології службових документів першої половини ХХ століття.

Оскільки фразеологічні одиниці є концентрованими носіями елементів картини світу, то фразеологічні одиниці офіційно-ділового стилю є концентрованими одиницями розуміння ідеї державотворення.

З'ясувати особливості втілення ідеї державотворення у фразеології службових документів першої половини ХХ століття допомагає принцип виділення лексико-семантичного поля, оскільки лінгвістична природа концепту передбачає його закріпленість за певними вербальними засобами реалізації, сукупність яких складає план вираження відповідного лексико-семантичного поля, побудованого навколо ядра, представленого іменем концепту. Ім'я концепту — слово, а у випадку багатозначності останнього — один із його лексико-семантичних варіантів. Під терміном поле у мовознавстві розуміють “сукупність змістових одиниць (понять, слів), що охоплюють певну галузь людського досвіду, людських знань. У свою чергу поле семантичне — це “сукупність слів, виразів мови, що становить тематичний ряд, який охоплює певне коло значень; лексична мікросистема” [3, 32].

Досліджуючи багатоманітний фразеологічний матеріал текстів службових документів першої половини ХХ століття, помічаємо, що, незважаючи на значну стандартизованість текстів офіційно-ділового стилю, у них яскраво відображено погляди авторів різних документів на світоглядний аспект тих проблем, які піддаються висвітленню, причому індикатором мовної картини світу виступають уже самі фразеологічні одиниці, органічно включені в контекст і експресивно конотовані.

Аналізуючи лексико-семантичні особливості компонентного складу фразеологізмів офіційно-ділового стилю зазначеного періоду, можемо схарактеризувати семантичну структуру фразеологічних одиниць на позначення ідеї державотворчості в мовній картині світу, яка має концептуальний характер і формуються на основі таких лексико-семантичних полів, як: нація, держава, Україна, влада, народ, закон, свобода, моральність. Проілюструємо цю думку на прикладі лексико-семантичного поля „держава”.

Фразеологічні одиниці, які активно функціонують у текстах службових документів, — це закодована інформація про своєрідну мовну картину світу, яку можна розглядати як мовне мислення. Відомо, що перша половина ХХ століття — доволі складний і багатогранний період в історії України, період боротьби за власну державу, за незалежність. Тому не випадково низка фразеологізмів службових документів досліджуваного періоду об'єднуються в лексико-семантичне поле держава. Принагідно підкреслимо, що деякі фразеологічні одиниці даного лексико-семантичного поля розкривають свою семантику тільки в контексті, а поза контекстом вони можуть належати до інших полів.

Власна суверенна держава — мета українського народу, до досягнення якої він ішов протягом багатьох років. Це вершина вершин його політичного життя. Підвалиною добробуту народу в такій державі повинна бути державна мова, а також шанобливе ставлення до інших національних культур. Для того, щоб держава була сильною і мала авторитет у світовому товаристві, їй необхідно мати власну армію, причому це повинна бути армія добровільного характеру. Основним законом держави, що захищає життя і права її громадян, є Конституція, а сторожем Конституції повинен бути Генеральний суд.

Відомо, що держава виконує низку важливих функцій у житті суспільства. І однією із таких функцій є охорона витворів інтелектуальної праці. Крім цього, у державі повинні створюватися такі матеріальні умови праці, щоб інтелігентні люди мали змогу віддатися культурно-творчій праці. Для того, щоб держава могла активно розвиватися, потрібно її очищати від таємних наїзників, які діють приховано, порушуючи права Української Республіки.

Усі громадяни, що проживають в окремій державі, повинні займатися своєю мирною працею на всіх ділянках громадського й культурно-освітнього життя, яке можна вести в рамках обов'язуючих законів.

Окрему підгрупу складають фразеологізми, до компонентної структури яких входить безпосередньо лексема держава та похідні від неї. Наведемо приклади. Відомо, що офіційною емблемою держави повинен бути державний герб, а урочистою піснею — символом держави — державний гімн. У фразеології службових документів першої половини ХХ століття міститься глибока філософська думка про те, що в період державотворчих процесів з метою їх успішного завершення нація повинна прагнути до певної найвищої цілі, тобто чітко окреслити державний ідеал нації. І допомогти їй у цьому повинні державні мужі, які несуть відповідальність за свої вчинки перед народом і мають відповідальність державної служби.

Значна увага приділялася й тому, як людина — громадянин окремої держави — повинна поводити себе в цій державі. На думку політиків першої половини ХХ століття, кожна особа має засвоїти почуття державної дисципліни.

Окремої уваги варта робота уряду в незалежній державі, оскільки він повинен з педагогічно-державного далекозорістю оцінювати всі процеси і явища, які відбуваються в країні.

Як показують дослідження, у першій половині ХХ століття окреслилася проблема форми власності. На думку тогочасних політиків це повинна бути національно-державна власність. Вивласнення державного майна заборонялося. Відомо, що ліси, надра, промислові підприємства є власністю держави, але оскільки ними

можуть користуватися громадяни, їм необхідно одержати на це користування право або державну концесію.

Повноцінну роботу держави повинні забезпечувати державні інститутції, які покликані також сприяти зросту державності та здійснювати державне будівництво.

Відомо, що доволі актуальною для функціонування держави є система оподаткування або встановлення її доходів — державних прибутків. На початку ХХ століття система державних прибутків була доволі розгалужена й включала: звичайні прибутки, посередні податки, державні регалії, скардове майно, викупні оплати. Усіма державними доходами повинен порядкувати окремий фінансовий державний орган, покликаний зміцнювати державну скарбницю.

Будуючи власну державу, необхідно враховувати всі важливі складові частини в роботі державного устрою — сосуди державного будівництва.

Зрозуміло, що шлях української державності був доволі складним і багатограним. Часто він проходив через боротьбу за межі державної виконності, стремління повернути загублену державність, державну реставрацію, а також через боротьбу з державною легковажністю.

Іноді лексема держава, яка є частиною компонентного складу фразеологічних одиниць, що входять до незваного лексико-семантичного поля, варіюється з лексемами організм, тіло, апарат, край, країна, як-от: державний організм, стан монолітного державного тіла, творити державний апарат, упорядкувати життя краю.

Свідченням того, що ідея державотворення мала доволі яскраве вираження як елемент картини світу у фразеології українських службових документів першої половини ХХ століття є низка термінологічних фразеологічних одиниць як на позначення органів державної влади, відомств, політичних і громадських організацій, так і на позначення посадових осіб: Колегія Верховних Правителів держави, Державний Сенат, Федерально-Державний парламент, Державне Міністерство, Держави Згоди, державно-народна контрола, Державна Генеральна Канцелярія; шеф державної власті, державний діловод, державний Столоначальник, голова держава та інші.

Отже, формуючись навколо таких знакового поняття, як держава, фразеологічні одиниці службових текстів досліджуваного періоду є одним із найважливіших засобів означення національної держави — України, якою бачив її український народ у першій половині ХХ століття і якою вона бачиться у новітній час.

У перспективі дослідження — подальше виявлення лексико-семантичних полів фразеологізмів офіційно-ділового стилю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вакуров В.Н. Метафорическая природа фразеологических единств русского языка // Филологические науки. – 1981. – № 4. – С. 48-54.
2. Голубовська І.О. Мовна картина світу як об'єкт лінгвістичного вивчення // Наукова спадщина професора С.В.Семчинського і сучасна філологія: Збірник наукових праць: У 2 ч. / Упоряд. В.Ф.Чемес – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2001. – Ч.1. – С. 252-258.
3. Іваненко Н.В. Мікрополе "щастя" у концепті добра на матеріалі української мови // Мова і культура. – Вип. 6. – Т.ІІІ. Ч.І. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2003. – С. 326.
4. Потапенко С.І. Орієнтири мовної та концептуальної картини світу (на матеріалі англійської мови) // Мова і культура. – Вип.5. – Т.ІІІ. Ч.2. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2002. – С. 125.

УДК 81'233

ББК Ш12=411.4*31

Тетяна ЄЩЕНКО,

проректор з наукової роботи Донецького інституту соціальної освіти, кандидат філологічних наук, доцент, член НТШ

Наталія ДМИТРИЄВА,

доцент кафедри філології Донецького інституту соціальної освіти, кандидат філологічних наук, художник-мистецтвознавець

СИНЕСТЕЗИЯ ЯК ФЕНОМЕН ПСИХОЛІНГВІСТИКИ ТА КУЛЬТУРОЛОГІЇ (на матеріалі української поезії кінця ХХ століття)

У статті запропоновано білатеральний підхід до вивчення синестезії як психофізіологічного і лінгвостилістичного феномена. На прикладі віршованого мовлення кінця ХХ століття проаналізовано метафору-синестезію як виразника ідіостилію поетів- "дев'яностівців". Розглянуто частотність вживання сенсорних образів різних типів в українській поезії досліджуваного періоду.

Ключові слова: ідіостиль, метафора, психолінгвістика, синестезія, сенсорний художній образ.

Феномен синестезії вчені прагнуть пояснити з погляду різних наук. Її гіпотетично визначають як подібність хвильової природи (фізика), як імовірну анатомічну ваду людини через перехрестя

зорового і слухового нервів (*фізіологія*), як атавізм психіки, тобто рецидив первісного мислення або ж як непізнану здатність людської свідомості, що доступна тільки знавцям езотерики (*психологія*). Зокрема відомий російський академік-нейрофізіолог А.Лурія розглядає синестезію як „мозкову аномалію” (див.: [10]). Проблема синестезії на підставі зорових образів розглядалася представниками Вюртбурзької школи гештальтпсихології. Зокрема, В.Вунд інтерпретував метафори, зумовлені образним сприйняттям міміки обличчя та смаковими відчуттями, К.Бюлер характеризував синестетичну метафору, використовуючи технічну модель скіоптикону (подвійної решітки) [16, с. 316-328]. Дослідники ведуть мову про вияви синестезії у музиці (твори К.Дебюссі, М.Римського-Корсакова, О.Мессіана, О.Скрябіна), у живописі (картини М.Чюрльоніса, В.Кандинського, А.Валенсі, Дж.Бельмонта), у літературі (вірші А.Рембо, О.Блока, П.Тичини та Ф.Гарсія Лорки). У науковий обіг вводяться такі синтетичні поняття, як „музикальний живопис”, „світломузика”, „кольоровий слух”, „суміш відчуттів”. Варто зазначити, що відомим західноєвропейським істориком мистецтва А.Хаузером було навіть висунуто концепцію синестезійної основи мистецтва загалом, а також показано, що психологічним рушієм синтезу є явище синестезії. При цьому вчений слушно зауважував, що синестезія і синтез – різні явища. Якщо синестезія – здатність викликати у адресата асоціативний відгук у свідомості на звук, на колір, на запах; похідна реакцій підсвідомості, явище суб’єктивного, глибинного плану, то синтез є феноменом зовнішнього плану, де наочно, матеріально і конкретно використовуються в царині одного мистецтва засоби іншого [5]. Найчіткіше окреслює межу між цими поняттями Г.Гофштеттер: „Про синестезію мовиться, коли твір мистецтва, впливаючи тільки на органи чуття, наприклад, на зір, водночас опосередковано впливає на інші, наприклад, на слух [6, с.135]”.

Як бачимо, синестезія – це, перш за все, явище психологічне, яке полягає у міжчуттєвих асоціаціях, сформованих у підсвідомості людини. Зазвичай у психології цим терміном називають поєднання кількох відчуттів при подразненні одного органу чуття. Натомість у лінгвістичній науці він використовується на позначення механізму метафоричної аналогізації, який ґрунтується на сфері зорових, смакових, слухових, одоративних, дактильних відчуттів індивіда, що постачають власні одиниці на позначення інших концептуальних сфер. Метафора-синестезія складає ество віршованої мови, поезики загалом.

Значення слова, що пов’язане з одним органом перцептивної рефлексії людського індивіда у значенні, що характеризує інший орган відчуття, перебуває у колі уваги багатьох лінгвістів. Американський

логік Дж. Серль увів у науковий лексикон поняття "сенсорна метафора" - механізм метафоризації, донорською концептосферою якого є певні відчуття людини, які постачають мовні одиниці на позначення інших чуттєвих сфер. Учений розробив універсальну схему сенсорних метафор на прикладі слів *warm*, *hard* та їхніх корелятивів у багатьох мовах світу [16, с. 324]. Як різновид метафори синестезію потрактовують також М.В.Варламов [1], О.А.Вербицька [2], І.Г.Рузін [13]. Якщо ж звернутися до етимологічного значення слова „синестезія”, у перекладі з грецької мови (пор.: грецьк. *synaesthesia*) воно означає ‘рівнобіжність відчуттів’ і впливає з природно-біологічної властивості людини одночасно переживати враження, одержані кількома органами чуття, наприклад, сприймання кольору або світла через звуки і навпаки.

Гіпотетично припускаємо, що процес віддзеркалення у мові так званої сенсорно непізнаваної (непросторової) сфери, яка сприймається здебільшого через *смакові*, *слухові* та *одоративні* рецептори, є можливим лише завдяки метафоричному переосмисленню денотатів просторової сфери. Остання здебільшого репрезентована *зоровими*, *дактильними* відчуттями, оскільки мислення людини метафоричне за своєю іманентною природою. Щодо цього слушними є міркування Сергія Мартинена: “Мовець, використовуючи синестезію, фокусує увагу на тих компонентах структури репрезентації знань, які відповідають умовам подібності, аналогічно явищу метафори” [12]. Не можемо погодитися з думкою Л. Л. Степанян [15], яка стверджує, що метафора виникає із синестезії, а не навпаки. Не зважаючи на те, що ці явища репрезентують різні психічні процеси – мислення і відчуття, все ж і синестезія, і метафора мають однакове ество, базуючись на природному тяжінні когнітивної діяльності людини до аналогії. Синестезія ґрунтується на відчуттях та образах як фрагментах ментально-психологічного комплексу, що поєднуються при аналогізації. Ще Аристотель вказував на таку природу метафоризації, вдаючись до лінгвістичних термінів *grave accent* та *acute accent* як перенесення з однієї сфери дактильних відчуттів на іншу. При цьому, встановлюється паралелізм між типами наголосу, що сприймаються слухом, та якостями, які сприймаються органами дотику. Цитуючи Аристотеля, С.Ульманн уважав синестезію „найдавнішою, доволі поширеною, можливо, навіть, універсальною формою метафори” [16, с. 279].

Як було зазначено вище, метафорична система, вербалізуючи непросторове сприйняття через просторове, надає звукам, смаковим і одоративним відчуттям такі релятивні властивості, як *колір*, *світло*,

форма, контур, структура, рух і под. Останні є маркерами просторової перцепції, наприклад: **звук** ► *високий, низький, глухий, чистий, дзвінкий, важкий, повільний* тощо. Наведені слова в сучасній українській мові є широко вживаними і стилістично нейтральними. У такий спосіб мовна особистість може не тільки здійснювати процес номінації, а й підкреслювати естетичну вартість мовлення, посилювати його емоційно-експресивну потужність.

У пропонованій розвідці ставимо за **мету** з'ясувати своєрідність метафори-синестезії в українській поезії 90-х років ХХ століття в аспекті психолінгвістики та культурології.

З-поміж існуючих семантичних типів метафор художнього мовлення досліджуваного періоду, на наш погляд, синестезія посідає особливе місце, оскільки конструє у свідомості реципієнта-читача віртуальну ситуацію "реалізму" багатьох "реальностей", інтерференцію різних видів сприймання довкілля, створює відчуття близькості автора і читача, залучивши усі репрезентативні системи. Навіть мовні одиниці нейтральної семантики у поетичній комунікації набувають наразі особливого звучання у різні способи (кінестичний, аудіальний, візуальний). Іншими словами, синестезія дає можливість адекватніше передати адресанту чуттєвість адресата, його психофізіологічну природу.

У ході наукових спостережень над мовним матеріалом (біля 3 050 контекстів) встановлено, що у поезії кінця минулого століття власне авторська синестезія може утворюватися: 1) шляхом переосмислення (збагачення, доповнення, розширення і под.) традиційних образів; 2) власне в оказіональний спосіб. Перша група інновацій представлена менш частотно, аніж друга.

Окрім цього, виявлено, що найчисленнішою групою метафоричних інновацій у сучасній поезії є синестезія, що ґрунтується на зорових відчуттях. Імовірно, це зумовлюється кількома причинами. По-перше, мозок одержує інформацію, яка надходить з довкілля, на 85% через зоровий аналізатор. Так, на аудіальний апарат припадає лише 9% усієї інформації, на решту каналів зв'язку зі світом - 7%. Відповідно, при передаванні інформації у комунікативному акті смислове навантаження, яке несуть жести, складає 55%, тоді як на частку, скажімо, голосу, який, між іншим, віддзеркалює сукупність манери мовлення індивіда (гучності, інтонування), припадає 38%. Адже перш ніж людину почути, відчутти дактильно, одоративно, її зазвичай спочатку сприймають візуально. Щодо цього свого часу геніально висловився В.Шекспір: "Те, що я бачу, говорить так гучно, що я не чую те, що Ви говорите". По-друге,

кінестична культура у сучасного представника будь-якої країни східної Європи загалом і України зокрема нині знаходиться на низькому рівні унаслідок усталеності упродовж багатьох років пуританської етики розуміння тіла людини як чогось ганебного, низького. У зв'язку з цим, меншою частотністю позначена перцепція дійсності на основі дактильних, одоративних, слухових та смакових асоціацій і, відповідно, в українському поетичному мовленні кінця ХХ століття незначна кількість художніх образів, які ґрунтуються на вищезазначених відчуттях.

Поети-дев'яностівці модифікують усталені асоціативно-образні норми мовомислення носіїв української мови - *пити очима* (вживається у значенні “жадібно дивитися на кого-, що-небудь” [17]: “...*очима п'ю доці*” (А. Дністровий); “...*ти // очима п'єш мої вуста*” (Н. Дичка); “*Води нап'юся поглядом...*” (І. Бойчук). Варто зазначити, що історично у чоловіків зоровий канал був більш відкритим, ніж у жінок, оскільки ще в давні часи їм доводилося полювати, оглядати місцевості тощо. Позначення зорових образів нерідко були донорською зоною для показників міри, кількості різних реципієнтних сфер. Ці образи створюються шляхом спостережень за довкіллям людини, на основі наївних уявлень, пов'язаних із розміром предметів, артефактів тощо.

Високим ступенем ліризму пройняті піднесено-романтичні рядки О.Яковини: “... *квартирка прочинена пахла зеленим повітрям*”. Синестезія “*зелене повітря*” є логічно вмотивованою і має метафорико-стилістичне значення ‘оновленої природи, свіжої зелені’, а також ‘молодості’. У цьому ж значенні сема ‘*зелений*’ функціонує у ліриці І.Павлюка, Я.Сенчишин, пор: „*зелений запах неба і гайв*”; „*Скажи чи ця легкість прилетіла з // Іррю зеленого юного краю де мешкає Бог*”. З часом прикметник *зелений* на позначення кольору в українській мові набув традиційно-символічного звучання і постав виразником сукупності сем, що означають астеничні психічні стани людини - ‘сум’, ‘ностальгія’, ‘розпач’, ‘журба’ тощо: “*Сумна зелена блискавка стекла із неба сірого*” (П. Михайлюк); “*даремне плач/ даремне /задарма мої здолає очі сум зелений*”(А. Бондар). Віддавен сполучуваність лексеми *зелений* зі словом *сум* символізує руйнування власного “Я”, задрієсть тощо. До зеленого кольору можна віднести і синьо-золотистий колір, який у сполуці становить один із відтінків зеленого кольору. Зелений колір, який міститься в серединній, перехідній стадії, пов'язаний з "проростанням, але і зі смертю та смертельною блідістю. Саме у такий спосіб зелений колір є поєднувальною ланкою між чорним світом мінералів і червоним

кольором крові та тваринним світом, а також між тваринним світом та руйнуванням, смертю..." [11, с.551]. Тоді як прикметник *білий* у метафоричному контексті з іменником *смуток* традиційно потрактовується як мудрість, чистота, цнотливість, пор.: "*білий смуток*" (Н. Дичка).

Переорієнтування денотатів у тропеїчній системі художнього мовлення кінця ХХ століття засвідчує високий ступінь абстрагування, в основі якого лежить поєднання слів-концептів *відчай, сум, смуток, душа, музика, самота* з лексемами, що мають колірне значення і базуються на зорових відчуттях (*чорний, сірий, білий, зелений*). Переважно вказані лексеми з часом набувають статусу символічного знака і концептуально заміщують комплекс ідей і множинність значень.

У кольористичному плані поети кінця ХХ ст. утворюють метафоричні контексти, в яких концепти *дума, душа, самота* набувають сенсорних характеристик: "*Вже опадає чорна самота...*" (І. Андрусяк); "*Чорні думи у мого відчаю...*" (М. Шершень); "*І тихо відходять дерева сумні, // вдивляючись в вікна графічно-зчорніло. // І птаха мелодія знову в мені // свій дім віднаходить дитинно й невміло*" (Д. Сироїд); "*Линвами стін несли вітражі-акробати // чорні кульбаби спогадів у кольорових руках*" (Я. Сенчишин); "*Вогонь чорніє. Хочеться вмирати. // В цій тиші – тільки ти і я. І Бог*" (М. Кіяновська). Чорний колір віддає символізує негативні початки (смерть, оплакування, журбу). У контексті сказаного, утворені мовно-художні образи є цілком вмотивованими і містять досвід духовного освоєння світу багатьма поколіннями. Це, в свою чергу, відбиває специфічний спосіб мислення і фіксується семантикою української мови. Аналогізація різних концептосфер може мати характер мисленневої симіляції та відчуттєво-образної синестезії.

Ключове слово *душа* у метафоричних контекстах дев'яностівців також потрапляє у кольористичний (зоровий) ракурс його сприймання. Окрім уявлень про душу як безсмертну і світлу субстанцію (*світла душа*), в українській мові існують тлумачення її як чогось демонічного, темного, незрозумілого (пор.: "*темна душа*" – 'той, хто таїть у собі здійснення лихих, аморальних чи небезпечних вчинків або викликає недовіру, підозріння у здійсненні таких вчинків' [17]). Вказану художньо-образну парадигму молоді поети трансформують в інше емоційно-сміслові поле, витворюючи несподівано-свіжі словесні образи, наприклад: "*Їх план - пігментація души, // їх задум - згортання любові...*" (С. Процюк), тобто потемніння ("*пігментація*") душі, внутрішнього світу людини, сутності (думок,

почуттів і под.). Подібна синестезія також надає душі, внутрішньому і невидимому еству людини тілесності, адже зазвичай пігментація загрожує шкірі. Така складна багатоступенева метафора виявляє і інший аспект. "Шкіра - символ безмертя, молодості, життя, всесвітнього ладу, здоров'я, цілісності, непідробності і чистоти" [11, с. 192-193]. У зв'язку з цим, пігментація душ - символ старіння, хворобливості, забруднення, смерті. Як бачимо, чуттєва сфера є досить аксіологізованою та емотивною. Метафора-синестезія демонструє поєднання в ній раціонального та ірраціонального, мисленнєвого та чуттєвого.

В гамі світлих кольорів з нашаруванням дактильних асоціацій постає концепт *душа* в метафоричному вислові П.Михайлюк, О.Галета, пор.: "*душа пекучо-золотава*"; „*Пісок залягає у вічність, таку золоту, // Ніби в осінь припізнену*". Семантичне співвідношення жовтого кольору (кольору золота) з сонцем, теплом, світлом стало одним з визначальних символічних образів національної мови, власне асоціативною нормою мовомислення українців. Авторка розширює і збагачує семемну структуру вказаної лексеми контекстно зумовленою семою. "Метафоричний спосіб самого формування й оновлення слів у процесі розвитку мови, - слушно підкреслює О.А.Вербицька, - неминучий процес у колірних метафорах..." [2]. Наприклад: "*буде музика // сіра // буде тиша сталева // стане чути як квіти // ростуть у вазоні...*"(Л. Мельник). Як бачимо, представники поезії кінця ХХ ст. висловлюють суб'єктивно-авторську оцінку навколишньої дійсності, індивідуальний досвід поетичної естетизації світу через метафору-синестезію, що базується на зорових відчуттях: "*жовтавий вітер вплутаний в волосся...*"(О. Яковина); "*В польоті птах смугасто диха*"(О. Корж); "*звукі клавісина - синьо-золотисті*" (В. Виноградов); "*Я вкотре увійти не міг // У свої вечори коричневі...*" (Р. Скиба).

Поети-сучасники відтворюють у мовленні кінця ХХ століття традиційні художньо-образні парадигми, що ґрунтуються на *смакових* відчуттях, а саме: *мука, лихо* – "солодкі"; *життя* – "гірке", що функціонують як ідентифікатори культурної пам'яті носіїв української мови, відбивають традиції національного віршування: "*Гірке на смак життя однаково лишається життям*" (М. Розумний); "*Миттєвість солодкої муки – згадка, аж серцю терпко*" (Н. Дичка); "*...солодкого й теплого диха // з долонів своїх налий...*" (І. Бондар-Терещенко); „*Розвіє дим попелища гіркого..*" (В.Сад); „*Гіркові ягоди калини – то найсолодший спогад*" (М.Кривенко); „*Поцілунок прийму - // від солодкого до глевкого, // дочекавшись тебе ще не з вірію, тільки з-за*"(М.Кіяновська); „*Рік починався. // Пророкуючи мандрівку // на*

північ // за єдиним солодким ковтком” (О.Гусейнова); „*Солодка спокуса втечі*” (О.Галета). М. Кіяновська пропонує смислову інновацію, яка віддзеркалює синтез традиційних і власне авторських валентностей слів *дим*, *гіркий* і *страх*, пор.: “*Дим над містом гіркий від страху*”.

Автори модерних контекстів можуть залучати до семантичної тканини поетичного тексту 90-х років вже апробовані метафоричні переосмислення слів. У художньо-образному мовленні кінця ХХ століття вказані синестезійні вислови постають нормативною основою традицій українського віршування і відбивають колективну пам'ять народу.

Багатоканальні асоціації, перехрещення чуттєво-внутрішніх вражень, слухових, запахових, смакових відчуттів дозволяють сучасникам створити нові смислові інновації-синестезії: “*Осідає чорний пісок // На вологий присмак мети*” (С. Жадан); “*згіркле ім'я*” (В. Балдинюк); “*ранок соковитий*” (О. Яровий); “*терпкість снігів*” (Л.Мельник); “*кислі кадри*” (Г.Крук); “*Зойк терпкий – до крові на губах*” (М.Кривенко); “*Все чим був ти був моїм смаком // ледь солонавим, мов кров чи письмо чи вечір // чи прагнення кинутися у різнобіч // як солоно двом буває допоки не стане прісно пізно*” (В.Сад); “*Між чорторіїв на кругах солоних перед порогом безуму і болю // здираю голос в кров немов долоні*” (Л.Мельник).

Світ, зображуваних сучасними поетами реалій, віддзеркалюється в їх поетичному словникові, у доборі тих метафоризованих понять, які покликані відтворити навколишню природу і передати емоційно-оцінне ставлення авторів до зображуваного. Відомий польський лінгвіст В. Дорошевський слушно писав: “У кожную мить нашого життя ми щось бачимо, чуємо, до чогось торкаємося, відчуваємо запахи, смаки, тому природно, що в нас виникає інтерес до форм нашого контактування” [7].

Стилетворчим чинником ідіолекту дев'яностівців є метафори-синестезії, семема яких будується на *дактильних* асоціаціях. У поезії досліджуваного періоду постає потенційно-контекстуальна валентність слів *барви* і *вода*: “*здивовано споглядаєш м'які барви*” (В. Махно); “*Ковтаєш воду // Мертву і м'яку // І жодне слово голосом не вигрієш*” (О. Галета); “*Знову насняться очі // Слизького кольору*” (Е. Сенцицька). Фіксуємо низку образів, в яких актуалізується сема ‘масні’: “*видіння масні*” (С. Жадан); “*вогні масні*” (П. Вольвач); “*слова масні*” (О. Галета). Такі метафоричні образи дають змогу авторам передати плинне враження настрою, динаміку поліструктурної єдності світу, певну глобальну філософську позицію автора.

Екзистенційний мотив липкого, бридкого, брудного і под. світовідчуття прослідковується у сучасних поезіях В. Махна, Л. Мельник, Р. Скиби. Перцептивна рефлексія, що пов'язана зі шкіряним аналізатором, надає підґрунтя для несподіваних асоціативних зв'язків слів *повітря, світло, темрява, мотив* з дактильною семою 'липкий': "*В липкім повітрі склеїш тїнь осики*" (В. Махно); "*перекислий липкий мотив*" (Л. Мельник); "*темрява липка*" (Р. Скиба); "*Липне світло*" (В. Махно).

Специфічно по-новаторськи, шляхом оказіонального утворення метафоричного значення, яке ґрунтується на індивідуальній рефлексії мовця, на поетичній палітрі кінця ХХ століття постає наочно-образна метафорика І. Павлюка, що містить сему прихованості, герметичності внутрішнього світу людської особистості: "*Як поганий актор прикриває долонями душу // Аж на масці пекучій холоде глядацький крик*". Така сенсорна образність базується на вже існуючих моделях поведінки людини – прикривати долонями обличчя, щоб приховати психічні стани розпачу, горя, сором'язливості, їх фізіологічне виявлення (сльози, почервоніння).

Автори поетичного мовлення кінця ХХ століття витворюють власний ідіолект шляхом уведення до віршованих контекстів художніх образів, які ґрунтуються на дактильно-температурних асоціаціях, актуалізуючи семи 'холодний', 'теплий', 'пекучий', 'гарячий': "*Шумує тротуар гарячим грогом*" (Л.Мельник); "*Сонячні бджілки // страдниці-сестри // вицвілі на осонні // розчинилися в літеплих плямах*" (М.Савка); "*В теплім зимовім диві // проповідь грому тиха...*" (Д.Сироїд); "*Просто на світі жила // теплим духом землі і зела*" (М.Савка); "*Холодом обнікає чужа комета. // Божої ночі барва темна й густа*" (М.Савка); "*І задрижить лускою золотою // Мій біль пекучий, тяжчий, аніж гріх*" (М.Кіяновська).

Низка метафор-синестезій в українській поезії ХХ століття – це дактильні асоціативні образи, в яких репрезентовано семи 'колотий', 'боліти', 'обдертий', 'зомлілий', 'чіпкий', 'колючий', 'вогкий': "*Потойбіччя чужої віри болить і коле*" (О.Галета); "*Голод болить*" (М.Кіяновська); "*осінній парк // алея самогубців // екскурсія самітникам та псам // і їх худим обдертим голосам // вторують лиш ворони-сластолюбці*" (Л.Мельник); "*гостро зелене листя бомби квасу*" (В.Сад); "*Дисканти і альти, // дамкі і неосудні // статичні і тривкі // тенори і баси*" (Л.Мельник); "*зомлілі од нежданого тепла // калюжі розкладаються на спектри*" (Л.Мельник); "*Вогкі відтінки кольору сурми // і паморозь як овоч екзотичні*" (Л.Мельник);

„Бо хтось по той бік серця і ріки // до голосів прив'язує гачки // чіпких титань, колючих слів...” (Г.Крук).

Поети-дев'яностівці майже не утворюють метафор-синестезій, в основі яких лежать асоціації, викликані відчуттям відстані, поверхні предмета: „Лише зітхання віддають далекістю, // лише слова і дотики далекі, // як далеч” (М.Кривенко); „Простір твого дому // Особливо тісний і до болю близький надвечір” (О.Галета); „Довгий вечір довший, ніж зима” (М.Кіяновська); „Поети не мають статі // лише недолугі випуклини слів...” (Г.Крук).

Загальновідомим стало те, що **одоративні** образи є здебільшого досвідом західноєвропейського символізму і не були поширені в українському фольклорі, класичній літературі. Іван Франко вказував на відчутну роль запахів образів у східній поезії, водночас дослідник підкреслював, що в українській поезії, особливо в народних піснях, запахів образи посідають незначне місце. Спостереження Л. О. Ставицької [14] надали підстав констатувати, що вже в українській поезії 20-30 років ХХ століття набули поширення не тільки метафори запахів вражень, а й кілька ступенів їх ускладнення: від найнижчого – фіксація і відтворення образу запаху із супроводжуваними способами семантичного ускладнення одоративної лексики. Натомість поети-дев'яностівці зрідка залучають до художнього дискурсу вказані семантико-стилістичні засоби: „Побачиш, як сонце запахне на смак, // Стікаючи соком на плаці пористі” (О. Добрянська); „Як мені синьо дишиться! // Як мені страшно пишеться” (М.Кривенко); „Ми вдихаєм те чарівне небесне слово // І від того світимося світлом дивним (П. Михайлюк); „Ти заходиш під воду з лотоса, // бо водою вже можна дихати” (О. Корж); „Забувається смак перестиглих останніх суниць, // Одиноких вигнанців із давнього світу духмяного, // А жінки, що ховають у пазухах гнізда жар-птиць, // Не народжують янголів” (О.Галета).

Одоративна семантика в естетичному мовленні сучасників може ускладнюватися слуховими відчуттями, що призводить до незвичної манери письма молоді кінця ХХ століття, відбиває ускладненість їх асоціативного мислення: „...залишаються звук і запах біди // але коли розтає сніг // лишається смак води” (Д. Кубай).

Автори української поезії 90-х років ХХ століття створюють власне okazіональні метафори-синестезії, в яких слова-концепти *пам'ять, очі* постають через лексеми з одоративною семантикою: „Пахнуть пам'яттю очі і сиві порепані скроні, // Пахне стогоном”

білим задумана пам'ять німа” (С. Когут); “пахне пам'ять” (Л. Стрингалюк).

Унаслідок аналізу поетичного мовлення досліджуваного періоду, виокремилася група метафор синестезій, в яких асоціації викликані слуховими відчуттями: „При святковім вогні до гостей промовляти. // Голосисті замки за гістьми зачиняти” (М.Кривенко); „Стиль усихання. // Милосердність втрати. // Стиль жовтизни, довершеності стиль. // Стиль омертвіння. // Стиль глухих розлук” (М.Кривенко); “відлуння Твоїх очей” (І. Ципердюк).

Поети-дев'яностівці Л. Мельник, Н. Неждана, Д.Сироїд демонструють індивідуальний досвід метафороутворень, основою яких є інтерференція слухових і зорових відчуттів: “...зав'язуєш очі // щоб нічого не чула...” (Л. Мельник); “Лише коли мені наснився кінч білий // І подивився на мене нелюдським голосом // Я зрозуміла що вершника більше не існує в потойбіччі // Він народився” (Н. Неждана); „А ти сторожуєш ще тишу дарма, // бо очі говорять відкрито – зелено // Про те, що на світі нічого нема, // крім щастя, крім нас і крім неба” (Д.Сироїд); „По залах химерних ходили привиди парами // ховаючи свічки у тіні синього лось” (Я.Сенчишин).

Таким чином, у мовленні досліджуваного періоду фіксуємо моделі метафор-синестезій, в яких одночасно актуалізуються такі відчуття: зорові+одоративні (зелений запах, синьо дишиться); зорові+слухові (подивитися голосом, сіра музика, білий стогін, синьо-золотисті звуки); зорові+ментальні (зелений сум, білий смуток, чорна самота, чорні думи); смакові+зорові (гіркий дим); дактильні+зорові (м'які барви, м'яка вода, слизький колір, масні видіння, липка темрява, липке світло, вогні відтінки); дактильні+ментальні (тепле лихо), дактильні+слухові (холодний крик, обдерті голоси, масні слова, ламкий тенор, тонкий звук, тонкий голос, випуклини слів, голос голий); слухові+ментальні (звук біди); одоративні+ментальні (запах біди).

Метафоричні зв'язки, що базуються на явищі синестезії, в українській поезії кінця ХХ століття можуть утворюватися: 1) за принципом оксюмору (гучно мовчати, німий регіт, впав голосом вгору); 2) за принципом епітету (ясні дні, хрусткі дні, прозоре мовчання, солодка вічність); 3) за принципом гіперболи (фарбувати повітря, червоно-жовтого подиху вистачить на ціле містечко); 4) за принципом зіставлення (казання, ніби довга зима); за принципом символу (чорна розплата, сірий ранок, чорна жалобна хустка, біла розплата).

Порівняно невелика кількість метафор-синестезій у поетичному мовленні 90-х років ХХ століття (77 з 3 050 метафоричного контексту,

це складає 2,3%) пояснюється тим, що сучасна українська поезія здебільшого орієнтується на естетику постмодернізму, для якої вказаний художній засіб не є пріоритетним. Метафоричні образи, які будуються на перетині відчуттів, є стильовою ознакою символізму. На наш погляд, уведення авторами з часом усталеної колірної символіки до сучасного поетичного мовлення зумовлене: 1) спільним колективно-мовним світоглядом та світовідчуттям носіїв української мови, що генерує через метафору-синестезію досвід освоєння світу попередніми поколіннями; 2) функціонуванням традиційної символіки як інваріантної художньо-образної парадигми, що модифікується у нові смислові інноваційні вияви.

Пов'язуючи аналіз лексичного матеріалу з психологічним чинником мовотворчості поетів-дев'яностівців, варто наголосити, що добір слів авторами кінця ХХ століття переважно відбиває ахроматичну гаму кольорів (*білий, чорний, сірий*), з якою пов'язані асоціації песимістичного плану. Чутливість до навколишнього світу, переважно не його метафоричне зображення, а відбиття внутрішнього світу людської особистості, переживань, почуттів, вражень від навколишньої дійсності (трагізм, розпач, сум, горе тощо) вказує на меланхолійність та інтровертність душевної природи поетів-дев'яностівців (І. Андрусак, А. Бондар, Л. Мельник, Ю. Оголенко, С. Процюк, М. Шершень). Світла гама кольорів (*жовтавий, пекучо-золотавий, синьо-золотистий, зелений* у значенні 'оновлення, розквіт') підкреслює оптимістичне світосприйняття авторами кінця ХХ століття доквілля, екстровертну природу їх психіки (В. Виноградов, П. Михайлюк, І. Павлюк, О. Яковина). Поезія 90-років ХХ століття містить мотиви естетики зламу століття. На цей час в українському суспільстві дозріла духовна криза. Кульмінація тривала кілька років, починаючи з середини 80-років: Чорнобильська трагедія, руйнування СРСР, втрата попередніх зв'язків - наслідок згаданої вище кризи. Як відомо, Чорнобиль (Полісся) - біблійне місце і колиска слов'янської культури фактично перетворився в зону поза життям. Радянський Союз - батьківщина літературного покоління 90-х - зник з карти світу. Все це відбилося на поетичній творчості людей, світ яких так докорінно змінився. Смуток, печаль, відсутність розуміння майбутнього - це наслідок руйнування, водночас, піднесення, радість - теж наслідок вивільнення внутрішньої духовної сфери для нового. Фіксуємо невелику кількість сенсорних образів у художньому мовленні кінця ХХ століття, які ґрунтуються на звукових та одоративних відчуттях. Тоді як зорові сприймання надають сучасникам широкого діапазону для образного відтворення світу.

Пріоритетною архісемою у процесі створення зорових метафор є 'колір'. Наявність великої кількості зорової образності в українській поезії другої половини ХХ століття говорить почасти про поверхневність світосприймання авторів, небажання заглиблюватися у складніші концептуальні сфери - одоративні, слухові, смакові. Адже одоративні та аліментарні мотиви, що присутні в сучасній метафорі, вказують на прагнення мовців пізнати глибини людського ества.

У ході наукових спостережень встановили, що власне авторські синестезії у поезії 90-х років ХХ століття позбулися символістської концептуальності і мають лише психо-фізіологічну основу утворення. Здебільшого вказані смислові інновації репрезентують деконструктивісько-репрезентативну гру-синтез різних значень перцептивної семантики (дактильної, зорової, одоративної, смакової, слухової). Статистичний аналіз метафоричних висловів у персональних стилях поетів дев'яностих років показав, що найбільшу кількість метафор-синестезій містять поезії В.Махна (41 метафоричний контекст), тоді як вказаний спосіб утворення індивідуальної картини світу не є стилетворчим для ідіолекту В. Балдинюк, Ю. Бедрика, Г. Гармаш, О. Горкуши, С. Дзюби, Г. Крук, Р. Мельниківа, С. Поцюка, М. Савки, О. Сливинського, О. Степаненко, Н. Федорака, І. Ципердюка, О. Чекмишева.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Варламов М. В. Типологические особенности адекативной метафоры в сопоставлении с глагольной и субстантивной метафорами: Дис...канд. филол. наук: 10. 02. 01. – СПб, 1995. – 208 с.
2. Вербицька О. А. Ономаціологічні функції синестезійної метафори в українській мові (на матеріалі прикметників відчуття): Автореф. Дис...канд. филол. наук: 10. 02. 02 / Харк. Держ. пед. ін.-т ім. Г. С. Сковороди. – Х., 1993. - 24 с.
3. Вербицька О. А. Семантичні і дериваційні модифікації прикметника *сірий* // Вісник Харківського національного університету. Вип. 491. Сер. Філолог. – Х., 2000. – С. 247.
4. Галеев Б.М. Синестезия – чудо поэтического мышления // Научный Татарстан. – 1999. - №3. – С. 19-23.
5. Галеев Б.М. Проблема синестезии в эстетике // Современный Лаокоон: эстетические проблемы синестезии. – М.: Изд.-во МГУ, 1992. – С.5-9.
6. Hofstätter Н.Н. Symbolizm. – Warszawa, 1980. - 135 p.
7. Дорошевский В. Элементы лексикологии и семиотики: Пер. с польск. – М.: Прогресс, 1973. – С. 17.
8. Єщенко Т.А. Своєрідність метафори синестезії у мовному стилі поетів 90-х років ХХ століття // STUDIA LITTERARIA ET LINGUISTICA: Збірник

наукових праць. - Дрогобич: Коло; Ssedlce: Akademia Podlaska, 2006. – С. 213 – 223.

9. Керлот Х.Э. Словарь символов. - М.: REFL-book, 1994. - С. 551.

10. Лурия А. Маленькая книга о большой памяти. – М.: Изд.-во МГУ, 1968. – 123с.

11. Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевропейских языках: Образ мира и миры образов. М.: ВЛАДОС, 1996. - С. 192-193.

12. Мартинен С. Когнитивный анализ метафорических реакций // Когнитивная лингвистика: современное состояние и перспективы развития: Материалы Первой международной школы-семинара по когнитивной лингвистике. Ч. 2. – Тамбов, 1998. – С. 72-74.

13. Рузин И. Г. Модусы перцепции (зрение, осязание, обоняние, вкус) и их выражение в языке: Дис.... канд. филол. наук: 10. 02. 01. – М., 1995. – 199с.

14. Ставицька Л. О. Естетика слова у художній літературі 20-30 років ХХ століття (системно-функціональний аспект): Автореф. дис...докт. філол. наук: 10.02.01 / Ін.-т укр. мови НАН України. – К., 1996.

15. Степанян Л. Л. Синестезия и эмоциональность речи // Вестник Московского университета. Сер. 9. Филология. – 2004. - №4. – С. 115-120.

16. Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990 – 234 с.

17. Фразеологічний словник української мови / Укл. В. М. Білоножко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін.. – Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1993.- С. 628.

УДК 81'38

ББК Ш12=411.4*5

Тетяна ПОЛЯКОВА,

*асистент кафедри української мови та літератури
Слов'янського державного педагогічного університету*

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ СЛІВ-СИМВОЛІВ У ПОЕТИЧНІЙ МОВІ ЯРА СЛАВУТИЧА

Стаття продовжує цикл публікацій автора з проблем мовної картини світу в поетичній спадщині Яра Славутича.

Ключові слова: образ-символ, символ, поезія патріотичного звучання, образ-ідея, словесний символ.

У різні періоди творчості Яр Славутич по-різному усвідомлював своє завдання як поета. Але незмінно домінувала поезія патріотичного звучання, що протягом більш піввікового періоду виконувала важливу соціальну функцію – будила дух непокори, вичавлювала рабську психологію і ганебне почуття меншовартості і зневіри, бичувала і

виставляла на загальний суд прояви „яничарства”, активізувала національний дух, що полягає у постійному русі, борні, „безмежнім прагненні, а не вдоволенні даним, у пануванні волі, активної і гнучкої, а не регламентованості раціоналізму, захопленні життям, а не втечі від нього, жадобі життя та вміння, а не пасивізму та самозреченні” (за Ю.Шевельовим).

Обов'язок будити сплячих, прагнення перетворити слово у символ боротьби ріднить творчість Яра Славутича з поезією М.Зерова, М.Рильського, В.Свідзинського та Є.Маланюка. Саме слово-символ Славутича розкриває сутність його творчої манери. Давні мудреці вважали, що думка зароджується і передається в образах і символах. Звідси виникає потреба у фігурах як складних образах і в образах як містицистах кількох фігур: сонце – істинність, бо незалежне від нас, даність; коло – вічність, тому, що не має кінця, в ньому кінець переходить у початок, це замкненість; зерно – сутність, думка, адже воно містить у собі зародок, ідею життя.

Тому інтерес до символіки – це інтерес до внутрішньої сутності речей, до ідей та ідеалів, а символ можна сприймати як образ-ідею, що виник на багатозначності предметного чи процесуального змісту і закріпився як фігурант у процесі спілкування.

Ряд дослідників зосереджували свою увагу на різних аспектах символіки. Так, наприклад, М.Костомаров розглядав символ як поняття художнього мислення, зокрема, поетичного, акцентував на національно-культурній та релігійній основі символу, вважаючи, що саме в символіці виявляється сутність національного духу, національна специфіка мови, літератури та народної творчості.

О.Потебню цікавило виникнення символів. Зародження їх він вбачав у первинній образності слів, яка в процесі лексичного зростання мови часто затемнювалася, ознаки в кожному новому слові діставали якісь нові відтінки. О.Потебня вважав, що потреба відновлювати забуті власні значення була однією з причин утворення символів. Близькість основних ознак, яка помітна в постійних тотожних виразах, була й між назвами символу й означуваного предмета. Так, наприклад, калина стала символом дівочої краси тому, що дівчина названа красною.

Загальноприйнятій повної класифікації символів нема. Намагаючись „впіймати” суть символу, дослідники зосереджували увагу на окремих найвиразніших типах символів: Г.Сковорода – на біблійних, М.Костомаров – на народних, пісенних, О.Потебня – на слов'янських, які досліджувались в основному на фольклорному матеріалі. Філософи та психологи (В.Гумбольдт, З.Фрейд, К.Юнг та

інші) шукали природу символів у межах взаємодії підсвідомості та свідомості, невидимого й видимого, значення і функції, реальності й умовності. У цьому плані їх більше цікавили архетипні символи та їх вплив на розвиток культури, цивілізації. Основою філологічних зацікавлень символікою є символи – словесні образи. Символ – це образ, що виник у результаті метафоризації значення, але такий образ, що входить в соціальну чи особисту сферу.

Словесний символ Яра Славутича відрізняється від графічного відсутністю схожості з предметом. Його значення є умовним. Словесний символ – слово-знак, але символічний. Як зазначає Н.Д.Арутюнова, словом-знаком не можна спілкуватись. Символ є метафоричним, але метафора характеризує, уточнює і тим поглиблює розуміння реальних речей, а символ їх узагальнює, робить дуже умовним сприйняття. Цим мовний символ відрізняється від метафори. Він настільки багатозначний, що стає схемою, а не конкретною характеристикою. Словесні символи є словами-образами, але не всі слова-образи стають словесними символами, а тільки ті, які несуть загальні образи-ідеї. Для них характерна вказівна (дейктична) функція: наприклад, тризуб – символ української державності:

Двосічний меч в обрамленні *Тризуба*,
Звитяг берло ми вгору підняли –
Прийдешня воля із неволі мли,
І для загарбників сувора згуба [2,126].

Я біля нього став, дев'ятилітній,
В малій мазепинці на голові –
Сяйний *Тризуб*, як сплене проміння,
Мене голубить, надихає в бій [2,479].

Нас дух перемоги обвіяв;
Охрещені в битвах мечем,
Піднявши *Тризуба*, у Київ
Ми гордо його донесем [1,155].

Як гарно, що в епоху згуб
Моцарство прашурів надхненне
Людяний золотий *Тризуб*
Лишило в спадщину для мене! [1,159].

Також через усю поезію Яра Славутича проходить образ Дніпра як символа України. Поет уживає всі назви цієї ріки: *Дніпро*, *Славу́та*,

Бористен, Яр-Бористен. Невипадково назва Славутич стала псевдонімом поета, а потім прізвиськом.

Поет часто освідчується в коханні рідній ріці:

Я ваш навіки, степові широти,
Зелені зарви рідного Дніпра! [2,176].

Ні гожий Майн, ні Райнові щедроти,
Ні косогорів пишнobarвна гра
Не нагадають степові широти
І не заступлять рідного Дніпра [2,176].

Лексема „Дніпро” є активним репрезентантом-символом образу України, однієї з домінант творчості поета, для якого Дніпро – рідна ріка, що тече в рідній землі, втамування великої спраги:

Зачерпнути сили *Славути*,
Впасти в битві на береги,
Від яких уже не звернути
На чужинні мандрів круги [2,540].

Цікавим „згустком семантики” є образний вираз „зачерпнути сили Славути”, який, з одного боку, асоціюється з „зачерпнути води” з Дніпра, з іншого – набратися сили, натхнення.

Україна асоціюється у поета з образами-символами *калини* (Червона *калина* стала й мені Снагою життя в чужій чужині [2,295]), *барвінку* (Земля, що стелила *барвінок* під ноги [2,288]), *ромену* (У головах *калина* зашумить і даль поклониться *роменом* білим [2,92], І гоїсту суцвіть *ромену* не морозила уночі! [1,30]), у назвах дерев (дуб, тополя, верба та інші):

Кремезний *дубе!* З тихого узлісся
Чи ти ще й досі радісно шумиш? [2,286].

Над синім Дніпром, на зеленій горі,
Де гречка на сонці кипіла,
Стояла в *тополях*, у щасті й добрі
Хатина, як маківка біла [2,88].

Мені ввижаються далекі
Херсонські села на осонні,
Дзвінких дворів ранковий клекіт
І став, і *верби* мрійно-сонні [1,226].

Образи-символи ідилічної української природи зігріті теплими людськими почуттями, що зближує стиль Яра Славутича з поетами-неокласиками (вплив М.Рильського). Це успішне намагання

продовжити найкращі мовні традиції неокласичної шляхетності, строгості і простоти.

Яр Славутич, використовуючи слова-символи, надає їм специфічні, семантичні нашарування, але в кожному конкретному випадку чітко простежується загальномовне значення символічної лексеми. Так, індивідуально-авторських характеристик набуває образ дороги. Розглянемо, які ж слова групуються навколо домінанти *дорога* за допомогою синонімічного ряду:

– смуга землі, по якій їздять і ходять:

І тоді тебе з *дороги*
На палючій скелі край води,
Як прокляття, кинуте під ноги,
Приланцюжать месники – з біди! [3,123].

Бринить оголена *дорога*,
Гуде холодний косогір [4,27].

Згородивши в терники *дорогу*.
І до ярів перехопивши гін ... [4,73].

.....
Що проводжала на Сибір в *дорогу*
Сама німуючи, мов нежива [4,164].

Ні лексичним значенням, ні частотою вживання не відрізняється від домінанти *дорога* іменник *шлях*. Та, занурюючись у контекст, простежується символічна вагомість цієї лексеми, оскільки доля водила поета саме широкими шляхами по теренах життя: „На всі моря, на землі, на вітри Стели *шляхи*, натхненний чоловіку” [4,94], „Для Михайла не бракує кайла – Розбивати скелі на *шляху!*” [4,27], „У час такий мовчання п’ють отави І тоне-тоне між ланами *шлях*” [4,132], „Стою німотно – тремтить *шляхами* Південна далеч у сльозах розлук” [4,167], „...і мандрів *шлях* Буде слати холодним водам Привітання в снажних гаях” [4,10]. Як видно з прикладів, синонім *шлях* – *дорога* інколи вживається з переносним значенням „напрямок діяльності, шлях розвитку”.

Словом-символом у поетичних творах Яра Славутича є лексема *путь*, яка є близькою за функціонально-стилістичними можливостями до проаналізованих іменників *дорога* і *шлях*. „Словник сучасної української мови” подає значення цього слова як застаріле:

Бо вдячні правнуки шукають *путь*
До зваги прадідів, що без старіння
Із покоління йде у покоління [4,119].

Як бачимо, використання застарілого іменника *путь* надає певної урочистості піднесення, високого стилю контексту.

Отже, символічні значення лексем у поетичних творах Яра Славутича взаємодіють, переплітаються, відтворюють мовне багатство бачення світу письменником, його особисту модель, що вказує на неповторність індивідуального стилю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Славутич Яр. Зібрані твори. 1938–1978. – Едмонтон, 1978. – 408с.
2. Славутич Яр. Твори: в 2 т. – К.: Дніпро, 1998. – Т.1. – 671с.
3. Славутич Яр. Твори: Том перший. – К.: Дніпро; Едмонтон: Славутич, 1998. – 469с.
4. Славутич Яр. Твори: Том другий. – К.: Дніпро; Едмонтон: Славутич, 1998. – 331с.

УДК 81'282

ББК Ш12=411.4*67

Лариса ТИЩЕНКО,

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри
української мови та літератури Слов'янського державного
педагогічного університету*

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОСТОРОВОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ПОБУТОВОЇ ЛЕКСИКИ ПІВДЕННОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРОК

У статті подано характеристику основних територіальних утворень побутової лексики (назв житлових і господарських приміщень, предметів хатнього вжитку) південнослобожанських говірок.

Ключові слова: лексика, ареал, ізоглоса, говірка, діалект.

Кінець ХХ століття означений помітним розвитком української лінгвістичної географії, було активізовано й вивчення південно-східних говорів, зокрема слобожанського. У лінгвогеографічному плані активно досліджується східна частина Слобожанщини (див. праці К.Д.Глуховцевої [2-4], В.В.Леснової [7-9], І.О.Ніколаєнко [12-13], І.В.Магрицької [10-11] та ін.). Як ареальне продовження вивчення Слобожанщини нами були обстежені її південні говірки,

одним із результатів чого став „Атлас побутової лексики південнослобожанських говірок”.

Матеріалом для атласу послужили польові записи, зроблені за спеціально укладеною програмою, що охоплює 112 питань, об'єднаних за трьома тематичними підрозділами: 1) назви житлових приміщень; 2) назви господарських приміщень; 3) назви меблів та предметів хатнього вжитку. Лексичний матеріал до атласу було зібрано упродовж 1994-1999 р.р. експедиційним методом у 107 населених пунктах обстеженого регіону. Загалом бланківка карт охоплює населені пункти Нововодолазького, Чугуївського, Великобурлуцького, Балаклійського, Лозівського, Барвінківського, Ізюмського, Борівського, Близнюківського районів Харківської області, Краснолиманського, Слов'янського, Олександрівського, Артемівського, Костянтинівського районів Донецької області, а також кілька населених пунктів Кремінського та Лисичанського районів Луганської області.

“Атлас побутової лексики південнослобожанських говірок” є першим лінгвогеографічним дослідженням цієї території. Під час підготовки зазначеної праці було взято до уваги думку Й.О.Дзендзелівського, що “при визначенні ареалу (району) регіонального атласу дуже важливо, щоб цей район мав більшу чи меншу діалектну здиференційованість; щоб тут стикалися б межі якихось говіркових чи етнографічних угруповань, проходили давні адміністративні та політичні межі, торгові тракти; щоб різні говори цієї досліджуваної території свого часу зазнавали впливів різних мов та діалектів” [5, 14]. Територія поширення південнослобожанських говірок є перехідною зоною між слобожанськими та степовими говірками, яка постійно зазнавала й продовжує зазнавати впливу суміжних та більш віддалених говорів і мов, у давні часи слугувала кордоном між слобожанськими поселеннями та Диким полем, а тому є надзвичайно цікавим фрагментом дослідження, особливо в лінгвогеографічному плані.

Метою створення “Атласу побутової лексики південнослобожанських говірок” була експлікація зібраного матеріалу для вивчення особливостей просторового розміщення й варіативності лексики народного побуту зазначених говірок. Південнослобожанські говірки належать до новостворених, тому атлас, що охоплює територію їх поширення, має свою специфіку. На думку Ф.Т.Жилка, завданням регіонального атласу новостворених говорів є: “1) визначити ареали тих елементів, що не відображені в загальномовному атласі, зокрема, специфічних елементів, які виникли внаслідок місцевих діалектотворчих

процесів (різні мікродіалектні елементи); 2) виявити особливості міждіалектних контактів у говорах атласу” [6, 11]. Крім того, метою регіонального атласу є охопити порівняно невелику територію з густою сіткою обстеження й відобразити на картах вузьколокальні мовні риси, які є цінними для дослідження історії мови й покликані доповнити загальномовний атлас.

Лінгвогеографічні джерела можуть бути використані і в дослідженні мови пам’яток писемності, топонімії, антропонімії, міжговіркових контактів і т. ін. “Із лінгвістичних карт не можна безпосередньо вивести історію мовних явищ та діалектів. Але лінгвістична географія виявляється надзвичайно важливою для історії мови та історії діалектології й може допомогти установити шлях розвитку явища, час його утворення й первісної території його поширення” [1, 25].

Укладений нами атлас показує, що досліджуваний матеріал не засвідчує чіткого ареального протиставлення, однак можна простежити тенденції у формуванні ареалів. Так, частина лексичного матеріалу виявилася територіально нерелевантною, тобто такою, що не дає чіткого протиставлення, частина – є варіативною на рівні фонетики, частина на рівні морфології. Чимало досліджуваних лексем розташовані як краплі чи островці. Карти засвідчили наявність дублетних та паралельних номінацій, природа й характер яких потребує докладного вивчення у південнословобожанських говірках, напр., усю обстежувану територію покриває репрезентант семи ‘сільський житловий будинок’ ^hата (зафіксовано в 106 із 107 н. п.), розріджений південний макроареал утворює лексема дом, зафіксована у 35 н. п., та її словотвірний варіант, що став уже сталою номінацією, – ^hдом’ик. У досліджуваних говірках відзначено функціонування дублетних назв дом, ^hата (35 н. п.), наявність яких утворює чітку опозицію до північного мікроареалу, де репрезентант ^hата виступає бездублетно, як монономінація. Поширення останньої назви на всій обстеженій території і як монономінації (68 н. п.), і як дублетної пари ^hата, дом дозволяє зробити висновок, що репрезентант дом становить пізніше нашарування.

Крім того, дослідження територіального розміщення і варіювання південнословобожанських назв житлових та господарських приміщень, меблів та предметів хатнього вжитку дає підстави для виділення в обстеженому континумі двох зон – північної та південної. Своєрідність лексичного складу північної зони характеризують такі основні ознаки:

1. Однотипність у репрезентації сем – здебільшого репертуар семи на зазначеній території представлено 1–3 лексемами, напр., хата 'селянський житловий будинок', п/риз'ба 'невисокий, переважно земляний насип, обшитий дошками, який споруджують уздовж стін хати знадвору'; п'ідод'їял'ник, р'ад'но 'велика наволока на ковдру', погр'іб, п'ідвал 'сховище для городини й різних харчів з похилим крутим спуском і сходами'; од'їяло, покри'вало, /коўдра 'ковдра бавовняна', в'ід/ро, цебро, цеберка 'велике дерев'яне відро для витягання води з колодязя журавлем', потолок, дошчаний пото/лок, палат'і 'доцiana стеля в хаті'. Найбільшу кількість у північній зоні складають семи, що виражені двома лексемами (близько 35 % від загальної кількості випадків картографування репрезентантів сем). Відповідно семи, що репрезентовані трьома лексемами, складають близько 28 %, однією – 16 %, чотирма – 13 %, п'ятьма – 7 % і шістьма – близько 1 %.

2. Функціонування лексики, що не була зафіксована в інших південнослов'янських говірках: заполичка 'нижня частина віконної рами (плита, дошка)', при'боїчик 'прибудова із східцями біля входу в будинок', п'ід'пора 'поздовжня міцна балка, яка підтримує стелю в хаті' та ін.

Серед характерних рис побутової лексики південної зони південнослов'янських говірок найголовнішими є такі:

1) широкий репертуар лексем на позначення однієї семи (від трьох до дев'ятнадцяти репрезентантів), причому найбільший відсоток (90 %) складають семи з репертуаром від 4-х до 13-ти лексем, 7,3 % сем репрезентують від 14 до 19 лексем, лише 2,7% сем маніфестують по 3 лексеми;

2) наявність лексики, що не була зафіксована в інших українських говірках: ган'делик 'стара селянська хата', останній репрезентант функціонує в південній зоні також на позначення семи 'неопалюване невелике приміщення в житловому будинку або окрема прибудова біля хати для зберігання їстівних припасів, різних речей'; величка 'гарно прибрана, парадна кімната в будинку', чор/ниц'а 'неопалюване невелике приміщення в житловому будинку або окрема прибудова біля хати для зберігання їстівних припасів, різних речей', об/кат, об'катка 'невисокий, переважно земляний насип, який споруджують уздовж стін хати знадвору';

3) наявність номінацій, що не були зафіксовані в північній зоні південнослов'янських говірок: цер'ета, 'дечка, пл'онка 'тканина, покрита з одного або двох боків особливою речовиною, що робить її

водонепроникною'; простинка, простирадло, р'адно, /верето 'простирадло'; п'іл, со/фа, тап/чан, кушетка, канапа 'диван';

4) збільшення кількості полісемантичної лексики: стоїак 1) 'один з двох вертикальних брусів рами дверей'; 2) 'соха, на якій утримується журавель біля колодязя'; 3) 'стовп, до якого прикріплюють ворота'; 4) 'закопаний у землю грубий вертикальний брус – опора дощатого паркану'; галерея 1) 'неопалюване невелике приміщення в житловому будинку або окрема прибудова біля хати для зберігання істівних припасів, різних речей', 2) 'прибудова із східцями біля входу в будинок'; велика /хата 1) 'гарно прибрана, парадна кімната в будинку'; 2) 'кімната, у якій споживають їжу'; 3) 'передня кімната в сучасному будинку'; баз 1) 'приміщення або загорода для утримання свиней'; 2) 'загородка для овець, кіз'; /балка 1) 'горизонтальний брус над віконним чи дверним отвором у мурованій стіні'; 2) 'один з двох вертикальних брусів рами дверей'; 3) 'поздовжня міцна балка, яка підтримує стелю в хаті'; 4) 'соха, на якій утримується журавель біля колодязя'.

Як виявило дослідження територіального варіювання побутової лексики південнослов'янських говірок, елементи тематичної групи здебільшого утворюють суцільні ареали, особливо в південній частині. Та, незважаючи на це, зафіксовано також ряд рис, якими південно-західний ареал утворює опозицію до південно-східного, що зумовлено як специфікою заселення обох ареалів, так і процесами взаємодії досліджених говірок з порубіжними. При розмежуванні ареалів першочергово беремо до уваги компонентний склад сем на обох територіях. Зіставлення репертуару окремих сем у південно-західному та південно-східному ареалах здійснене на підставі опозиції "наявність номінації" : "відсутність номінації". Так, південно-західний ареал представлений такими лексемами, що відсутні в південно-східному: коў|чег, зава|л'уха 'стара селянська хата', п|риб'ік, поп'е|р'ечнай|а ст'е|на 'бічна стіна хати', кал'і|дорчик, ве|лика |хата 'передня кімната в сучасному будинку'; |першій кол'і|дор, с'ін|ки, кори|дор 'сіни'; кри|лечко, рун|дук, |с'іни, с|х'ідц'і, с|ходи, кал'і|дорчик, |ганок, гал'е|рей|а, ступен'|ки, с|тупн'і, при|д'ел'чик, при|с'інок, при|с'т'інок, при|с|т|рої|ка 'прибудова із східцями біля входу в будинок' та ін.

На основі опозиції "наявність репрезентанта" – "відсутність репрезентанта" можна виділити ряд лексем, наявних у південно-східному ареалі обстеженого континуума і відсутніх у південно-західному: ха|тина, ха|тинка, ла|чуга, га|д'ушник 'стара селянська хата', б'і|к, при|ч'і|лкова ст'і|на, |около, га|в'іра ст'і|на 'бічна стіна хати', пе|редн'а к'і|мната, ве|лика к'і|мната, пе|редн'а |хата, |перша

хата, гост'їна, касо'мари, величка 'гарно прибрана, парадна кімната в будинку', *перва хата, сто'лова* 'кухн'а в квартирі, будинку', *велика хата* 'кімната, у якій споживають їжу', *ганделик, чор'ниц'а, ком'їр'їна, коридор* 'неопалюване невелике приміщення в житловому будинку або окрема прибудова біля хати для зберігання їстівних припасів, різних речей', *мала хата, перва хата* 'передня кімната в сучасному будинку'; *с'їнки* 'сіни', *кри'лечко, кал'їдорчик* 'прибудова із східцями біля входу в будинок' тощо.

Аналіз просторового варіювання побутової лексики південно-східного ареалу південнослобожанських говірок виявив такі основні риси цієї зони:

1) наявність лексики, що має додаткові семантичні відтінки порівняно з основним значенням, напр., *га'д'ушник* – не просто стара хата, а стара, брудна, занехаяна хата;

2) широке використання двослівних номінацій: *передн'а к'їм'ната велика к'їм'ната, передн'а хата, перша хата, велика хата, мала хата, перва хата*;

3) наявність лексем, що були зафіксовані лише в південно-східному ареалі: *около, га'в'їра ст'їна, величка, чор'ниц'а, об'катка*;

4) функціонування лексем, що є запозиченнями з інших діалектних систем: *царга, в'їко, корба* та ін.;

5) витіснення питомої української лексики більш новою, запозиченою, часто в зв'язку із зникненням самої реалії або її видозміною: *фундамент, цокол*';

6) широке використання російських лексем або репрезентантів, на виникнення яких здійснила свій вплив російська мова: *ла'чуга, гост'їна, сто'лова, за'вал'їнка*.

Отже, аналіз просторової поведінки побутової лексики південнослобожанських говірок показав, що чітких ізоглос на обстеженій території лексики досліджуваної тематичної групи не має. Проте на підставі протиставлення відмінностей репрезентантів окремих сем у різних мікроареалах обстеженого регіону, а також з огляду на різну функціональну активність репрезентантів семи, наявність чи відсутність лексичних відповідників виокремлюємо три зони досліджуваного ареалу: північна, південно-західна і південно-східна. Північна зона охоплює говірки Нововодолазького, Чугуївського, Великобурлуцького, Балакліївського районів Харківської області, південно-західна – говірки Лозівського, Близнюківського, Барвінківського, Ізюмського районів Харківської області та північної частини Олександрівського району Донецької області, південно-східна – говірки Борівського району Харківської

області, Краснолиманського, Слов'янського та північної частини Артемівського району Донецької області.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вопросы теории лингвистической географии. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 254 с.
2. Глуховцева К.Д. Лексика народного побуту українських східнословобожанських говірок: Дис. ... канд. філол. наук – К, 1992. – 427 с.
3. Глуховцева К. Лексичні особливості західного мікроареалу в системі українських східнословобожанських говірок // Вісник Луганського держ. пед. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 2001. – № 12. – С. 7-17.
4. Глуховцева К. Локалізми в системі українських східнословобожанських говірок // Волинь-Житомирщина: Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – Вип. 6. – Житомир: Редакційно-видавничий відділ Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2001. – С. 177-182.
5. Дзензелівський Й.О. Засади укладання регіональних атласів слов'янських мов. V міжнародний з'їзд славистів. – 1963. – 43 с.
6. Жилко Ф.Т. Про лінгвогеографічне дослідження новостворених говорів української мови // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. – К.: Наукова думка, 1971. – С. 3-13.
7. Леснова В. Ареалогія лексики на позначення рис характеру людини в східнословобожанських говірках // Вісник Луганського держ. пед. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 2001. – № 12. – С. 17-24.
8. Леснова В.В. Номінація людини та її рис у східнословобожанських українських говірках: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 1999. – 21 с.
9. Леснова В. Просторова поведінка лексики на позначення людини та її рис у східнословобожанських українських говірках // Вісник Луганського держ. пед. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 1999. – № 5. – С. 43-51.
10. Магрицька І.В. Весільна лексика українських східнословобожанських говірок: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 2000. – 23 с.
11. Магрицька І. Досвід картографування весільної лексики (на матеріалі українських східнословобожанських говірок) // Вісник Луганського держ. пед. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 2001. – № 12. – С. 149-153.
12. Ніколаєнко І. Ареальна варіативність лексики традиційного народного ткацтва // Вісник Луганського держ. пед. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 2000. – № 9. – С. 73-81.
13. Ніколаєнко І.О. Структура й ареальна характеристика лексики традиційного ткацтва в українських східнословобожанських говірках: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 2000. – 24 с.

ПОВІДОМЛЕННЯ

УДК 81'38

ББК Ш12=411.4*671

Володимир БЛЕЦЬКИЙ,

доктор технічних наук, професор Донецького національного технічного університету, дійсний член Академії економічних наук України та Наукового товариства ім. Шевченка, шеф-редактор аналітичного журналу "Схід"

МОВНО-КУЛЬТУРНЕ ПОЛЕ СХІДНОЇ УКРАЇНИ

Ключові слова: *культурна інтеграція, загальнонаціональна ідеологія, мова, система цінностей, національно-культурна ідентифікація, інформаційний простір, економіка*

Загальнонаціональна ідеологія

Це найважливіший фактор консолідації суспільства і найбільш стійкий в часі (на сторіччя), потужний і всеохопний чинник соціальної, політичної та культурної інтеграції. Слід констатувати, що, на жаль, ще й до сьогодні немає чітко сформульованої української національної ідеї - одні її розуміють як державотворчу, інші - як ідею української культури, треті - як ідею відновлення моці України-Руси [3].

Якщо ставити перед собою мету дати *формулу національної ідеї*, то слушно послуговуватися тими конструктами, які вже "спрацювали". Як правило, такі формули містять у собі ряд підтекстів, перекидають місток "минуле-майбутнє", відповідають глибинним сподіванням всіх - від лідерів нації і регіонів до простих трударів. Серед таких апробованих в Україні формул на початку 1990-тих була *ідея духовно і матеріально багатой нації* - вона відсуває на задній план питання "соціалізм чи капіталізм?", не є ворожою для неукраїнців, і у висліді консолідує всіх громадян України. Схоже саме ця ідея спрацювала у 1991 році і Східна Україна, промисловий Донбас виступили як найбільш консолідуюча і державотворча спільність, проголосували на рівні 93% за незалежність України. Причому саме шахтарі Донбасу стали чи не найактивнішими і вже цілком однозначно - найорганізованішими - опонентами радянського режиму.

Загальнонаціональна ідеологія - це взаємовраховання інтересів різних сил суспільства. В українських реаліях - це взаємовраховання

інтересів Сходу і Заходу. Цікаво, що ще перед розпадом Союзу в літературі з'явилася майже пророча оповідь про двох лідерів - російськомовного східняка-шахтаря і україномовного західняка, які порозумілися і дали початок радикальним змінам в Україні. Були факти такого порозуміння і в житті. Так під час "оксамитової революції" 1990-х років шахтарські страйки Донбасу разом з першою українською масовою громадсько-політичною організацією - Товариством української мови, точніше його Донецькою філією разом виступали за відродження в Донецьку української школи (копія відповідного листа у республіканські, обласні, міські владні структури та до преси поміщена в книзі [4]). Тобто на початках відродженої Української держави настрої національно-демократичних і робітничих рухів регіону Донбасу корелювали в принципових питаннях, що створювало добрий ґрунт для подальших інтегративних процесів. На жаль цей делікатний процес не набув розвитку - йому завадили і внутрішньопартійні чвари, поділи молодих українських партій популярних серед робітників Сходу (зокрема у Республіканській партії зразка 1990-тих), і акцентація РУХу на мовно-культурних проблемах, в той час як соціально-економічні відсувалися на другий план. У робітничих рухів Донбасу навпаки - програмними домінували соціально-економічні питання. Спроби зближення позицій шляхом перебудови самого РУХу були втрачені у середині 1990-х років. Згадаймо хоча б пропозицію Д.Павличка про поєднання еліт у РУСі, яка не пройшла на партійному з'їзді РУХу, внаслідок чого Л.Кравчук його покинув. Пропозиція, висунута донеччанами-рухівцями у 1996 р. щодо нової кадрової політики з опорою на авторитетних професіоналів з регіону, нової програми РУХу зі збільшенням ваги соціально-економічних факторів, теж не пройшла (на нараді в Києві були присутні В.Чорновіл, В.Черняк, В.Коваль та ін., від Донецька - В.Білецький), що обумовило подальше віддалення націонал-демократів РУХу від робітничих рухів і регіону промислового Сходу. Тобто процеси дезінтеграції та спроби інтеграції "Схід-Захід" йшли давно.

Отже, інтеграція регіонів можлива на ґрунті поєднання в одне ціле "романтизму" Заходу України і "прагматизму" Сходу. Це поєднання втілюється у простій і загальнозрозумілій формулі: *"Україна - наш дім"* або *"Україна - наш дім, а Київ - мати городів руських"*. Проти такої формули немає застережень ні на Заході, ні на Сході. Образ спільного "українського дому" має державотворче наповнення, згадка про першооснову Києва (Київської Русі) - консолідує як у ретроспективному, так і перспективному плані.

Лідери

За часи Радянської України тільки один донбасівець - Олександр Ляшко займав високу посаду прем'єр-міністра України. Він залишив по собі добру славу і як фахівця, і як чесної, справедливої людини (про що, до речі, свідчать три томи його спогадів). Друга спроба висунути загальнонаціонального лідера з Донбасу була менш вдалою, про що свідчать "три-турові" українські вибори Президента, про які дізнався весь світ. Віктор Янукович, який теж був прем'єром України, а до того - губернатором Донецчини, не зміг стати загальнонаціональним лідером; фальсифікації 2-го туру визнані Верховним Судом, команда цього кандидата практично розпалася після виходу з неї чільних фахівців, хоча електорат на Сході України ще залишається (на який серйозно зазіхають вчорашні "однодумці" - Вітренко, Кушнар'єв, Васильєв та ін.). Ці події не мали б таких негативних наслідків для регіону Донбасу, якби не використання донбасівців у брудних виборчих технологіях. Якщо раніше про "донецьких" говорили найчастіше як про шахтарів і металургів, то після прем'єрства В.Януковича і наводнення Києва сумнівними донецькими "авторитетами", після брудних виборів, де трудовий Донбас використовували з цілком певною метою, "донецькі" розуміються вже зовсім інакше. Отже, в цій царині, - висунення загальнонаціонального лідера, - Донбас радше втратив свою інтеграційну функцію в державотворчих процесах, ніж набув.

Культурна інтеграція

Україні відіграє першорядне значення в сучасних державотворчих процесах. Розуміючи непересічність і багатомірність обшину поняття "культура" зосередимося на аналізі лише деяких чинників, які суттєво впливають на державотворчі процеси, а саме: мова, система цінностей, духовна сфера, загальнонаціональні діячі культури, інформаційний простір.

Мова. Попри потужні консолідаційні властивості мови як такої [5], на Сході України мовний фактор сьогодні більш роз'єднуючий, ніж об'єднуючий. Власне, якщо ми говоримо про Схід України в інтегративних процесах і про мовний фактор як об'єднувачий, то варто визначитися - про об'єднання на основі яких мовних преференцій ідеться - на основі тільки української, чи тільки російської мови або реальної двомовності. В Україні в цілому, як відомо, існує декілька мовно-культурних регіонів - переважно україномовний Захід

(Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Закарпатська і Чернівецька області), переважно російськомовний Схід (Харківська, Донецька і Луганська області) та Південь (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька області й АР Крим) та двомовний Центр: Захід Центру (Хмельницька, Житомирська, Вінницька, Кіровоградська, Черкаська, Київська області і м. Київ), Схід Центру (Дніпропетровська, Полтавська, Сумська і Чернігівська області). При цьому сфера вживання української мови нестабільна - після розширення на початку 1990-х років зараз вона скорочується, і, відповідно, зменшуються потенційні інтеграційні можливості української мови. Якщо у 1989 р. в УРСР україномовними були 55-57% [6] то за даними Київського міжнародного інституту соціології вже у 1994 р. україномовні склали 44-47%, російськомовні - 53-56% [7]. Станом на 2003 р. за даними відомого дослідника В.Радчука (Київ) співвідношення мовно-етнічних груп у відсотках по регіонах було таке:

Таблиця 1.

Мовно-етнічні групи	Захід	Захід Центру	Схід Центру	Південь	Схід	Дорослі загалом
Українськомовні українці	91,7	59,3	30,8	5,3	3,6	38,5
Суржикомовні українці	1,5	13,0	20,6	11,3	8,3	10,7
Російськомовні українці	1,3	17,2	33,5	40,0	48,6	28,0
Російськомовні росіяни	1,5	5,8	11,1	31,3	34,1	16,9
Інші	4,0	4,7	4,0	12,2	5,4	6,0

За іншими даними, які наводить директор Центру соціальних та політичних досліджень "Соціс" Наталія Погоріла, українську мову як зручну називають 2,64% респондентів Донеччини та 2,82% Луганщини проти 92-99% на Заході України і 16-19% у Харкові та Києві. Нижчий процент маємо тільки у Криму - 1,39% (<http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/1332>)

Як бачимо, мовний контраст Схід-Захід дуже суттєвий. Чи є спроби змінити цю ситуацію? Є. Скажімо, у 2004-2005 навчальному році статус україномовного на Донеччині мають: 661 заклад дошкільного виховання (що складає 56,7%); 612 шкіл, що становить 53,4% (у 1991 було 100 малих сільських шкіл), державною мовою навчаються 26% тобто 113750 учнів (у 1991 р. було всього 3%);

13 професійно-технічних училищ (11% по Донеччині). Державною мовою навчаються 32,1% і 2,5% учнів системи професійно-технічної підготовки. Це за офіційними даними. Але така кількісна картина не переростає у якісні зміни внаслідок відсутності мовного оточення, відсутності як чіткої державної мовної політики, так і волі керівників на місцях.

Отже, українська мова на Сході і Півдні не є сьогодні об'єднуючою. Так, у місті Донецьку, де за останнім переписом проживає 493 тисячі росіян і 478 тисяч українців (разом 96% від 1 025 тисяч городян), мову своєї національності визнано рідною 99,3% росіян і лише 23% українців, тоді як українську (мову українського громадянства) назвало рідною тільки 0,7% росіян, а російську - 76,9% українців.

В існуючих мовних реаліях на Сході об'єднавчим може бути гасло досягнення фактичної *реальної двомовності*, що в порівнянні з сьогодишнім станом речей може суттєво розширити сферу вживання української.

При всій важливості *фактора мови* за нинішніх можливостей впливу на соціум він є більш регульованим, ніж система цінностей, що історично склалася. Яка ж *система цінностей* людності регіону Донбасу?

Слід зауважити, що Південно-Східна Україна і Донбас є історично українським регіоном, це частина території Запорозької Січі, зокрема Донеччина - Кальміуської паланки. Цей регіон заселяли і освоювали різні етноси, серед яких українці у XVIII ст. склали 73,8% (на Донеччині 61,3%), росіяни - 12,2% (20,5%), молдавани і румуни - 6,2% (2,5%), греки - 3,7% (7,3%), вірмени 2,6% (6,1%) [9, 10]. Як бачимо, попри українську доміанту Донеччина була дещо більш етнічно строката, ніж вся Південно-Східна Україна ще 250 років тому. У XIX-XX ст. залюднення регіону протікало виходячи із його промислового значення. На шахти Донбасу вербували людей з усієї Росії, а потім Радянського Союзу. Сюди їхали на заробітки і на поселення після відбування строків ув'язнення. Внаслідок цього в краї втворюється своєрідний склад населення, де переважали заробітчани і переселенці. На Луганщині у 1941 р. проживало 2 млн., а на Донеччині - 3,4 млн. чол. Плинність населення в подальші (воєнні і повоєнні) роки просто вражає. У 1943 р. на Луганщині залишилося 0,7 млн. чол., на Донеччині - 1,6 млн. чол. Керовані зовнішні міграції (мобілізації, депортації тощо) у 1952-1959 роки в Луганську і Сталінську (нині Донецьку) області склали понад 4,6 млн. чол. За цей же час з регіону вибуло (втекло від незвично важких умов праці і життя) 3,6 млн. чол.

[8]. Така "сепарація" залишала на Донбасі тільки людей, спроможних витримувати специфічно важкі умови, а також тих, кого примусили тут жити і працювати. Основні галузі регіону Донбасу - металургійна, гірнична, хімічна і важке машинобудування характеризуються аномально підвищеним травматизмом. За рівнем небезпеки вибухів рудникового газу і пилу, викидів вугілля і газу, рудникових пожеж Донбас є чи не найнебезпечнішим у світі, кількість загиблих на шахтах на рік - 250-350 чол. по регіону. Екологічне забруднення за рядом показників перевищує гранично допустимі концентрації (ГПК) від декількох до десятків разів. Додамо сюди ще й голодування та депресії, які не оминули регіон у радянські часи [11]. В цих умовах стрес був і є постійним станом людей. Саме стрес, за класичними уявленнями, стає відправним пунктом переоцінки цінностей особистості [12, 13]. Особистість "перемелюється" постійним стресом, ціннісні установки спрощуються, залишаються тільки базисні - самозбереження, матеріальне забезпечення і продовження роду. Правляча партія протягом десятиліть культивувала псевдоцінності або викривлювала систему цінностей - притлумлюючи (а то й вилучаючи) одні і гіперболізуючи інші - стаханівський рух, соціалістичне змагання, героїв праці, трудові династії тощо. Всі інші запити виводилися на другий-третій план. Особистість в цих умовах стає космополітичною, нівелюється відчуття культурної або(та) політичної спільноти, не важливими стають національна ідея, рідна мова, батьківська віра тощо. Характер людини стає жорстким, мова спрощеною, сленговою (інколи її зовсім заміняє брудна говірка), але готовність до захисту базисних (останніх!) цінностей - високою. Не у сфері своїх особистих базисних цінностей на таких людей дуже легко діяти адмінресурсом [14]. *Чи не це - ментальний портрет Донбасу?*

Водночас, як протест, у одиниць в таких умовах може проявитися яскравий протилежний процес - вивищення особистості до вершин національної самосвідомості, загальнолюдських цінностей свободи, правди, - аж до самопожертви як протестного засобу виправлення ситуації. Згадаймо - саме в такому "критичному" регіоні, яким є Донбас народився і зріс геній В.Сосюри, В.Стуса, звідси родом І.Дзюба, М.Шаповал, М.Руденко.

Відзначена *ментальна специфіка донбасівців* віддзеркалюється в ряді характеристик регіону. Візьмімо, наприклад, інфраструктуру культурних закладів Донецької області (4841,1 тис. осіб за переписом 2001 р.) у порівнянні зі Львівщиною (2626,5 тис. осіб). На Донецькій вона значно бідніша [15]:

Таблиця 2.

Заклад культури	Донеччина	Львівщина
Театри	5	10
Бібліотеки	1011	1432
- книжковий фонд на 100 осіб	530	558
Кінотеатрів	156	226
Клуби	780	1417

Відвідування населенням закладів культури та мистецтва у середньому на рік: Львівщина - 16 разів (на 100 осіб), Донеччина - 9. Попри розгалужену мережу вищих навчальних закладів на Донбасі (Донеччина за їх кількістю займає 3-є місце в країні після Києва та Харкова [20]), середній освітній рівень донбасівців на початку XXI ст. один з найнижчих в Україні - на Донеччині 19-25 місце, на Луганщині - 24-27 місце [16].

До речі, дуже промовисті назви деяких мікрорайонів і навіть населених пунктів на Донбасі: Харцизьк (від "харцизяка"?), "нахаловка", "собачьовка" і т.п., які до сих пір сусідують з вулицями, площами, проспектами Постишева, Леніна, Ілліча і т.д. свідчать про індиферентність, невибагливість, незацікавленість мешканців щонебудь міняти. Схоже, що цьому питанню людність просто не надає такого значення, як на Заході України. Для людини з постійним стресом або тимчасового заробітчанина не має великого значення в якому місті, районі чи на якій вулиці він живе. Має значення інше - скільки він заробляє. Такий підхід стійкий і змінити його - це змінити ціннісні орієнтири населення.

Релігійні організації на Донеччині

Попри строкату релігійну картину - у області діє 49 конфесійних напрямків, майже 96% всіх релігійних організацій складають християнські конфесії [17]. Особливість же Донеччини навіть не в тому, що переважає УПЦ МП (35%) проти УПЦ КП (4-5%) а, *по-перше*, в активності протестанських напрямків (вони охоплюють до 55-57% організацій, тоді як в Україні - до 30-32%), *по-друге*, у невідповідному з етнічним складом населення зростанні авторитету і активності мусульманських та іудейських громад (на 1.01.2005 на Донеччині діють 19 мусульманських організацій включно з єдиною в Україні медресе і 18 удейських), *по-третє*, у тому, що за опитуваннями священнослужителі впливають на політичний вибір всього 2-3% прихожан. Все це свідчить про відсутність чіткого і

стабільного релігійного обличчя у регіону, невеликий вплив церкви на світське життя, що цілком вкладається у ментальний портрет донеччан, змальований нами вище.

Отже, система цінностей мешканців Східної України, зокрема Донбасу, дуже суттєво відрізняється від системи цінностей Заходу і Центру України. На Сході люди мислять і діють не з міркувань етнічних, релігійних, культурницьких потреб, а швидше утилітарно практичних, прагматично-ситуативних. Добре це чи погано для процесу державотворення? І добре, і погано. На сьогодні швидше добре, бо різні інтереси Сходу і Заходу залишають можливість для компромісу, виключають жорсткі протистояння Схід-Захід. А погано в перспективі, бо регіон з людністю без чітких ідейних, релігійних переконань, культурних і мовних традицій, але з потужною економікою не має шансів на роль "локомотива" державотворення. Його ж роль в культурно-гуманітарній, мовній, духовній сфері - пасивного спостерігача, почасти - "розмивача" ціннісних орієнтирів інших регіонів.

Національно-культурна ідентифікація

За В. Хмельком [7], етнічна структура дорослої людності в Україні станом на початок ХХІ століття (2001-2003 роки) у відсотках така: 62,9 - щирі українці, 22,5 - українсько-російські біетнори, 10,0 - щирі росіяни, 4,6 - інші. Дві третини біетнорів за одноетнічним самовизначенням - українці (кожний п'ятий із загальної кількості українців), одна третина біетнорів - росіяни (двоє з кожних держкомстатівських п'ятьох).

Національно-культурну самоідентифікацію жителів Донбасу можна оцінити за даними опитування, яке у 1991 і 1996 роках провели місцеві газети "Жизнь Луганска" і "Наша газета". 54,9 % 1991 року і 45,4 % 1996 року від числа опитаних визначили: "Населення Донбасу - особлива спільність людей, що мають джерела як в Україні, так і в Росії" - тобто українсько-російські чи російсько-українські біетнори. 16,4 % (1991 р.) і 10 % (1996 р.) вважали, що "тут живуть переважно українці". 9,4 % (1991 р.) і 31,9 % (1996 р.) констатували, що "тут живуть переважно росіяни і представники інших народів, що обрусіли". 6,4 % (1991 р.) і 7,5 % (1996 р.) відповіли: "Населення Донбасу - це денационалізовані елементи". 11,9 % (1991 р.) і 5,2 % (1996 р.) не змогли визначитися з відповіддю. Культурне майбутнє Донбасу респонденти визначали так: 53,2 % (1991 р.) і 13,3 % (1996 р.) відповіли, що "відбудеться українізація"; 4,9 % (1991 р.) і 7 % (1996 р.)

задовільно відповіли на оцінку "відбудеться русифікація" і 24 % (1991 р.) і 36,6 % (1996 р.) не змогли визначитися з відповіддю [21].

Отже, біетнорів у регіоні Донбасу близько 50% від усього населення з тенденцією все більшої самоідентифікації як частини російської культури. Очікування українізації, які були високими у 1991 р., сьогодні дуже малі, а оцінка респондентами кількості українців на Донбасі сягає всього 10% проти 63% в Україні.

Загальнонаціональні діячі культури і науки, які походять з регіону

Східна Україна багата видатними людьми, творчий доробок яких має загальнонаціональне або й вселюдське значення. Назовімо хоча б декого з донеччан. Іван Дзюба (з Ясинуватої) - письменник, громадський і політичний діяч, академік НАН України, Микита Шаповал (з с.Сріблянка Артемівського району) - видатний просвітитель, педагог, Вадим Писарєв (Донецьк) - видатний артист світової слави, хореограф, менеджер, педагог, Євген Халдей (з Донецька) - великий майстер фотографії, фотолітописець Другої світової війни, Леонід Биков (з с.Знаменське Слов'янського району) - видатний актор і режисер, Анатолій Солов'яненко (з Донецька), Олександр Ханжонков (м.Ханжонкове) - перший вітчизняний кінопромисловець та багато інших. Без сумніву популяризація їх творчості, висвітлення їх громадянської позиції, ставлення до загальнонаціональних цінностей сприяє і сприятиме державотворчому процесу, інтегративним процесам. Сьогодні треба більше інформації про видатних людей, якими Донбас і вся Україна може пишатися.

Інформаційний простір

Східної України - це річ, яка давно не контролюється Києвом. Найкращими на Донбасі вважають московські телеканали, потім іде сумнозвісна ТРК "Україна", потім - "Інтер". "Ері" та "5-у каналу" не довіряють, їх мало хто знає і не прагне знати взагалі [18]. За даними [15] картина симпатій донеччан у ЗМІ така: перевагу місцевому ТВ надають 33,7%, "Інтеру" - 22,3%, місцевим газетам - 80,2%. Це, до речі, класика - скрізь місцеві газети і телевізію читають і дивляться більше. Але в даному випадку, схоже, що не тільки регіон не зацікавлений у інформації з Центру, але й Центр не вміщує у своїх ЗМІ інформацію, яка б цікавила регіон.

Що ж являють собою регіональні ЗМІ Донеччини? Станом на 01.01.2005 в області зареєстровано 990 періодичних видань, з яких

тільки 18 видаються виключно українською мовою, у тому числі тільки одна обласна газета "Донеччина" з мізерним накладом у 20-25 тис. примірників на місяць, 69 газет і журналів видаються українською та російською, а решта 666 - практично російською. В інформаційному просторі Донецької області працюють 136 телерадіоорганізацій. З них - 38 телерадіокомпаній і 18 радіоорганізацій ефірного мовлення, 67 - телерадіокомпаній кабельного мовлення і 13 - радіоорганізації дротового мовлення, що діють згідно з ліцензіями Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення. Телерадіоорганізації використовують у своєму ефірі в середньому 45% державної мови і 55% - російської, крім обласної державної телерадіокомпанії, яка веде програми у такому співвідношенні мов: українською - 65%, російською - 35%. Про тематичну наповненість передач місцевих телерадіокомпаній український глядач поінформований добре на прикладі ТРК "Україна", ОДТРК "Регіон", КРТ тощо. Назвати їх українськими можна тільки з відомою часткою гумору. Саме ЗМІ регіону Донбасу суттєво винні у підігріванні сепаратистських настроїв на минулих президентських виборах - про це багато говорилося ще в січні-лютому цього року. Про їх державотворчу місію не йдеться. Схоже, що нова влада діє ліберально і дає шанс місцевим ЗМІ "виправитися".

Громадянське суспільство

Безперечно, громадянське суспільство є "лакмусовим папірцем" сучасного державотворення. Визначаючи громадянське суспільство як "цілісну сферу громадянського життя суспільства, що є відносно самостійною від державних інституцій і механізму державної влади" [19] і підкреслюючи те, що саме воно є особливо важливим чинником підтримки демократії і свободи у суспільстві, ми зупинимося на його важливих елементах - громадських організаціях, партіях та рухах.

За загальною кількістю організацій Донеччина (на 2003 рік в області діяло 4053 громадських організацій та рухів і 3170 первинних партійних організацій [20]) не тільки не поступається іншим, але, крім Києва і Львова, навіть перевищує інші регіони. Натомість їх "якісна" картина на Донбасі дуже строката. Неурядові неприбуткові організації (ННО) часто дуже заполітизовані, їх основні політичні вектори чітко відповідають настроям у суспільстві. І хоча про повалення Української держави у своєму Статуті ніхто не пише, але євразійські пріоритети, російська мова як друга державна чи офіційна, "слов'янська єдність", і т.і., що зовсім недавно "раптом" матеріалізувалося на виборах Президента України в сепаратистські гасла в Сіверодонецьку, можна

зустріти у ряді випадків. Ще одна особливість Східної України - виникнення в останні роки *псевдо-громадських об'єднань*, які створюються "під вибори", часто просто "за виробничим" принципом. Загалом же в "третьому секторі" Донбасу останні роки, образно кажучи, переважали біло-голубі кольори - "помаранчеві" себе не афішували.

В царині політичних партій ситуація така ж сама, якщо не гірша, хоча представницькі функції ряд функціонерів від "помаранчевих" на виборах сьак-так виконували (хоча їх і не було чути в регіоні). А ефективність їх була така, що перефразовуючи лідера кримських татар Мустафу Джамілева, який говорив, звичайно, про Крим, треба сказати про Донеччину: "Якби не було штабу "Нашої України" в Донецьку, за Ющенка на Донеччині проголосувало б більше людей". Сьогодні нові "помаранчеві" - вчорашні "заробітчани" на ниві різних виборчих кампаній. Про "ідеологічні" або хоча б "харизматичні" партії на Сході України не йдеться. Вони є тільки в Центрі і на Заході. На Сході партії "патронажні", тобто такі які діють за принципом: "я - тобі, ти - мені", наприклад, "я тобі роботу (зарплату, пенсію, пакет продуктів, 20 гривень тощо), ти мені - голос на виборах". Аполітичність східняків ще раз довів факт "переходу" голосів виборців, які ще вчора збирали тут комуністи (тому й регіон називали "червоним поясом"), до здавалося б ворогів комуністів - сьогоднішніх буржуїв. Показово, що спроба заполітизувати донецького виборця з боку проросійських сил теж була невдалою. На останніх парламентських виборах до Верховної Ради "Русский блок" отримав у регіоні 0,51%, а партія "ЗУБР" з подібною програмою - 0,45%. Цим прагматичні донеччани продемонстрували свою прохолодність до проблем будь-якої мови на Донеччині. Їм значно важливіше інше - соціальні виплати, матеріальний добробут.

Виходячи з таких реалій громадсько-політичний сектор Донбасу не є інтегративним чинником і найближчим часом навряд чи таким стане. Хоча спрямованість донеччан на вирішення саме матеріальних проблем болить всім в Україні (для багатьох - за умови, якщо це не за рахунок мови, культури, державного суверенітету і т.д.) і безперечно має інтегративний потенціал від Сходу до Заходу і від Півдня до Півночі країни (як тут не згадати В.Винниченка, який ще на початку ХХ ст. говорив про необхідність поєднувати націонал-демократичні та економічні гасла і програми).

Дуже цікавим є питання - чи могло бути по-іншому на Донеччині з ННО і партіями? Попри, здавалося б, зрозумілу відповідь: "Ні, не могло, бо регіон дуже проблемний", не все так просто. "Патронажність" - це вже сьогоднішня риса партій і електорату в

регіоні. У перехідній фазі - на самих початках "оксамитової революції" 1989-1991 рр. в діях її фігурантів, - шахтарських страйкомів, новонароджених громадсько-політичних організацій і рухів, - було значно більше пасіонарності, паростки якої, на жаль, були витоптані, і не без участі спершу Центру, а потім - завдяки цинізму олігархів і політиків.

Ми вже згадували, що першою масовою і дуже потужною, як на 1989-й - початок 1990-х рр. громадсько-політичною організацією Донеччини було Донецьке обласне Товариство української мови ім. Т.Шевченка (1500 фіксованих членів, близько 65 осередків у всіх містах області, 3-річне існування щотижневого "Дискусійного клубу" в Донецьку, заснування газети "Східний часопис", яка виходила ряд років масовим накладом 10 тис.). Але реалії перших років "оксамитової революції", коли масове рушення вже в перші два роки (1989-1990) дало 450 тис. членів Всеукраїнського ТУМ, напевно декого налякало... Зрозумівши безперспективність усіляких "наїздів" та ТУМ ззовні, Товариство "завалили" зсередини. 12 жовтня 1991 р. ТУМ перейменували на "Просвіту" і змінили Статут. Ось одна з численних реакцій на ті події - голови шанованого в країні осередку ТУМ Київського університету ім. Шевченка п. Віталія Радчука, видрукувана не на "гарячу голову", а вже аж у 1998 р. [4]: *"Щоб знищити могутню спілку однодумців - не треба її переслідувати (крий Боже освітити їй шлях ореолом великомучениці). Досить її очолити, розкрати зсередини...підсадивши амбітного крикуна-пройдисвіта, щоб відлякував своєю мораллю одних і принадував інших, а найкраще - підмінити їй і відібрати в неї святу ідею".* Хоч і дещо емоційно, але на загал правильно. Залишається й до сьогодні без відповіді питання - "А де ж були шановані засновники Товариства, відомі на всю країну і світ поети і політики?". Констатуємо, що дійсно ідею відібрали, бо у Статуті "Просвіти" (якої славної колись - але в інші часи - часи підневільні, коли Україна була під Польщею, під Росією), вже не було першим пунктом записано як у ТУМ *"утвердження української мови у всіх ділянках державного й суспільного життя"* (подібний пункт перенесений десь далі), метою ж нової "Просвіти" (як, до речі, і старої) перш за все заявили *"поширення знань серед населення"*. На всіх цих моментах я зупиняюся так докладно лише тому, що вони, як показав майбутній хід подій, і **можливо на Донбасі ще не раз покаже**, виявилися надзвичайно важливими. "Просвітяни" і "тумівці", на яких поділили ТУМ у Києві у далекому 1991-у, вже не були тією потужною силою, як раніше. Особливо постраждала Східна і Південна Україна. Тут, де мовне питання таке делікатне, було підірвано перші паростки національно орієнтованого громадянського суспільства. Потужну

народну ініціативу знизу загасили зверху. Інший шанс було втрачено у 1996-у, коли керівництво Руху фактично відхилило пропозицію зі Сходу докорінно реорганізувати партію, надавши якісно нового - вищого - значення соціально-економічним питанням і змінити кадрову політику щодо керівництва (надавати перевагу не "особисто відданим" - "фахівцям-патріотам"). Така реорганізація Руху просто рятувала організацію, яка скочувалася до кризового стану, давала їй шанс на нове життя. Особливі можливості з'являлися у Сході і Півдні - новий Рух з фахівцями на чолі і з соціально-економічними пріоритетами (поряд, звичайно, зі старими національно-демократичними) незаперечно мав би успіх і свій електорат у Східній і Південній Україні. Це не було утопією. Навіть навпаки, за нових лідерів і нових програмних настанов очікувався ренесанс Руху. Але шанс було втрачено.

Ще одна характерна риса громадських організацій Сходу з державницькими пріоритетами - їх нескоординованість, фінансова і кадрова бідність і майже повна автономність в роботі. Асоціації тут практично відсутні. Щодо фінансування, то ми знаємо, що, наприклад, у Франції й Німеччині більшість своїх коштів ННО отримують від уряду. У нас - від пожертв, які на Сході знищено малі (пропоную учасникам Конгресу як експеримент провести дві-три спроби фандрейзингу серед промисловців Донбасу на користь розвитку української мови, українського театру, української книги тощо).

Але все це, як показує практика, "можна пережити" - самому створити Асоціацію організацій-партнерів, врешті і результати фандрейзингу (мистецтва здобувати гроші) залежать від таланту. Скажімо, в Українському культурологічному центрі разом з НТШ, "Україна-Світ" та ін. організаціями видається чотири періодичних видання, за 10 років здійснено понад 100 видавничих проєктів, причому серед них і словники, енциклопедії. Все це реалізовано тут, у Донецьку, попри тихий спротив багатьох посадовців від науки.

А от з вимушеною автономністю гірше. Схід України фактично залишений всіма сам-на-сам зі своїми проблемами (на Півдні більш багаті київські ННО хоча б поєднують конференції з відпочинком - то він менш ізольований). На терикони ніхто їхати не бажає. Цікавитися проблемами місцевих організацій - теж. Ось приклад - в шанованій газеті "Свобода" 24 грудня 2004 року було надруковано матеріал "На порядку денному - програма "Східня Україна", за якою ми (Український Культурологічний Центр в Донецьку) пропонували всім українським організаціям у Світі, - громадським, науковим, молодіжним, кредитовим, професійним тощо, - зацікавленим розвитком демократичних процесів, українського відродження на

Східній Україні долучитися до співпраці зі Сходом. Ми ж готові були і є, як ресурсний центр, взяти на себе посередницькі функції. Не відгукнувся НІХТО. Ми розуміємо, що діаспора не є фінансово спроможною допомагати ННО України. Та і віра в ефективність цього сьогодні вже мала. Але слабкі ННО на Сході не спроможні самі поліпшити ситуацію. Схід, як і вся периферія, поігнорований Центром, столицею, де мають офіси головні організації-грантоїди. У 1989-1991 рр. в структурі Народного Руху була чудова ідея інтеграції Сходу і Заходу через співпрацю первинних організацій. Зараз вона практично скрізь "тихо відійшла". Щодо нової влади, то фактично ніяких суттєвих змін на краще вона до сьогодні не принесла.

Що робити? Треба докорінно міняти саму філософію ставлення до Сходу (не можу не погодитися тут з відомим народним депутатом від Донеччини Володимиром Рибакком - *"треба почути Схід"*), а також філософію розвитку "третього сектору" в країні. Раніше все було пущене на самоплив, а точніше самовиживання. Справжній господар так не чинить. Не закордонні фонди повинні вести перед у фінансовому забезпеченні вітчизняних ННО (по суті винаймати їх на роботу на конкурсній основі і визначати пріоритети діяльності), а наші перший (державний) і другий (бізнесовий) сектори повинні поопікуватися про третій (громадський) через відповідні закони, пільги підприємцям-жертводавцям тощо. Хочеться вірити, що так буде. Але "доки сонце зійде - роса очі виїсть".

Отже, і громадський сектор, і партії Східної України сильно відрізняються від таких самих в іншій частині і не є сильною опорою інтегративним державотворчим процесам у державі.

Економіка

Промисловий Схід України найсуттєвішим чином впливає на долю країни саме через економічний фактор. На Донеччині - в серці Донбасу - створюється 25% ВВП України. Тут діє 822 промислових підприємства, зосереджено більшу частину видобутку вугілля країни. Проживає 4686,4 тис.чол. (93% - у містах). Кількість населення регіону скорочується з темпом 1% на рік. При території 4,4% від території України і 9,9% населення України на Донеччині розташовано 11,2 основних фондів, 21,2 промислового виробництва держави, Донбас дає 21,5% експорту, 9,5% інвестицій у основний капітал [22].

Разом з тим, Донбас - старопромисловий індустріальний регіон з суттєво зношеними основними фондами, кризовою вугільною промисловістю, застарілими коксохімічними та металургійними виробництвами. Ряд шахт, будучи неліквідними підприємствами,

водночас є містоутворюючими і їх закриття може призвести до соціального вибуху. Це - велика проблема для держави, масштаби якої може й більші, ніж проблеми аналогічних регіонів - Руру в Німеччині, Сілезії в Польщі, Пітсбургу у США тощо.

Зрозуміло, що велика питома вага Донбасу як у промисловості, так і населенні країни зумовила формування тут сильної регіональної еліти, претензії якої весь час зростали. Ментальні особливості регіону, напевно, вплинули і на характер підприємницької і адміністративної еліти, яка витворила тут єдиний олігархічно-адміністративний клан. Але спершу, коли кланів було багато, тривала їх війна (з 1992 р.). У 1995 р. було вбито Ахатя Брагіна (Аліка Грека) - попередника Ріната Ахметова. За 10 років за даними М.Клюєва, начальника міліції Донеччини, на Донбасі було вбито 57 кримінальних авторитетів. Цей період суттєво співпадає з президенством Л.Кучми та губернаторством В.Януковича. Нова влада схоже не в стані подолати клановий характер економіки регіону. Протистояння "донецьких" і колишньої опозиції, а зараз нової влади продовжується. Як себе проявлять ці сили і який витвориться результат цього протистояння буде видно вже за рік - на виборах у Парламент.

Чи становлять загрозу дії донецької регіональної еліти для держави? Якщо судити по останніх президентських виборах, зокрема, взяти до уваги сепаратистські заяви і дії, які виходили від "донецьких", то так. Але попри глобальний (доленосний) характер процесів, які мають місце в регіоні, вони є майже "табу" для преси, телебачення, політиків.

Отже, фактор розвинутої індустріальної економіки переважно із застарілими технологіями (яка не відповідає сьогорнішньому рівню науково-технічної революції), кланово-олігархічна система, старопромисловий характер Донбасу - все це не тільки великий "головний біль", а пряма загроза для будь-якої держави.

Оцінка ООН

Дуже показово з нашим аналізом корелюють дані ООН[16]. За індексом людського розвитку (ІЛР) Луганська та Донецька області стабільно займають в Україні останні місця - 26-27. І це попри те, що за розвитком ринку праці, матеріальним добробутом, фінансуванням людського розвитку Донеччина стоїть на 4-9 місці в Україні (1999-2001 рр.). Такий "багаж" не сприяє державотворчому процесу.

ВИСНОВКИ

1. Східна Україна і Донбас як її головна частина, сьогодні слабо інтегрована в загальноукраїнські процеси, розмовляє переважно російською, слухає і дивиться переважно російські та місцеві канали, читає російські та місцеві газети, має своїх місцевих лідерів, визнає російських і радянських героїв та авторитетів і не демонструє потреби міняти такий стан речей.

2. Східна Україна, зокрема Донбас, має свою систему цінностей, яка не співпадає з системою цінностей Заходу і Центру і відрізняється прагматизмом та практичністю. Водночас етнічні, релігійні, культурницькі мотивації суттєво не впливають на електоральний вибір.

3. Попри порівняно велику кількість громадських організацій на Донбасі вони заполітизовані і не створюють консолідованого громадського руху, який би був опорою сучасному процесу державотворення. Більше того, частина громадських рухів підтримують євразійські пріоритети, часті явища псевдо-громадських об'єднань, які створюються "під вибори".

4. Політичні партії на Сході України і особливо на Донбасі мають яскраво виражений патронажний характер, "ідеологічні" та "харизматичні" партії на Сході України не знаходять суттєвої підтримки.

5. Попри високий економічний потенціал регіону Донбасу, де створюється 25% ВВП України, економіка його є у вищій мірі проблемною для держави внаслідок: кланового характеру і сепаратистських настроїв продемонстрованих на виборах-2004; індустріального і переважно застаріло-технологічного наповнення старопромислового Донбасу; кризи вугільної галузі, зокрема неліквідності ряду вугільних шахт, які водночас є містоутворюючими підприємствами. Їх закриття може спричинити соціальний вибух і сприяти подальшій криміналізації регіону.

6. Історично сформовані установки мешканців регіону Донбасу не є антиукраїнськими та антидержавними, але створення суттєво відокремленого інформаційного простору, цілеспрямований вплив на населення, прийнятність для більшості населення патронажного характеру голосування може призвести до небажаних ситуативних волевиявлень як на виборах Президента, депутатів всіх рівнів, так і під час референдумів.

7. Індиферентність населення Донбасу до ідеологічних, мовних, релігійних, культурних проблем залишає добрі шанси для корекції його ціннісних установок, - як в плані "творення українців", так і інших етномовних, релігійних та інш. спільнот.

8. Змінити систему цінностей людності регіону можна тільки на основі ліквідації кланово-олігархічної системи економіки, частинної зміни роду занять населення, підвищення культури виробничих процесів в індустріальній сфері, люстрації недоброчесних урядовців та правоохоронців з одночасною тривалою багаторічною комплексною правовою, освітньою, культурологічною, духовною та ін. роботою і насамперед серед молоді.

9. Схід України в інтегративних процесах сучасного державотворення займає центральне, вирішальне місце. По суті сам державницький "Український проект" буде успішним або не успішним у сучасних вимірах в залежності від того, як скоро і як глибоко Схід, зокрема Донбас, буде інтегрований в державотворчі процеси.

Попри всю важливість Сходу України для загальних державотворчих процесів, системних державних чи недержавних проектів, планів, концепцій інтеграції Донеччини в ці процеси немає. У цих умовах доля Сходу України, Донбасу, як і масштабів та конфігурації всього "Українського проекту" не є остаточно визначеною.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Національна інтеграція в полікультурному суспільстві. Український досвід 1991-2001 років/ Збірник. Відп. ред. І.Ф.Курас, О.М.Майборода. - К.: Інститут політичних і етнополітичних досліджень НАН України, 2002. - 374 с.
2. Білецький В.С. Консолідація// Час-Тайм, 17 листопада 1995.
3. Пасько І., Пасько Я. Громадянське суспільство і національна ідея. - Донецьк: Східний видавничий дім. - 1999. - 184 с.
4. Ми йдемо! - Донецьк: ДТУМ, 1998. - 224 с.
5. Білецький В.С., Радчук В.Д. Мова як чинник консолідації сучасного українського суспільства. // Схід, № 5(12), 1997.- С.57-63.
6. Бурковський І. До питання про мову переважного вжитку серед людності України// Українська мова: з минулого в майбутнє. К., 1998. - С.189-192. Такий самий показник зустрічаємо і в інших публікаціях, напр., Мельник І. Національний склад населення та мовна ситуація в Україні // Державність . - 1992. - №2(5): "поки що людність республік у 55,5 відсотках користується українською мовою".
7. Хмелько В. Два береги - два способи життя. Лінгво-етнічні структури та соціальні орієнтації правобережної і лівобережної України// DEMOS. - 1995. - №1(10). - С.18.
8. Алфьоров М. Порівняльний аналіз міграційних та демографічних процесів у Ворошиловградській (Луганській) і Сталінській областях у 1952-1959 рр. // Схід. - № 1(67). - 2005. - С. 52- 55.
9. Пірко В.О. Заселення Донеччини у ХУІ-ХУІІІ ст. - Донецьк: Східний видавничий дім. НТШ-Донецьк. - 2003. - 182 с.

10. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. - Донецьк: Східний видавничий дім. НТШ-Донецьк. УКЦентр - 2004. - 224 с.
11. Донеччина: голодомор 1932-1933 рр.: Бібліогр. покажч./ Донец. упр. культури облдержадміністрації, Донец. обл. універс. наук. б-ка ім.Н.К.Крупської; Уклад. О.В.Кучерява; Наук. ред. О.В.Башун; Ред. О.Г.Полева; Відп. за вип. Л.О. Новакова. Донецьк, 2002. 12 с. Меморіал: [Добірка газ. матеріалів про голодомор 1933 р. в Україні, зокрема на Донеччині] // Схід. часопис. 1993. 16-30 квіт. (№9). С.3.; Никольский В. 60 лет назад в Донбассе люди ели людей // За техн. прогресс. Краматорск, 1993. 10 сент.; Путь Октября. Тельманово, 1993. 11 сент.; Альтернатива. Угледар, 1993. 13-19 сент. (№37). С.3. Никольский В. Голод 1925 року на Донбасі // Схід. 1997. №1. С.25-28. Никольский В. "Особлива папка політбюро ЦК КПУ": документи надзвичайної секретності // Схід. 1997. №4. С.38-40. Никольский В. "Особлива папка політбюро ЦК КПУ": документи надзвичайної секретності // Схід. 1997. №6. С.48-51.
12. Маслоу А. Г. Дальние пределы человеческой психики: Пер. с англ. - СПб.: Евразия, 1997. - 430 с.
13. Маслоу А. Психология бытия. - М.: Рефл-Бук; Ваклер, 1997. - 300 с.
14. Сергій Таран. Схід - Захід: одним хліба, іншим - видовищ // Дзеркало тижня, - № 9 (537), 12 березня 2005 р. - С. 20.
15. Павленко І. Донецька область: особливості регіональної свідомості // Нова влада. - т.2(9), 2003. - С. 35-41.
16. Сила децентралізації. Україна: звіт з людського розвитку за 2003 рік. - К.: Програма Розвитку ООН. - 136 с.
17. Козловський І. Проблема гармонізації і толерантності релігійного життя на Донеччині // Донецький вісник НТШ. т. 6. - С.141-148.
18. Тертичний О. Чому мені любі "Донбасяни" // Дзеркало тижня, - № 9 (537), 12 березня 2005 р. - С. 20.
19. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях. - Київ-Львів. - Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка. - 2003. - 520 с.
20. Освіта і наука Донбасу // Схід. Український культурологічний центр. - 1999. - 72 с.
21. Кононов И. Ф. Гуманистическое значение украинско-русского культурного синтеза в Донбассе // Человек. Время. Гуманизм. - Луганськ.: "Світлиця", 1998.
22. Донецька область. Статистичний щорічник. - Донецьк. - 2003. - 376 с. <http://www.donetskstat.gov.ua/region/index.php>

РЕЦЕНЗІЇ

Анатолій ЗАГНІТКО,

доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Донецького національного університету

Ганна МОНАСТИРЕЦЬКА,

*здобувач кафедри української мови
Донецького національного університету*

ГРАМАТИКА ЯК ЄДНІСТЬ РЕАЛІЗОВАНОГО І ПОТЕНЦІЙНОГО

**Ремчукова Е.М. Креативный потенциал русской
грамматики: Монография.**

– М.: Изд-во РУДН, 2005. – 329 с.

В історії світової граматичної думки визначилися два основні підходи до вивчення граматики: дослідження або формальної організації мови, або значеннєвої структури [Вихованець 2000, с. 104]. Водночас принципи сучасних мовознавчих досліджень, зокрема антропоцентризм, вимагають врахування як форми, так і змісту, втілюваного цією формою, оскільки об'єкт уваги лінгвістів, слово, постає як білатеральна єдність плану змісту і плану вираження.

Керуючись двоїстістю природи слова, О.М. Ремчукова, авторка монографії «Креативний потенціал російської граматики», розглядає яскравий і оригінальний матеріал розмовного, поетичного, науково-публіцистичного й газетно-публіцистичного мовлення крізь призму комунікативних тенденцій мовця-креатора.

Авторка бачить своє завдання в тому, щоб «показати, що «строгі» граматичні закони не перешкоджають креативному переосмисленню граматичних форм...» (с. 35). Мета монографії передбачає використання дедуктивного методу як такого, що зумовлює виокремлення двох частин дослідження при розгляді креативного потенціалу граматики: «Оскільки російська морфологія являє собою складну розгалужену систему, тісно пов'язану з словотвором і синтаксисом, її потенціал може розглядатися лише крізь призму цих зв'язків. Багатство і вишуканість російського словотвору, багатогранність і комплексність російської словозміни зумовлені ... синтетизмом російської мови. Експресивно-прагматичний потенціал деяких російських граматичних категорій (рід іменників, вид і стан дієслова) визначається їхнім складним характером і відбиває

са́ме морфолого-словотві́рний а́спект ро́сійської грама́тики. З цього погля́ду уніка́льною є катего́рія ви́ду ро́сійського дієсло́ва, розви́ток яко́ї демонструє́ посту́повий пере́хід від сло́вотво́ру до сло́возміни й «боротьбу» між ними, тому не випадково саме потенці́ал ро́сійської а́спектуа́льності ви́ступає́ осно́вним об'є́ктом нашо́го до́слідження» (с. 28).

Робота складається із вступу, двох розділів, списку використаної літератури та списку джерел ілюстративного матеріалу.

Вступ містить обґрунтування актуальності теми дослідження, перелік основних завдань (с. 5 – 40). Крім того, у вступі О.М. Ремчукова пояснює різницю між креативністю та лінгвокреативністю (с. 39).

У першому розділі «Креативний потенці́ал грама́тики в різни́х типа́х ро́сійського мовле́ння» (с. 41) до́слідниця висвітлює́ спосо́би мовленнево́ї а́ктуа́лізаці́ї грама́тичних ко́мпоненті́в висло́влення. Виокремлено чинники, що визначають креативність ро́сійської грама́тики: 1) синкретизм та різномані́тність грама́тичних фо́рм; 2) морфолого-сло́вотві́рний ха́рактер осно́вних ро́сійських грама́тичних катего́рій; 3) лексико-грама́тична приро́да ро́сійських грама́тичних катего́рій дієсло́ва й іме́ні (с. 87). У цьому ж розділі ґрунто́вно розгля́нуто та́кі а́спекти нетривіа́льної грама́тики, як: ста́ндарт і тво́рчість (с. 41), інте́нці́ї мовця́ (с. 43), спосо́би а́ктуа́лізаці́ї грама́тичних ко́мпоненті́в (с. 45), жа́нр листа́ як про́стір для реаліза́ці́ї креативно́сті (87), се́мантика, сти́лістика і пра́гматика грама́тичних ко́нтрасті́в (с. 130).

У друго́му розді́лі «Креативний потенці́ал катего́рії ви́ду в дискурсі́ (га́рмонія́ мови́ і мовле́ння)» (с. 161) вста́новлено́ специ́фіку катего́рії ви́ду. Авторка зуміла чі́тко окресли́ти ха́рактерні́ риси до́сліджува́ного яви́ща. Незважа́ючи на дискусі́йність ба́гатьох пита́нь, пов'язани́х із катего́рією ви́ду (с. 162), до́слідниця всебі́чно і вичерпно́ описує́ меха́нізми і́мперфекти́ваці́ї (с. 175), пе́рфекти́ваці́ї (с. 217), креативний потенці́ал дво́видових дієслі́в (с. 258) та спосо́бів дієслі́вної ді́ї (с. 280).

Схва́лення за́слуго́вує́ мовна інту́їція до́слідниці́, умі́ння розпі́знати то́нкі нуа́нси інте́нці́й кому́ніканті́в, розва́жливі́сть в окресле́нні ме́ж між певни́ми мовни́ми яви́щами, між потенці́йністю́ й о́казіона́льністю́ (с. 179), потенці́йністю́ й шту́чністю́ і́мперфекти́в (с. 187).

Моноґра́фію за́вершують ви́сновки, сфо́рмульо́вані ло́гічно й до́речно (с. 307 – 314). Авторка робить ряд цінних заува́жень щодо естетично́го потенці́алу ро́сійської грама́тики (с. 308), мовленне́вих особли́востей о́станніх де́сятирі́ч (с. 311), що поста́ли особливо́ репрезента́тивними в узусі́, посту́пово́ про́никаючи́ в са́му систе́му, та пе́рспекти́в до́слідже́нь в а́спекти́ креативно́сті (с. 314).

Водночас висвітлення такої проблеми, як креативний потенціал граматики, спонукає до певних роздумів і уможлиблює висловлення окремих міркувань:

1. У вступі авторка перераховує ті явища, які слід вважати морфологічними ресурсами мови, що забезпечують реалізацію креативного потенціалу граматики в мовленні (с. 32). Саме опис цих явищ визначає мету дослідження. Тут згадано і мовленнєві імітації аномалій, і парадигматичні лакуни, і потенційні граматичні форми. Усі ці реалії передбачають не лише опис, але й осмислення з позицій різних лінгвістичних концепцій. Принаймні дві такі можливості осмислення залишаються осторонь:

А. Осмислення граматичних аномалій з позиції логічного й філософського аналізу мови. У цьому плані доречним було б розглянути матеріал, який би ілюстрував «наївний семантичний експеримент», як спробу визначити місце окремого елемента дійсності в складній системі світобудови [Бульгіна, Шмелёв 1990, с. 103];

Б. Осмислення лакун і потенційних форм з позицій трансформативної граматики. Можливо, розгляд цих явищ міг би нейтралізувати гостроту питання про фіксованість / нефіксованість порядку слів у різних мовах. Так, послідовності слів, які деякі лінгвісти вважали *неграматичними* [Culicover, p. 3], можна було б трактувати як *потенційні*. Це переосмислення сутності явища, у свою чергу, призвело б до раціоналізації трансформаційної граматики і до виправданого реформування метамови лінгвістики.

2. Як ілюстративний матеріал дослідниця використала яскраві приклади з листів В. Маяковського, М. Цветаєвої та інших талановитих митців. Поза сумнівом, епістолярна спадщина письменників ХХ століття – зразок експресивного мовлення, результат постійного прагнення досягнути суть світобудови через подробиці повсякдення (с. 96). Але чи варто було обмежувати наукові пошуки вузьким розумінням епістолярію? У підрозділі 1.2, «Нетривіальна грамика в нетривіальному жанрі», абсолютно слушно зауважено: «...на наших очах відбувається відродження епістолярної комунікації в Інтернеті – Всесвітній інформаційній мережі, у якій лист, набуває нових специфічних рис (у тому числі й негативних), а втім, виявляє й свої типові властивості, повертаючи нас до епістолярності як до улюбленої форми спілкування» (с. 88).

Проте авторка чомусь не приділила відповідної уваги текстам електронних листів та іншим формам спілкування в Інтернеті (форуми, чати, коментарі користувачів щодо окремих сторінок і т. ін.). На думку рецензентів, щодо специфіки віртуального спілкування слід зазначити: дійсно, існує немало негативних рис такої комунікації. Так, анонімність часто призводить до спроб дезінформувати співрозмовника, а то й образити; мова електронних повідомлень

зазвичай рясніє не завжди виправданими оказіоналізмами із запозиченими твірними основами, напр.: інсталити (від англ. install), аскати (від англ. ask) тощо. Але ці мовні утворення також можуть являти собою цікавий і цінний ілюстративний матеріал: оскільки ці слова ще не остаточно засвоєні, мовці часто утворюють від них вельми оригінальні видові кореляти. Дослідження цих корелятив могло б дати науковцям можливість повніше прослідкувати сучасні тенденції у процесах перфективації та імперфективації. Крім того, деякі лексеми, що зустрічаються в мовленні комп'ютерних користувачів, не мають у рідній мові термінів-еквівалентів, отже, їхнє існування і використання цілком виправдані [Лік 2003, с. 391]. Розглядувані лексеми функціонують у мовленні як професіоналізми, тому навряд чи їх вживання дає підстави для критики епістолярної комунікації у Всесвітній мережі.

Висловлені міркування є, поза усяким сумнівом, дискусійними і ніякою мірою не заперечують актуальності й глибини дослідження О.М. Ремчукової. Авторка стверджує, що не претендує на створення концепції нової граматики (с. 38). Заявлений аспект дослідження, презентований монографією, виконаний оригінально, показано особливості функціонування мовних елементів у нетривіальних комунікативних ситуаціях (мовна рефлексія, мовна гра тощо), і це акцентує думку, що незабаром непересічне бачення окремих явищ (зокрема, креативних можливостей категорії виду дієслова) стане своєрідною сходинкою на шляху до побудови концепції нової граматики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Совет. энциклопедия, 1966. – С. 173 – 322.
2. Булыгина Т.В., Шмелёв А.Д. Аномалии в тексте: проблемы интерпретации // Логический анализ языка: Противоречивость и аномальность текста / Отв. ред. Н.Д. Арутюнова. – М.: Наука, 1990. – С. 94 – 106.
3. Вихованець І.Р. Граматика // Українська мова. Енциклопедія / Ред. В.М. Русанівський, О.О. Тараненко та ін. – К.: Укр. енциклопедія, 2000. – С.102 – 105.
4. Загнітко А.П. Рівні граматичних категорій дієслова / Структура і функції граматичних і лексичних одиниць: Зб. наук. праць / Редкол.: Загнітко А.П. (відп. ред.) та ін. – К.: НМК ВО, 1992. – С. 7-36.
5. Лік Т. Аббревіатури та похідні від них у комп'ютерному слензі // Лінгвістичні студії. Вип. 11 / Укл. А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Ч.П. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С. 388 – 394.
6. Юрченко В.С. Очерк по философии грамматики – Саратов: СПИ, 1995. – 70 с.
7. Peter W. Culicover. Syntax. – NY, S. Francisco, London: Academic press, 1976. – P. 3.